acces la istorie

EUROPA şi DESPOȚII LUMINAȚI

Walter Oppenheim

EDITURA ALL

Europe and the Enlightened Despots
Walter Oppenheim
Hodder and Stoughton, 1992
Copyright © 1990 Walter Oppenheim

Europa şi despoţii luminaţi
Walter Oppenheim
Copyright © 1998 **B.I.C. ALL**

ISBN: 973 - 571 - 068 - 4

Publicată pentru prima dată în limba engleză
de către Hodder and Stoughton Ltd.

Toate drepturile asupra acestei ediţii rezervate Editurii **ALL.**
Nici o parte din acest volum nu poate fi copiată
fără permisiunea scrisă a Editurii **ALL.**

Drepturile de difuzare în străinătate aparţin în exclusivitate editurii
The distribution of this book outside Romania is prohibited
without the written permission of **BIC ALL**

Copyright © 1998 by **BIC ALL**
All rights reserved.
Traducerea: Roxana-Aura Duma

Editura**ALL** Bucureşti
B-dul Timişoara nr. 58, sect. 6
312 11 46; 312 43 21; 311 07 44
Fax: 311 05 65

Departamentul difuzare Bucureşti
B-dul Timişoara nr. 58, sect.6
312 18 21; 311 15 47

Redactor: Simona Ceauşu
Coperta reprezintă un portret al Ecaterinei cea Mare

Acces la istorie 15

Europa şi despoţii luminaţi

Walter Oppenheim

Traducerea: Roxana-Aura Duma

EDITURA ALL

Cuprins

CAPITOLUL 1 Introducere: Despotismul luminat 1
1. *Ancien Régime* 1
2. Schimbarea Europei 4
a) Marile descoperiri geografice 4
b) Războaiele religioase 5
c) Revoluția științifică 6
d) Revoluția engleză 7
Îndrumări pentru studiu 10

CAPITOLUL 2 Scriitorii iluminiști 12
1.Montesquieu 12
2. Diderot și *l'Encyclopédie* 15
3. Voltaire 18
4. Rousseau 23
5. Alți scriitori 28
Îndrumări pentru studiu 31

CAPITOLUL 3 Frederic cel Mare 37
1. Noul tip de rege 37
2. Regele filosof 44
3. Educația 51
4. Șerbia 53
5. Economia 55
6. Religia 58
7. Legea și statul 60
8. Nobilimea și armata 64
9. Concluzii 66
Îndrumări pentru studiu 69

CAPITOLUL 4 Ecaterina cea Mare 75
1. Accesul la putere 75
2. *Zemstvo* și *Nakaz* 80
3. Șerbia 89
4. Nobilimea 93
5. Politica economică 95
6. Religia 97
7. Educația 99

8. Guvernarea 101
9. Ultimii ani 102
Îndrumări pentru studiu 106

CAPITOLUL 5 Iosif al II-lea 112
1. Primii ani de viață 112
2. Filosofia politică 119
3. Asocierea la domnie 120
4. Reformele politice 123
5. Religia 132
6. Şerbia 136
7. Reforma socială 139
8. Educația 140
9. Justiția 142
10. Economia 144
11. Ultimele luni 146
Îndrumări pentru studiu 150

CAPITOLUL 6 Mici despoți luminați 156
1. Introducere 156
2. Leopold al II-lea: Toscana, 1765 - 1790 156
3. Carol al IV-lea: Neapole, 1734 - 1759 161
4. Carol al III-lea: Spania, 1759 - 1788 164
5. Pombal: Portugalia, 1755 - 1777 169
6. Dr. Struensee: Danemarca, 1770 - 1772 169
7. Concluzii 174
Îndrumări pentru studiu 180

CAPITOLUL 7 Concluzii 185
1. Despotismul luminat 185
2. Filosofi şi regi 186
3. Politici regale 188
4. Despotismul luminat în acțiune 189
5. Politica externă luminată 192
6. Impactul asupra Revoluției franceze 195
7. Istoricii şi despotismul luminat 197
8. Succes sau eşec 199
Îndrumări pentru studiu 203
Lecțuri suplimentare 207

Cuvânt înainte

Către cititorul obişnuit

Seria "Acces la istorie" a fost iniţiată mai ales la nivelul cerinţelor studenţilor şi elevilor care susţin examene legate de subiectele respective, dar oferă şi cititorului obişnuit o mulţime de informaţii interesante. Partea principală a cărţii (textul propriu-zis, mai puţin îndrumările de la sfârşitul capitolelor) reprezintă un studiu uşor de citit şi incitant totodată, care posedă coerenţa necesară unei cercetări istorice. Intenţia autorilor a fost nu doar de a oferi o prezentare clară şi concisă a unor evenimente din trecut, ci de a stimula cititorii (chiar şi pe cei neiniţiaţi) în a-şi forma o opinie despre subiectul pus în discuţie. Astfel, în loc să transmită o sumă de "adevăruri istorice" plate, lucrările din această colecţie conţin puncte de vedere şi interpretări diferite.

Către studenţi şi elevi

În funcţie de subiectele care vă interesează şi de timpul de studiu pe care îl aveţi la dispoziţie, puteţi proceda în mod diferenţiat atunci când folosiţi această carte pentru pregătirea unui examen.

De exemplu, dacă doriţi să vă formaţi în cel mai scurt timp posibil, o idee generală asupra subiectului, următoarele căi ar fi, probabil, cele mai eficiente:

• Citiţi capitolul 1 în întregime.

• Pentru fiecare dintre capitolele următoarele, începeţi cu secţiunea "Să luăm notiţe" şi, dacă subiectul vă interesează, citiţi tot capitolul, oprindu-vă la fiecare subcapitol (sau la semnul *) pentru a nota principalele probleme dezbătute.

Dacă doriţi totuşi să abordaţi întreaga tematică a cărţii şi dispuneţi de timpul necesar, ar fi avantajos să folosiţi pentru fiecare capitol următoarea procedură:

1. Citiţi tot capitolul, de preferat într-o singură şedinţă.

2. Studiaţi schema de la sfârşitul capitolului, asigurându-vă că în linii mari l-aţi înţeles.

3. Citiţi secţiunea "Să luăm notiţe" (şi secţiunea "Să răspundem la întrebări-eseu") şi decideţi dacă mai aveţi de lucrat la capitolul respectiv.

4. Abordaţi secţiunea "Întrebări bazate pe izvoare". Citiţi întrebările şi formulaţi-vă răspunsurile mental sau în scris.

După ce aţi citit întreaga lucrare, studiaţi secţiunea "Lecturi suplimentare" şi alegeţi acele titluri care v-ar putea completa informaţiile.

Scopul nostru a fost acela de a vă trezi interesul şi de a vă face studiul cât mai agreabil. Sperăm că la încheierea lecturii veţi considera că el a fost atins.

CAPITOLUL 1

Introducere: Despotismul luminat

1. *Ancien Régime*

Unul dintre miturile despre Revoluția franceză din 1789 este acela că ar fi distrus o societate statică și care avea nostalgia trecutului, mai întâi în Franța și apoi în restul Europei. Imediat după începerea Revoluției, lumea a început să folosească expresia *ancien régime* pentru a descrie vechiul sistem de guvernare din Franța de dinainte de 1789. De atunci expresia și-a lărgit înțelesul pentru a cuprinde atât sistemul social cât și sistemele de guvernare din majoritatea statelor europene din secolul al XVIII-lea. Ea evocă imaginea regilor și reginelor care trăiau în palate luxoase precum Versailles, dețineau puterea absolută care nu era limitată în nici un fel de vreo adunare reprezentativă, în timp ce țărănimea, adesea în stare de șerbie în Europa de est, plătea taxe excesive încropindu-și cu greu existența de pe urma unor loturi minuscule sau murind de foame. Nobilimea era considerată o clasă parazitară care nu muncea și trăia mulțumită muncii istovitoare a țăranilor. Nobilii, care de mult încetaseră a mai îndeplini vreo funcție utilă în societate, se strânseseră acum în jurul familiei regale pentru a o distra și a se distra. Din fericire, tocmai atunci a avut loc Revoluția franceză care a măturat societatea coruptă și ineficientă și a înlocuit-o cu modernul stat - națiune - un stat bazat pe un guvern reprezentativ în care promovarea se face pe bază de merit, iar privilegiile sunt abolite.

Asemeni multor altor mituri, nu toate aceste supersimplificări sunt complet lipsite de bază reală. Cu toate acestea ar fi o eroare să considerăm conducerile din secolul al XVIII-lea ca fiind statice și având nostalgia trecutului. Din contră, în anii de dinainte de 1789, mulți monarhi au inițiat reforme radicale. Acești monarhi, dintre care cei mai cunoscuți sunt Frederic al II-lea al Prusiei (1740-1786), Ecaterina a II-a a Rusiei (1762-1796) și Iosif al II-lea al Austriei (1780-90) sunt numiți despoți luminați deși nu acesta a fost termenul folosit de ei înșiși. Acești monarhi au considerat că rolul lor nu era de a se distra pe socoteala țărănimii, ci acela prin care li s-a conferit

responsabilitatea dezvoltării statului şi asigurării protecţiei ca şi a unei anumite bunăstări pentru popoarele lor. Ei au refuzat stilul luxos de viaţă al generaţiei precedente de monarhi şi s-au concentrat asupra operei de modernizare a statului. Ei s-au considerat mai degrabă servitorii statului şi nu stăpânii lui.

Eforturile lor n-au fost mereu ferme sau încununate de succes iar atitudinea faţă de privilegiile nobilimii s-a dovedit adesea echivocă, dar aceşti monarhi s-au apropiat totuşi mult mai mult de crearea statului modern decât o sugerează expresia *ancien régime* şi imaginea Versailles-ului. De fapt se poate susţine aşa cum face Simon Schama în cartea *Citizens* (Cetăţenii), în care face istoria Revoluţiei franceze, că în multe privinţe, Revoluţia a împiedicat paşii înainte pe calea statului modern iniţiaţi de monarhii europeni. De-a lungul secolului al XVII-lea, majoritatea monarhilor n-au găsit nici un argument spre a-şi justifica existenţa în ochii supuşilor lor. Existenţa monarhiei era strâns legată de religie şi deci nu era pusă la îndoială de majoritatea oamenilor. Ceremonia de încoronare sublinia legăturile cu Biserica şi întărea natura semidivină a monarhiei. Bossuet, preotul confesor al lui Ludovic al XIV-lea al Franţei (1643-1715) a creat doctrina cunoscută sub numele de "dreptul divin al regilor" folosindu-se de scripturi pentru a susţine că Dumnezeu este cel care ia trimis pe regi pe pământ. Regii nu răspundeau decât în faţa lui Dumnezeu şi numai El îi putea pedepsi dacă încălcau poruncile sale. Popoarele trebuiau să-i asculte pe regi fără a crâcni, a nu asculta sau chiar numai a pune la îndoială un monarh reprezenta o problemă la fel de serioasă ca şi lipsa de supunere faţă de voinţa lui Dumnezeu.

Alţi scriitori, care şi-au îndreptat atenţia spre teoria politică, au ajuns la concluzii asemănătoare cu cele ale lui Bossuet. Atât Jean Bodin, în Franţa cât şi Thomas Hobbes în Anglia au fost profund influenţaţi de războialele civile care avuseseră loc în aceste ţări, în timpul vieţii lor. Ambii au scris cărţi prin care au susţinut monarhia absolută, nu cu ajutorul unor argumnte religioase aşa cum făcuse Bossuet, ci pentru că alternativa la o monarhie puternică o reprezentau haosul şi dezastrul. La vremea respectivă singurele alternative după înlăturarea unui monarh puternic erau războiul civil sau guvernarea exercitată de nobilime. Statul cel mai vizibil controlat de nobili era

Polonia. Starea de haos din această țară, care va duce în cele din urmă la distrugerea sa, nu reprezenta un exemplu bun de alternativă la absolutism.

Monarhia absolută a reprezentat un sistem de guvernare potrivit într-o perioadă istorică în care religia avea cea mai puternică influență asupra comportamentului oamenilor şi asupra credinței acestora şi în care toate alternativele erau mai rele. Cu toate acestea, nici un rege nu a deținut în realitate puterea absolută propovăduită de Bossuet şi Hobbes. Chiar şi în Franța, considerată la vremea aceea drept culmea absolutismului, Ludovic al XIV-lea, deşi proclama cu mândrie "*L'État c'est moi*" în realitate era nevoit să-şi împartă puterea cu alte prsoane şi grupuri, din care făceau parte nobilimea, Biserica şi *les parlements* (curțile). Ludovic al XIV-lea, care profesa absolutismul, n-a reuşit sau n-a vrut niciodată să le suprime. Chiar şi el răspundea, nu numai în fața lui Dumnezeu, ci şi față de tradițiile şi obiceiurile statului său, pe care, din acest motiv, avea grijă să le respecte.

În secolul al XVIII-lea, "dreptul divin al regilor" devenit deja mai mult o teorie justificativă a absolutismului decât o reflectare a ceea ce se întâmpla în realitate, a fost din ce în ce mai discreditat. În timp ce ceremonia de încoronare a fost menținută pretutindeni, alte practici care simbolizau statutul divin al monarhilor au căzut în desuetudine. Acestea includeau obiceiul ca monarhii să pretindă a vindeca bolile numai prin atingerea celui suferind. Foarte puțini regi mai credeau acum şi nici unul nu mai susținea că au fost trimişi de Dumnezeu pe pământ să conducă în mod absolut. În schimb, monarhii căutau alte căi spre a-şi justifica puterea şi existența şi acest fapt a dus la ideea că puterea regală ar fi fost necesară pentru protejarea statului şi a populației. Acest lucru nu s-a produs fiindcă monarhii s-ar fi aflat în defensivă, aşa cum a susținut lordul Acton, vestitul istoric din secolul al XIX-lea, nici unul dintre ei n-a simțit vreodată nevoia de a-şi cere scuze pentru puterea de care se bucura ci, dimpotrivă, erau nerăbdători să-şi extindă şi mai mult puterea şi găseau şi motive valabile pentru a face asta.

Declinul "dreptului divin" al monarhilor s-a produs în acelaşi timp cu schimbările în alte planuri ce începeau să aibă loc în Europa şi este neîndoielnic faptul că virajul spre despotismul luminat a fost

reflectarea acestor schimbări. Cele patru schimbări principale au fost influenţa marilor descoperiri geografice; efectele războaielor religioase din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea; revoluţia ştiinţifică din secolul al XVII-lea; impactul "glorioasei revoluţii" din Anglia, din 1688. Ca rezultat al acestor influenţe un număr tot mai mare de scriitori, majoritatea francezi au ajuns să pună la îndoială monarhia bazată pe "dreptul divin" şi - uneori - au oferit alternative. Aceşti scriitori sunt cunsocuţi prin apelativul colectiv de *philosophes* (filosofi), deşi de mult ori scrierile lor nu acopereau aria pe care o sugerează termenul de "filosof". Monarhii care citiseră aceste cărţi sau cel puţin cunoşteau ideile cuprinse în ele şi au încercat apoi să aplice unele dintre ele au primit mai târziu numele de "despoţi luminaţi". În următoarele capitole vom examina reformele introduse de aceşti monarhi şi în ce măsură s-au bazat ele pe scrierile acelor *philosophes* (filosofilor). Mai întâi însă, va fi necesar să luăm în consideraţie condiţiile care au dat naştere acestor *philosophes*.

2. Schimbarea Europei

Schimbările politice nu se produc niciodată în mod izolat. În faţa noilor forţe sociale şi economice conducătorii din secolul al XVIII-lea erau la fel de vulnerabili ca şi cei de astăzi. În special evoluţiile din alte domenii şi nu din cel politic, au sugerat atât scriitorilor cât şi monarhilor că erau de dorit schimbări în sistemele de conducere.

b) Marile descoperiri geografice

Marile descoperiri geografice, care începuseră din secolul al XV-lea prin căutarea de către navigatorii portughezi şi spanioli a unei căi maritime directe spre insulele cu mirodenii din Orient urmau să aibă un impact major asupra felului în care eruopenii se vedeau pe ei înşişi. Până în secolul al XVIII-lea lumea, în cea mai mare parte, fusese descoprită, se înfiinţaseră colonii peste mări şi din ce în ce mai multe feluri de hrană, îmbrăcăminte şi metale preţioase din alte continente ajungeau în mâinile claselor dominante din Europa.

Descoperirile geografice au reprezentant pentru cei educaţi revelaţia multitudinii de religii şi sisteme de guvernare de pe alte continente.

Marele interes stârnit de poveştile despre locuri îndepărtate este indicat de succesul unor cărți ca *Nopțile arabe* sau *Sindbad Marinarul* care s-au publicat pentru prima oară în Europa în secolul al XVIII-lea.

Europenii au făcut tulburătoarea descoperire că existau religii mult mai vechi decât creştinismul şi care predicau valori morale similare. A ieşit la iveală că în America şi Africa existau societăți fără forme de guvernământ propriu-zise sau legi, dar unde oamenii trăiau în armonie unii cu alții, având standarde morale ridicate şi nu existau crime. Înainte vreme europenii crezuseră că absența unor conduceri puternice duce întotdeauna la barbarie şi războaie, dar acest lucru începea acum să fie pus la îndoială. Descoperirile geografice au pus şi întrebarea incomodă dacă creştinismul este esențial pentru existența civilizației. Cu timpul, a devenit popular conceptul de "sălbatic nobil" - omul primitiv care trăia paşnic, moral şi fericit. Iată un mod de viață şi de conducere alternativ, care deşi nepracticabil în termeni europeni, a pus la îndoială presupunerea facilă a generației anterioare de teoreticieni politici că unica alternativă la absolutism este haosul.

b) Războaiele religioase

Vechea unitate şi putere a bisericii a fost destrămată în secolul al XVI-lea de Reformă. Nu numai că acum creştinismul s-a divizat în romano-catolicism şi protestantism, dar un şir de războaie religioase distrugătoare au slăbit şi mai mult autoritatea bisericii. În cele din urmă monarhii au putut să-şi reclame dreptul de a alege religia potrivită pentru statul lor. În loc ca monarhul să se bazeze pe sprijinul bisericii pentru a-şi justifica poziția, biserica era acum dependentă de monarhie pentru a-şi continua existența ca biserică oficială a țării. Monarhii din țări atât de diferite, cum ar fi Rusia şi Franța, au reuşit să stabilească supremația statului asupra bisericii. Controlul statului asupra domeniilor bisericii şi asupra numirii clericilor era o practică intrată în uz în majoritatea statelor europene înainte de 1700. În acelaşi timp, impactul tiparului amenința monopolul biserici asupra a ceea ce se scria şi se citea în şcoli şi universități. Bisericile - în special cea romano-catolică - au continuat să susțină că dețin monopolul adevărului şi înțelepciunii şi că au dreptul să decidă asupra a ceea ce este permis oamenilor să citească, dar era din ce în ce mai dificil să

realizeze acest lucru în practică. Reforma şi răspândirea tiparului s-au combinat pentru a crea statul secular modern în care teoria "dreptului divin" devenea un anacronism.

c) Revoluţia ştiinţifică

În ştiinţă s-au făcut descoperiri semnificative în secolul al XVII-lea. S-a stabilit metoda ipotezei verificată prin experimentare. Matemtica a făcut progrese prin inventarea logaritmilor şi a calculelor şi prin dezvoltarea algebrei. Noile instrumente - telescopul şi microscopul - au permis oamenilor de ştiinţă să vadă atât spaţiul exterior- universul - cât şi cel interior - misterele corpului omenesc. Rezultatele erau uimitoare. Nu numai că, datorită microscopului s-au descoperit forme de viaţă până atunci necunoscute dar cercetările astronomilor Copernic şi Galilei au demonstrat că soarele şi nu pământul reprezintă centrul universului cunoscut. Acestea au deranjat biserica ce susţinuse că Dumnezeu a plasat pământul în centrul universului. Inchiziţia l-a forţat pe Galilei să-şi retracteze afirmaţiile atunci când le-a susţinut cu prea multă tărie, dar acest lucru n-a rezolvat problema, întrucât viziunea bisericii nu se baza decât pe credinţă în timp ce astronomii puteau demonstra ceea ce susţineau. Cei ca Galilei nu doreau să atace ori să submineze Biserica; ei se considerau buni creştini care încercau doar să înţeleagă tainele şi minunile universului creat de Dumnzeu. În realitate, descoperirile lor şi reacţia Bisericii catolice au subminat serios credibilitatea Bisericii. Acum, oamenii nu numai că încercau să se convingă singuri şi nu să ia drept bun ceea ce susţinea Biserica despre univers, dar descoperirile lor sugerau că e posibil ca Biserica să nu ofere mereu interpretări corecte.

Una dintre cele mai proeminente figuri de oameni de ştiinţă din secolul al XVII-lea, a fost aceea a lui Sir Isaac Newton (1642-1727). În *Principia Mathematica* el proclamă legile mişcării. Această carte a reprezentat mult mai mult decât o simplă explicaţie a mecanismului gravitaţional. Prin găsirea unei explicaţii matematice a mişcării de revoluţie a planetelor în jurul soarelui pe o elipsă el a dat de înţeles şi că întreaga lume materială ar putea fi expicată cu ajutorul legilor fundamentale ale naturii. Universul, în ciuda complexităţii sale şi a naturii aparent întâmplătoare putea fi acum explicat în mod ştiinţific.

Mai mult, aceste legi puteau fi înțelese, iar cele necunoscute încă aşteptatu să fie descoperite. Această sarcină pe care oamenii de ştiință şi-au luat-o de atunci cu entuziasm, a însemnat că Newton oferise speranța că într-o bună zi fiecare aspect al universului va putea fi înțeles prin intermediul legilor ştiințifice.

În secolul al XVIII-lea au fost create şi s-au dezvoltat mai multe ştiințe noi pe măsură ce omul încerca să afle şi să înregistreze modalitatea în care se produc fenomenele. Printre acestea s-au aflat botanica, biologia şi geologia. Cei mai mulți oameni de ştiință, inclusiv Newton, credeau în Dumnezeu şi încercau să înțeleagă cum funcționează universul creat de El. Cu toate acesta au constatat în mod repetat că descoperirile lor contraziceau învățăturile Bisericii şi iscau astfel noi îndoieli în mintea oamenilor educați în privința faptului că Biserica ar deține monopolul asupra adevărului.

Cea mai mare importanță a avut-o concepția lui Newton că universul poate fi explicat şi înțeles prin cunoaşterea legilor ştiințifice. El a sugerat faptul că aceste legi pot fi aplicate chiar şi în domeniul comportamentului uman şi astfel i-a încurajat pe alții să le caute. Toate aspectele vieții omeneşti au fost plasaste sub ochiul vigilent al scriitorilor şi, în acest fel, secolul al XVIII-lea a asistat la naşterea economiei, sociologiei şi antropologiei. Conducerea şi rolul monarhiei au fost, de asemenea, studiate iar ideile de până atunci au fost puse la îndoială. Europa intra într-o eră în care rațiunea şi cercetarea legilor ştiințifice urmau să înlocuiască în rândurile unei minorități de oameni educați credința şi tradiția.

Este îndoielnic dacă vreuna dintre cercetările teoriei politice ar fi avut acelaşi impact, dacă n-ar fi existat o țară care să dovedească faptul că exista o alternativă viabilă la monarhia absolută. Succesul aproape complet al revoluției engleze din 1688 a avut cel puțin tot atâta importanță ca şi revoluția ştiințifică în punerea sub semnul întrebării a presupunerilor de până atunci referitoare la natura guvernării.

d) Revoluția engleză

Prin "glorioasa revoluție" din 1688, regele Iacob al II-lea al Angliei a fost răstunat datorită opoziției față de politica sa care, se credea, urmărea să transforme Anglia într-o monarhie catolică absolută. El a

fost înlocuit de Wilhelm al III-lea de Orania care a fost silit să accepte rolul de monarh cu puteri limitate, parlamentul deţinând o mare parte a adevăratei puteri şi având o cameră inferioară alcătuită din membrii aleşi. Departe de a duce Anglia în pragul prăbuşirii, acest experiment al monarhiei limitate s-a dovedit a fi un remarcabil succes. În timpul secolului al XVIII-lea puterea britanică a crescut rapid. Revoluţiile agricolă şi industrială au transformat Anglia în ţara cea mai avansată şi mai prosperă din lume, în timp ce imperiul său colonial a depăşit rapid pe cel al rivalilor. Deşi progresul economic al Angliei putea fi ignorat de monarhii europeni ca nefiind legat de sistemul de guvernare, puterea militară tot mai mare a Angliei nu putea fi trecută cu vederea. Începând cu bătălia de la Blenheim (1704) atât armata de uscat cât şi flota au câştigat o serie de bătălii culminând cu triumful britanic asupra Franţei în "războiul de şapte ani" (1756-1763). În acea vreme Anglia devenise unul dintre cel mai puternice state europene. Unul dintre argumentele de bază ale absolutismului monarhic fusese că numai acest sistem permitea concentrarea resurselor militare necesare apărării statului. Anglia a dovedit că era posibil să se obţină stabilitate politică, forţă economică şi putere militară fără monarhie absolută. Contrastul dintre Anglia anului 1670 cu o monarhie absolută, dar un rol insignifiant în Europa şi o economie nedezvoltată şi Anglia anului 1770, cu o monarhie limitată dar şi bucurându-se de o economie bine dezvoltată şi având o putere militară, navală şi colonială neegalată de vreun alt stat n-a fost trecut cu vederea de contemporani. Mulţi scriitori, inclusiv Voltaire şi Montesquieu admirau Anglia şi recomandau ca şi alte state să-i urmeze exemplul.

Anglia a dat şi un scriitor care a justificat elocvent monarhia limitată - John Locke (1632-1704). În cartea sa *Letters on Toleration* (Scrisori despre toleranţă), el a susţinut primul un grad limitat de toleranţă religioasă. Mai important însă a fost *Treatise on Civil Government* (Tratatul despre guvernarea civilă). În această carte avansează ideea contractului social care urma să aibă o influenţă imensă asupra mai-sus pomeniţilor *philosophes* francezi. El era de părere că formele de guvernământ au fost instituite de oameni pentru a le oferi dreptul la existenţă, proprietate, libertate şi maximum de libertate. Atâta timp cât un monarh asigura aceste cerinţe poporul era

Europa în 1740

obligat să-l asculte; dacă, însă, monarhul abuza de puterea sa, aşa cum făcuse Iacob al II-lea în cazul acesta el încălca contractul cu poporul său. În aceste condiţii, poporul nu numai că avea dreptul ci şi datoria să-şi răstoarne monarhul care îşi pierduse dreptul la tron şi să-l înlocuiască cu altul care să-şi îndeplinească obligaţiile faţă de popor - un Wilhelm al III-lea de Orania, de exemplu.

Locke a justificat teoretic ceea ce se şi întâmplase în Anglia. El nu susţinea democraţia; drepturile popoarelor inclusiv acela de a răsturna un monarh erau limitate la cei ce deţineau deja bogăţie şi o anumită condiţie socială. Cu toate acestea, opera lui Locke a deschis orizonturi noi şi a susţinut un principiu cu totul nou al guvernării - că aceasta este în folosul poporului şi că monarhul este răspunzător pentru acţiunile sale. Mulţi dintre *philosophes* au fost profund impresionaţi atât de scrierile lui Locke, cât şi de succesul în practică al Angliei în comparaţie cu propria lor monarhie absolută şi decadentă. Acest fapt s-a reflectat în admiraţia pentru tot ce era englezesc care a devenit la modă în Franţa în timpul secolului al XVIII-lea - de la ceaiul de după-amiază până la parcurile de tip englezesc. Mai important a fost însă faptul că i-a determinat pe mulţi scriitori francezi să dezvolte în continuare argumentele lui Locke.

Să luăm notiţe despre "Introducere: Despotismul luminat"

La acest capitol nu va trebui să alcătuiţi decât notiţe concise. Acestea vă vor ajuta să vă faceţi idee despre natura monarhiei înainte de secolul al XVIII-lea, motivele pentru care sistemul monarhic a fost discreditat în secolul al XVIII-lea şi să aveţi idee despre ce se înţelege prin "despotism luminat". Nu vă neliniştiţi dacă în această etapă aveţi îndoieli asupra înţelesului termenilor. Veţi înţelege mai bine pe măsură ce parcurgeţi restul cărţii şi veţi putea găsi o definiţie mult mai cuprinzătoare când o veţi termina.

Următoarele titluri şi întrebări sunt utile pentru alcătuirea notiţelor. Reţineţi că nu e nevoie să scrieţi mai mult de o frază sub majoritatea acestor titluri.

1. *Ancien régime*
1.1. Explicaţi sensul termenului.
1.2. Care au fost justificările susţinute în secolul al XVII-lea în favoarea monarhiei absolute?
1.3. Trecerea spre "despotismul luminat".
1.4. Explicaţi ce nseamnă "despotism luminat".
2. Schimbarea Europei.
2.1. Semnificaţia marilor descoperiri geografice.
2.2. Declinul importanţei bisericii şi inventarea tiparului.
2.3. Revoluţia ştiinţifică şi importanţa lui Isaac Newton.
2.4. Revoluţia engleză.
2.5. Ideile lui John Locke.

CAPITOLUL 2

Scriitorii iluminişti

1. Montesquieu

Charles de Secondat, mai cunoscut ca Aron de Montesquieu (1689-1775) este considerat drept cel mai influent dintre *philosophes* şi cel ale cărui teorii au avut cel mai mare impact asupra sistemelor de guvernământ din statele zilelor noastre. Era fiul unul mic nobil, care la 27 de ani a moştenit de la unchiul său postul de preşedinte al *Parlement*-ului din Bordeaux. A deţinut această funcţie zece ani şi apoi a vândut-o, dar n-a încetat niciodată să fie un apărător al nobilimii în general şi în special al poziţiei ei privilegiate în cadrul sistemului legislativ francez. După ce şi-a părăsit funcţia a călătorit de-a lungul şi de-a latul Europei şi a fost influenţat în mod deosebit de şederea sa în Anglia, între 1729-1731, timp în care a studiat scrierile lui Locke, a asistat deseori la dezbaterile din Parlament şi a studiat sistemul de guvernare. Asemenea altor scriitori, a fost impresionat de sistemul englez ce părea a fi mult mai performant decât demodatul şi ineficientul absolutism al monarhului din ţara sa, Ludovic al XV-lea.

Montesquieu a scris multe cărţi cu subiecte foarte variate, dar faima sa se bazează în special pe două dintre ele *Lettres Persanes* (Scrisorile persane), publicată în 1721 şi realizarea sa supremă *De l'Esprit des Lois* (Despre spiritul legilor) care i-a lut 20 de ani de muncă şi a fost publicată către sfârşitul vieţii sale, în 1748.

Lettres Persanes au apărut într-o lume în care Orientul prezenta un mare interes. Doi persani educaţi - personaje imaginare - călătoresc prin în Europa şi scriu acasă ce gândesc despre ceea ce văd. Ca străini ei pot face comentarii critice şi sarcastice asupra scăderilor pe care le constată Europa "civilizată". Astfel Montesquieu a avut posibilitatea să-şi bată joc de oameni şi instituţiile pe care le disprețuia, fiind la adăpost de cenzură deoarece pretindea că acestea erau, desigur, doar părerile unor străini ignoranţi şi nu ale autorului. Montesquieu dovedeşte măiestrie şi

subtilitate a stilului când îi atacă pe cei puternici, inclusiv pe colectorii de taxe, pe iezuiţi, doctorii, teatrul, Academia Franceză, intoleranţa şi persecuţia religioasă, Inchiziţia şi chiar monarhia absolută. A inclus atacuri înţepătoare şi la adresa regelui Ludovic al XIV-lea al Franţei care murise de puţină vreme şi era venerat în mod oficial. *Lettres* (Scrisorile) au consacrat reputaţia lui Montesquieu dar mai ales au deschis noi căi, prin eludarea cenzurii şi încurajarea altor scriitori de a urma aceeaşi cale a denunţării a ceea ce considerau ei că nu e bine întocmit în cadrul societăţii.

De l'Esprit des Lois este una dintre cele mai importante cărţi în istoria teoriei politice deşi nu mai este citită astăzi. N-a existat, de exemplu o traducere a sa în engleză timp de peste 200 de ani. După exigenţele moderne este o carte foarte prost structurată şi mult prea voluminoasă, având 595 capitole. A fost pusă rapid la *Index* de Biserica romano-catolică. *Index*-ul era o listă de cărţi interzise catolicilor dar în pofida (sau datorită) acestei încercări de a-i opri pe credincioşi s-o citească, ea s-a bucurat de mare succes în Franţa.

Capitolele-cheie tratează concepţia lui Montesquieu despre guvernare. El a susţinut că există trei feluri de guvernare. Monarhia absolută practicată pe scară largă în Europa la acea vreme era în general un sistem rău de guvernare deşi potrivit, poate, pentru unele ţări în împrejurări speciale. Din păcate, lipsa unor limite impuse monarhilor conducea prea adesea la despotism şi domnia terorii. Al doilea tip era republica bazată pe "voinţa poporului". Acest sistem de guvernare era potrivit unor state mici ca Veneţia sau vechea Republică romană. Funcţiona doar atunci când puterea era deţinută de o elită educată, altruistă şi virtuoasă, dar era nepotrivită pentru statele mari.

Montesquieu era de părere că cel mai bun sistem pentru statele mai mari este monarhia mixtă. În această privinţă el s-a bazat masiv pe învăţăturile lui Locke şi pe ceea ce credea că s-a întâmplat în Anglia, deşi în realitate în anumite privinţe n-a înţeles sistemul de guvernare englez. În monarhia mixtă, conform viziunii sale, regele numea miniştrii care erau răspunzători de aplicarea legilor. Regele avea drept de veto asupra legilor cu care nu era de acord, dar nu putea face legile de unul singur. Legislativul urma să fie o adunare bicamerală ca în Anglia; o

cameră a nobilimii şi una cu membrii aleşi, bazată pe vot cenzitar. Aceste camere urmau să facă legile şi să voteze împreună. În sfârşit, puterea judiciară urma să joace un rol cheie în aplicarea legilor. Argumentarea viguroasă a lui Montesquieu în favoarea unei puteri judiciare independente, liberă de orice interferenţă guvernamentală şi separată de celelalte două organe de guvernare reflectă experienţa sa ca preşedinte al *Parlement*-ului din Bordeaux.

Ideea "separării puterilor" a reprezentat o noutate şi o dezvoltare a teoriei lui Locke într-un model practic. La vremea respectivă nici un stat n-a copiat aceste idei, dar pe termen lung acestea urmau să aibă o influenţă imensă. Ecaterina a II-a a fost impresionată de argumentele lui şi a încorporat multe dintre ele în *Nakaz*-ul ei din 1767 (vezi p.81), *Les parlements* franceze din anii 1760 şi 1770 l-au citat pe Montesquieu pentru a-şi justifica opoziţia faţă de încercările lui Ludovic al XV-lea de a le submina puterea; argumente similare au fost folosite de nobilimea maghiară şi belgiană când s-au opus lui Iosif al II-la al Austriei după anul 1780. Când cele treisprezece colonii s-au rupt de Anglia şi au devenit Statele Unite ale Americii începând cu anul 1770, s-au inspirat din Montesquieu când şi-au scris constituţia, iar sistemul de guvernare din SUA a rămas până în ziua de azi cel mai reuşit exemplu al punerii în practică a ideilor lui Montesquieu. Revoluţionarii francezi de la 1789 l-au citit de asemenea pe Montesquieu, iar constituţia din 1791, care a durat scurtă vreme, se baza în parte pe ideile sale. Atacurile lui Montesquieu la adresa monarhiei absolute, pledoaria sa în favoarea "separării puterilor" şi a privilegiilor şi puterii nobilimii care ar fi oferit o protecţie esenţială împotriva despotismului, au atras numeroase categorii de oameni.

Cu toate acestea, *De l'Espirit des Lois* este o carte semnificativă datorită altor motive şi nu mesajului său politic. Studiile lui Montesquieu l-au convins că diferitele tipuri de societate sunt modelate de factori deosebiţi şi că, spre deosebire de argumentele lui Newton, nu exista un singur set de legi care să determine crearea unei societăţi. De aceea şi-a intitulat cartea astfel; el a simţit că există un "spirit" real al legilor care diferea de la stat la stat. Printre factorii determinanţi identificaţi de el au fost religia şi clima, tradiţiile şi istoria. El a acordat

o atenţie specială climei, susţinând, de exemplu, că datorită climatului rece din Rusia, populaţia de acolo nu reacţiona decât la forţă ceea ce făcea ca despotismul să fie o formă de guvernare potrivită pentru aceasta. Astăzi este uşor să criticăm importanţa conferită de Montesquieu climei dar important este că aceste idei au reprezentat o mare realizare în domeniul studiului factorilor sociali economici şi istorici ai unui stat. Montesquieu descoperise cercetarea sociologică.

El a susţinut, de asemenea, schimbarea legislaţiei penale care să încerce nu atât pedepsirea cât îndepărtarea criminalilor, anticipând în acest fel teoria asupra crimei, mult mai cunoscută, a lui Beccaria. El a criticat înfiinţarea de colonii şi a susţinut că statul există pentru a-i proteja pe cei săraci. Montesquieu a fost unul dintre puţinii *philosophes* care au privit critic politica externă, susţinând că tensiunile şi ocaziile de război cresc datorită cursei înarmărilor şi cerând să i se pună capăt înainte ca omenirea să inventeze o armă care să distrugă totul. El a scris o carte de mare amploare care oferă o nouă concepţie asupra societăţii şi aduce argumente în favoarea unei monarhii tolerante şi binevoitoare, având puteri limitate şi care e capabilă să evite războialele şi să guverneze pentru apărarea poporului. Aceasta a fost una dintre cărţile care au exercitat o considerabilă influenţă fiind mult mai constructivă decât cărţile mai celebre ce au apărut după ea.

2. Diderot şi *l'Encyclopédie*

Denis Diderot (1713-1784) este de origine relativ umilă şi toată viaţa lui a luptat cu sărăcia. Iniţial pregătit să fie preot, a abandonat în favoarea scrisului. Deja îşi câştigase reputaţia de scriitor controversat când librarul Le Breton i-a propus să editeze o enciclopedie în limba franceză. Ideea se inspira din succesul primei enciclopedii engleze din 1728 şi urmărea ca într-un singur set de cărţi să ofere rezumatul tuturor cunoştinţelor timpului. Planul lui Le Breton, modest, a fost însă radical schimbat de Diderot. Această muncă s-a dovedit enormă şi primul volum n-a apărut decât în 1751. Chiar şi acesta a avut de suferit datorită demisiei coredactorului, D'Alembert şi a cenzurii articolelor, operată de Le Breton care dorea să evite persecuţiile.

Problema a fost că Diderot avea în minte ceva mult mai ambiţios decât Le Breton. El a reuşit să-i convingă aproape pe toţi marii scriitori, inclusiv pe Montesquieu, Voltaire şi Rousseau, să colaboreze cu articole despre personalitatea unor binecunoscuţi politicieni ca Mirabeau, Necker şi Turgot. Aceasta a fost singura operă la care au colaborat aproape toţi acei *philosophes* francezi şi în acest sens ea este un simbol al Iluminismului. Pe măsură ce volumele se succedau - au fost cu totul 28 volume, inclusiv 11 cu ilustraţii, iar munca nu s-a sfârşit decât în 1772 - a devenit clar că l'Encyclopédie reprezenta ceva mult mai important decât o simplă carte informativă.

Deşi scriitorii adesea nu erau de acord între ei, a existat o temă comună în întreaga operă aceea că omul este o fiinţă raţională, capabilă să descopere singură adevărul despre sine şi despre lume fără a recurge la religie pentru a găsi răspunsurile. Autorii au manifestat o ostilitate deosebită faţă de pretenţia Bisericii romano-catolice de a deţine monopolul cunoaşterii - cunoaştere pe care au înregistrat-o conştiincios până la sfârşit. Diderot nu era antireligios, dar dorea să-l elibereze pe Dumnezeu de restricţiile bisericii. El a afirmat că scopul lucrării era acela ca noi "să devenim mai fericiţi şi mai virtuoşi dacă vom fi mai bine informaţi". Această credinţă optimistă că educaţia şi cunoaşterea conduc la înţelepciune şi moralitate a fost crucială pentru filosofia lui Diderot.

Diderot nu avea idei politice clare. El credea că guvernarea se exercită pentru binele poporului, dar că cetăţenii obişnuiţi nu au dreptul să se opună legilor, chiar dacă sunt rele. Este limpede că nu a avut nici o dificultate în a se acomoda stilului de conducere adoptat de Ecaterina a II-a şi de alţi despoţi luminaţi. Pe de altă parte s-a opus încercărilor lui Ludovic al XV-lea de a-şi mări puterea pe seama acelor *parlaments* din anii 1770. Alături de alţi *philosophes*, el s-a grăbit să condamne despotismul din propria sa ţară, dar să-l treacă cu vederea când era vorba de monarhiii care-i patronau cărţile. În legătură cu concepţia sa religioasă era evaziv, afirmând la un moment dat: "sunt creştin pentru că aşa e rezonabil". A fost nerăbdător să popularizeze descoperirile ştiinţifice de ultimă oră pe care le considera cheia eliberării omenirii de superstiţii.

Cartea a reprezentat un best-seller în ciuda preţului său piperat şi a avut câţiva susţinători suprinzători. Deşi condamnată oficial şi interzisă de Biserică şi de Ludovic al XV-lea (acesta din urmă pretinzând că "urmăreşte să distrugă autoritatea regală şi să încurajeze un spirit de independenţă şi revoltă") ea a fost protejată de patronii poporului, acum ar fi ministrul malesherbes - care răspundea personal de impunerea cu forţa a interdicţiei cărţii şi Madame de Pompadour, amanta lui Ludovic al XV-lea, care a contribuit ea însăşi cu un articol despre ruj. Diderot a fost susţinut şi de Ecaterina a II-a care i-a dat bani pe când recăzuse în sărăcie şi care l-a invitat în Rusia să discute despre politică. Opera a contribuit mult la popularizarea ideilor susţinute de *philosophes* şi probabil şi la climatul de toleranţă religioasă care începuse să se manifeste peste tot. S-a suţinut, de asemenea, că descrierile limpezi ale proceselor manufacturiere, ajutate de calitatea excelebntă a diagramelor, a încurajat pe mulţi să-şi deschidă propriile ateliere şi asă înceapă să folosească maşini, în acest fel contribuind la subminarea breslelor, care pierdeau din ce în ce mai mult teren în lupta pentru menţinerea monopolului manufacturilor numai pentru membrii lor.

Diderot a scris multe alte lucrări şi multă vreme a fost critic de artă la o revistă influenţată, susţinând cu tărie arta utilitară şi denunţând picturile romantice şi la modă ale lui Boncher. Cu toate acestea, monumentul său rămânea *L'Enciclopédie.* Printr-o muncă de o viaţă, el a depăşit problemele ridicate de tipărirea cărţii, de opoziţia guvernului, de cenzura editorului său şi de ciondănelile dintre cei 200 de autori.

Deoarece credea că omenirea poate progresa datorită ştiinţei, Diderot a oferit raţiunea şi cunoştinţele ca înlocuitori ai monarhiei absolute şi superstiţiei religioase. Această filosofie optimistă a fost criticată de Voltaier (printre alţii) chiar atuncio. Cu toate acestea, în ciuda eşecului oamenilor de a deveni înţelepţi şi morali prin lecturarea volumelor, realizările lui Diderot rămân incontestabile L'Enciclopédie a repreentat manifestul Iluminismului şi a jucat un rol major în impunerea noii filosofii conştiinţei francezilor educaţi.

3. Voltaire

Voltaire a fost cel mai mare scriitor al secolului al XVIII-lea şi unul dintre cei mai mari din istoria Europei. Timp de aproape 60 de ani cuvintele s-au scurs din pana celui mai prolific scriitor al timpului. Opera sa cuprinde de la scrisori către priteni până la poezii, piese de teatru, scrieri istorice serioase, nuvele şi satire. Astăzi este cunoscut mai ales pentru epigramele într-un vers - nici un dicţionar de citate n-ar fi complet fără acestea - şi pentru strălucita sa satiră *Candide*, care trebuie citită de toţi cei care studiază istoria secolului al XVIII-lea. În timpul vieţii a fost admirat şi sărbătorit de societatea respectabilă pe care i-a plăcut să o critice şi a contat atât pe prietenia lui Frederic al II-lea cât şi pe a Ecaterinei a II-a. Cu toate acestea, cel mai influent şi mai popular dintre *philosophes* a avut puţine idei originale şi, spre deosebire de Montesquieu sau Rousseau, n-a reuşit niciodată să ofere o alternativă la sistemele de guvernare existente.

Voltaire este numele de scriitor al lui François Marie Arouet (1694-1778), fiu al unui avocat. Iniţial pregătit pentru a fi el însuşi jurist, a abandonat această carieră în grabă pentru aceea de scriitor. La început a fost umorist, dar screirile sale au devenit mai serioase după ce a fost bătut şi închis la Bastilia pentru că l-a ofensat pe puternicul duce de Rohan. A fost influenţat mult şi de vizita sa în Anglia, între 1726-1728. Asemenea lui Montesquieu, a ajuns un admirator al libertăţii politice şi literare de care se bucurau englezii.

Începând cu anii 1730 şi până la moartea sa a fost cel mai vestit scriitor din Franţa. Atitudinea guvernaţilor faţă de el a fost oscilantă, uneori interzicându-i scrierile când erau prea critice şi alteori, aşa cum s-a întâmplat după ce Madame de Pompadour a căpătat influenţă asupra curţii franceze, încurajându-l. Cea mai mare parte a vieţii a trăit la Ferney, situat convenabil în apropiere de graniţa elveţiană în caz că ar fi trebuit să plece în exil. Aici a obţinut o mare bogăţie, cea mai mare parte provenită din speculaţii financiare şi o parte din comerţul cu sclavi şi a condus domeniul ca un stăpân binevoitor faţă de ţărănimea locală, luându-şi măsuri ca toată lumea să-i plătească taxele datorate, dar oferindu-le în schimb o nouă biserică. Avea şaizeci de servitori spre a-i

purta de grijă; nu era pentru Voltaire sărăcia lui Diderot sau a lui Rousseau. În 1778 i s-a permis să revină la Paris, după 28 de ani. A fost întâmpinat de mulţimi imense şi cu mult entuziasm, dar a murit curând după aceea.

Operele lui Voltaire cuprind atacuri la adresa oprimării şi a superstiţiilor. Cel mai bine a descris cazurile de intoleranţă religioasă şi abuzurile legii. Campaniile purtate de el pentru reabilitarea numelui protestantului Calas, executat de *Parlement* sub acuzaţia de crime şi a tânărului cavaler de la Barre, executat de asemenea, pentru sacrilegiu, i-au făcut numele cunoscut în toată Europa. În ambele cazuri a reuşit printr-o susţinută campanie de pamflete să silească guvernul să recunoască faptul că ordinul de condamnare a fost incorect şi să ofere unele compensaţii văduvei lui Calas. S-a manifestat cinic relativ la existenţa lui Dumnezeu - una dintre cele mai vestite epigrame fiind aceasta: "Dacă Dumnezeu n-ar exista, ar trebui inventat" - şi s-a opus cu fermitate puterii, bogăţiei, privilegiilor şi intoleranţei Bisericii romano-catolice. Nu este de mirare că Biserica a interzis credincioşilor să-i citească operele şi i-a refuzat o înmormântare creştinească, deşi a pretins că este credincios.

La început Voltaire împărtăşea filosofia optimistă a lui Diderot. A contribuit la *L'Enciclopédie* şi a popularizat descoperirile ştiinţifice de ultimă oră prin propriile sale scrieri. Cu toate acestea şi-a pierdut credinţa în progres în urma cutremurului de la Lisabona din 1755, în timpul căruia au murit mii de oameni. Rezultatul a fost *Candide* (1759), cea mai vestită carte a sa. Candide, inocentul erou al cărţii, absoarbe teoriile optimiste la modă ale profesorului său, dr. Pangloss, şi rătăceşte prin lume în căutarea iubitei sale de mult pierdute. Aici Voltaire are ocazia să ridiculizeze tot ceea ce-i displăcea, şi nu în ultimul rând credinţa naivă a lui Candide în bunătatea omenească. În acest pasaj Voltaire satirizează războaiele din secolul al XVIII-lea în general şi pe patronul acestora, Frederic al II-lea (sub masca transparentă a "regelui Bulgariei") în special:

Şi îndată îi pun lanţuri la picioare şi îl duc la regiment. Aici îl pun la muştru, la dreapta, la stânga, bagă vergeaua în puşcă, scoate vergeaua, ocheşte, trage, întinde pasul, bate talpa şi îi mai dau şi treizeci de nuiele; a treia zi îi dau numai douăzeci de nuiele; a treia zi îi dau numai zece şi camarazii se uită la el ca la o minune.

Candid, uluit cum era, nu-şi dădea încă bine seama cum devenise erou. Într-o zi de primăvară ce-i veni lui? porni singur la plimbare, şi merse tot înainte crezând că omul ca şi animalul are dreptul să se folosească de picioarele lui aşa cum îi place. Nu făcu nici două leghe şi se pomeni că patru alţi eroi, înalţi şi zdraveni, îl ajung din urmă, îl leagă şi-l duc la închisoare. Fu întrebat după lege ce-i place mai mult: să-i tragă tot regimentul câte treizeci şi şase de nuiele sau să fie dăruit cu douăsprezece gloanţe de plumb în cap. Degeaba spuse el că voinţa omului e liberă şi că n-avea poftă nici de una nici de alta; trebui să aleagă. Se hotărî pe temeiul acelui dar de la Dumnezeu, care se cheamă libertate, să aleagă nuielele. De treizeci şi şase de ori trebuia să teacă prin faţa regimentului şi fiecare soldat să-i tragă câte o nuia; a trecut de două ori. Regimentul era alcătuit din două mii de oameni; s-a ales cu patru mii de lovituri care de la ceafă până la şezut i-au dezgolit muşchii şi nervii. Când să înceapă a treia oară, Candid, care nu mai putea, ceru ca o favoare să fie împuşcat. Căpătă această favoare. Îl legară la ochi şi îl puseră în ghenunchi. Regele bulgarilor, care tocmai trecea pe-acolo, întrebă ce-a făcut osânditul şi, cum era foarte deştept, înţelese după ce vorbi cu Candid că acesta era un june metafizician care habar n-avea ce-i pe lume şi îl iertă de pedeapsă cu o mărinimie care va fi slăvită în toate jurnalele şi în toate vremurile.

Nimic nu era aşa de frumos, de fercheş, de strălucit şi de bine orânduit cum erau cele două oştiri. Trâmbiţele, surlele, oboii, tobele, tunurile alcătuiau o armonie cum nici în infern nu se află. Mai întâi tunurile au doborât cam şase mii de inşi de fiecare parte; pe urmă puştile au mai scos din cea mai bună lume care există vreo nouă sau zece mii de oameni. Cu totul, au fost secerate la vreo treizeci de mii de suflete. Candid, care tremura ca un filozof, se ascunse cum putu mai bine tot timpul

cât ţinu acest măcel eroic.

În sfârşit, când cei doi regi puseră să se cânte un *Te-Deum,* fiecare în tabăra lui, Candid se gândi că ar fi mai bine să se ducă să mediteze aiurea asupra efectelor şi a cauzelor. Trecu peste mormane de morţi şi de muribunzi şi ajunse într-un sat prin apropiere, care era numai cenuşă: era un sat abar; îi dăduseră foc bulgarii după legile dreptului public. Într-un loc nişte bărbaţi potricăliţi de lovituri se uitau cum mureau soţiile lor înjunghiate, cu copii la sânul plin de sânge; mai încolo nişte fete cu pântecele spintecat, după ce îndestulaseră nevoile naturale ale câtorva eroi, îşi dădeau sufletul; altele, pe jumătate arse, se rugau să le omoare. Bucăţi de creier erau împrăştiate pe jos, alături de braţe şi picioare tăiate.

Candid plecă de-acolo cât de repede şi ajunse în alt sat; acesta era al bulgarilor şi eroii abari făcuseră aici la fel[1].

Atitudinea lui Voltaire faţă de guvernare n-a fost limpede. Deşi era în stare să denunţe usturător abuzurile de putere ale tiranilor regali, cu acelaşi succes ca şi ceilalţi scriitori, şi-a arătat de asemenea şi admiraţia faţă de regii puternici prin intermediul biografiilor apologetice ale lui Ludovic al XIV-lea şi Carol al XII-lea al Suediei. A fost pentru monarhia absolută - "Nici o conducere nu poate fi eficientă dacă nu deţine puterea absolută" - şi a fost indignat de ideea de a se acorda oamenilor obişnuiţi vreun cuvânt în conducerea statului. "Odată ce poporul începe să gândească, totul este pierdut. Mi se pare abominabilă ideea ca masele să guverneze". În alte ocazii s-a referit la oamenii obişnuiţi cu apelativul de *canaille* (calicimea). A susţinut ideea unui stat care să ofere un sistem educaţional, dar acesta nu trebuia extins şi asupra săracilor. În schimb era pentru ideea de monarhie absolută susţinută de o elită de nobili educaţi. Un asemenea monarh ar fi condus cu dreptate şi înţelepciune, stabilind o toleranţă religioasă şi reducând puterea şi bogăţia bisericii instituţionalizate. Ar fi creat o presă liberă, ar fi oferit poporului egalitate în faţa legii şi ar fi abolit servituţile feudale.

[1] Voltaire - trad. Al. Philippide, vol. *Naivul* - Editura pentru literatură 1962.

Voltaire

Este uşor să scoatem în evidenţă inconsecvenţele opiniilor lui Voltaire. A atacat cu virulenţă bisericile şi cu toate acestea s-a asigurat ca propriii săi ţărani să aibă una în care să se roage, a denunţat intoleranţa religioasă, dar el însuşi a atacat atât catolicismul cât şi iudaismul; scriitorul care cu atâta venin a atacat în *Candide* războaiele absurde şi distrugătoare ale vremii n-a ezitat să profite personal de pe urma acestora; omul care a denunţat taxele feudale şi-a luat măsuri spre a le primi cu promptitudine pe cele pe care i le datorau ţăranii; a atacat conducerea tiranică dar a întreţinut cele mai strânse relaţii cu Frederic şi Ecaterina şi nu cu monarhul tolerant din Franţa.

Cu toate acestea, opera sa rămâne măreaţă. El a subminat cu iscusinţă *l'ancien régime*. Apărarea lui Calas rămâne o piatră de hotar în istoria toleranţei religioase. El a zdruncinat încrederea de sine a claselor conducătoare şi succesul său i-a încurajat şi pe alţii să critice la rândul lor. După cum a spus Louis David, artist şi revoluţionar francez din anii 1790. "El ne-a învăţat să fim liberi". Aceste cuvinte ar fi fost agreate de Voltaire ca epitaf.

4. Rousseau

Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) a fost cel mai misterios şi singuratic dintre *philosophes*, dar şi cel ale cărui idei au avut cel mai durabil impact asupra lumii moderne. Fiul unui protestant francez care trăia la Geneva, a fugit de acasă la vârsta de 16 ani şi şi-a petrecut restul vieţii hoinărind fără odihnă prin Europa. A avut puţini prieteni şi s-a purtat urât cu ei.

În cartea sa *Confessions,* publicată post-mortem în anii 1780, a recunoscut că a fost hoţ şi că a dat viaţă şi apoi a abandonat un număr de copii nelegitimi deşi nu există dovada că acest lucru ar fi adevărat.

Împreună cu ceilalţi *philosophes* a contribuit la *L'Enciclopédie* şi a scris pamflete cu subiecte foarte variate, inclusiv despre ştiinţă, muzică şi teatru. În mod tipic, s-a certat cu editorii *Enciclopediei* şi, în consecinţă, a încercat să împiedice publicarea acesteia. Faima sa se bazează pe trei cărţi, scrise la interval de cinci ani una după alta: *La*

Nouvelle Héloïse (1759), *Émile* (1762) şi *Contractul social* publicat tot în 1762.

Prima dintre acestea este o poveste romantică despre sumbra iubire dintre un om sărac şi fiica unui nobil. Cartea a fost un best-seller mai ales în rândul femeilor şi se poate spune că a reprezentat prima poveste de aceste fel, instituind un tip romanesc a cărui popularitate nu dă semne să scadă. *La Nouvelle Héloïse* are şi un mesaj limpede: fiinţele umane nu sunt conduse numai de raţiune şi legi ştiinţifice, cum susţineau admiratorii lui Newton, ci şi de emoţii. În plus, romanul înfiera o societate în care naşterea şi convenţiile sociale sunt mai importante decât sentimentele. Apelul făcut la emoţie reprezintă o latură semnificativă a argumentaţiei lui Rousseau. El a respins raţionalismul care se manifesta în majoritatea operelor secolului al XVIII-lea. Adesea i se atribuie (în mod gratuit) conceptele de "întoarcere la natură" şi "sălbaticul nobil". Este vorba despre credinţa, la popularizarea căreia, desigur, Rousseau a ajutat mult, că, în starea lor iniţială, oamenii au dus o viaţă simplă şi decentă înainte să înceapă civilizaţia. Inegalitatea de avere, dezordinele şi crimele din societate au fost rezultatul creării formelor de guvernare, a legilor şi progresului economic. Rousseau, însă, nu a susţinut niciodată posibilitatea întoarcerii la existenţa idilică de care credea că s-ar fi bucurat omul primitiv, deşi dorea să limiteze constrângerile pe care civilizaţia şi legile le plasaseră asupra existenţei umane. În secolul al XVIII-lea influentul filosof englez Hobbes justificase monarhia absolută pe argumentul că înainte de inventarea conducerii, viaţa oamenilor fusese "meschină, brutală şi scurtă". El a susţinut că omul primitiv fusese necivilizat şi barbar şi că civilizaţia şi guvernarea erau folositoare tuturor. Acum Rousseau susţinea contrariul şi astfel lăsa deschisă întrebarea dacă guvernarea are vreun rost.

Emile reprezintă o piatră de hotar în istoria educaţiei. Émile este un băiat care primeşte o educaţie ideală. El are un singur profesor care are grijă de el până la vârsta de 20 de ani. Până atunci se credea despre copii că s-au născut păcătoşi şi că trebuie urgent învăţaţi ce e bine şi ce e rău, la nevoie cu forţa. Într-adevăr, nici nu exista vreun concept despre copilărie. Copiii erau consideraţi adulţi în miniatură şi era de aşteptat ca să se îmbrace, să se comporte şi să muncească asemenea părinţilor, cât

mai curând posibil. Rousseau a susţinut despre copii că se nasc fără de păcat, dar pot fi corupţi de părinţii cruzi şi de civilizaţie. Este interesant cum contrastează această carte cu felul în care Rousseau a pretins mai târziu că şi-ar fi tratat propriii copii. Copiilor trebuie să li se prmită să se dezvolte liber, cu un minim de constrângeri şi într-un ritm propriu; n-ar trebui, de exemplu, să fie învăţaţi să scrie şi să citească înainte ca ei înşişi să dorească acest lucru. Întorcând pe dos rolul tradiţional al profesorului, Rousseau a susţinut că treaba acestuia nu e să "predea adevărul şi virtuţile", ci mai ales să previnâ" viciile şi greşelile". El a inventat ideea de educaţie centrată pe copil, chiar dacă unele dintre teoriile sale, cum ar fi cea conform căreia fiecare copil trebuie să aibă un profesor, au fost şi sunt total nerealiste. Chiar în timpul vieţii lui, guvernul polonez a încercat să introducă unele dintre ideile sale în şcoli, dar ele n-au fost cunoscute pe larg decât în secolul al XIX-lea. Cu toate acestea, pe termen lung, au avut o influenţă imensă. Rousseau nu numai că a fondat teoria educaţiei centrate pe copil, dar în multe privinţe a ajutat la crearea teoriei că există ceva numit copilărie - o etapă distinctă din viaţa oamenilor când sunt şi ar trebui trataţi altfel decât adulţii.

În *Contractul social*, Rousseau se întoarce la politică. Această carte, de relativ mică întindere, începe cu o declaraţie şocantă: - "*Omul s-a născut liber dar peste tot este înlănţuit*". El continuă cu cercetarea motivelor pentru care există guvernări şi conducători şi dacă n-ar fi posibil să se creeze un sistem de guvernare care să poată împleti dorinţa de libertate a omului cu necesitatea legilor, guvernării şi civilizaţiei. Soluţia sa a fost contractul social. Aceasta nu era, desigur, o idee nouă, dar Rousseau a dezvoltat ideile lui Locke într-un stil original.

El s-a opus total noţiunii de parlamente şi probabil a fost singurul dintre *philosophes* care n-a nutrit admiraţie pentru sistemul englez de guvernare. Pentru el alegerea unui reprezentant însemna că oamenii renunţă la libertatea şi drepturilor lor, predându-le unui număr foarte mic de oameni a căror singură preocupare era pentru interesele şi propria lor putere. Numai participarea directă a tuturor cetăţenilor putea oferi garanţia că toţi oamenii îşi vor păstra drepturile. Aceste concepţii îl fac unic printre scriitorii secolului al XVIII-lea şi datorită lor nici unul dintre despoţii luminaţi nu şi l-a apropiat. Rousseau şi-a dat seama că

adunările maselor n-ar fi fost posibile în statele mari şi pentru acest motiv şi-a recomandat sistemul numai pentru oraşele-stat ca Geneva. Este semnificativ faptul că, atunci când guvernul polonez i-a cerut sfatul în privinţa reformării constituţiei în anul 1770, el a sugerat doar reforme modeste, nici una de felul acelora din *Contractul social*.

Cea mai mare problemă a lui Rousseau a fost să creeze un sistem în care guvernul să acţioneze pentru binele cetăţenilor chiar în lipsa unei înţelegeri între cele două părţi. În opinia sa chiar şi democraţia nu era satisfăcătoare din moment ce nu oferea certitudinea că ceea ce dorea majoritatea oamenilor ar fi fost, în realitate, în interesul comunităţii ca întreg. În schimb a avansat conceptul de "voinţă generală" care presupunea existenţa unei comunităţi care să vrea să acţioneze altruist şi să sprijine o idee, chiar şi în cazul în care nu se bucura decât de suportul minorităţii, dacă se constata că este în beneficiul comunităţii. Legile rele n-ar fi putut fi votate din moment ce nimeni n-ar fi câştigat de pe urma lor. În acest fragment, Rousseau explică de ce "voinţa generală" nu poate greşi niciodată:

Atâta timp cât mai mulţi oameni adunaţi laolată se consideră a fi un singur corp, ei nu au decât o singură voinţă, care tinde la conservarea lor comună şi bunăstare generală. Atunci toate resorturile statului sunt puternice şi simple, preceptele sale sunt clare şi luminoase; nu există interese încurcate, contrazicătoare; binele comun se face vădit pretuntindeni şi nu se cere decât bun simţ pentru a-l sesiza. Pacea, unirea, egalitatea sunt duşmanele subtilităţilor politice. Oamenii drepţi şi simpli sunt greu de înşelat, tocmai din pricina simplităţii lor: momelile, diplomaţia nu-i impresionează, ei nefiind nici măcar atât de rafinaţi ca să poată fi traşi pe sfoară. Când vezi la cel mai fericit popor din lume grupuri de ţărani punând la cale treburile statului la umbra unui stejar şi conducându-se întotdeauna cu înţelepciune, cum nu dispreţuieşti rafinamentele altor naţiuni, care ajung ilustre şi nenorocite cu atâta artă şi mister?

Un stat astfel guvernat are nevoie de foarte puţine legi;

această necesitate este văzută de toată lumea. Cel dintâi care le propune nu face decât să spună, ceea ce toţi au şi simţit, şi nu e nevoie nici de intrigi, nici de elocinţă pentru a face să devină lege ceea ce fiecare şi hotărâse să facă de îndată ce va fi sigur că şi ceilalţi vor face ca el.[1]

Conceptul de "voinţă generală" a ridicat multe probleme, iar una dintre cele mai greu de rezolvat a fost aserţiunea că, la nevoie, "voinţa generală" poate fi impusă oamenilor cu forţa, fiind conformă interesului pe termen lung al tuturor. O minoritate reprezentând "voinţa generală" îi poate "forţa pe oameni să fie liberi" - un concept interesant care pare o contradicţie în termeni - iar cei ce refuzau să accepte voinţa generală puteau fi exilaţi sau, în cazuri extreme, executaţi.

Cartea lui Rousseau nu este numai o pledoarie pentru democraţia direct-partiticipativă, dar ar putea fi folosită şi pentru justificarea celei mai tiranice dictaturi. În ultimii 150 de ani mulţi dictatori au făcut rău în numele credinţei sau al ideologiei impuse cu forţa oamenilor, pe temeiul că un conducător ştie mai bine decât populaţia ce este în interesul acesteia. Pe timpul vieţii lui Rousseau, aceste concepţii n-au avut răsunet, deşi în timpul Revoluţiei franceze, Robespierre a încercat să introducă un sistem de guvernare bazat pe "voinţa generală". Asocierea acestuia cu ghilotina şi prăbuşirea sa după un an au discreditat orice viitoare încercări de a-l copia direct pe Rousseau.

Cu toate acestea, impactul pe termen lung al teoriilor sale, atât asupra evoluţiei democraţiei cât şi a dictaturii, a fost considerabil. În timpul vieţii, el a ajutat la popularizarea mişcării romantice în rândurile celor educaţi. Atunci când regina Maria Antoaneta a înscenat basmul *Hameau* (Cătunul) pe domeniile de la Versailles unde împreună cu pritenele ei puteau să se costumeze în ţărănci, să mulgă vaci adevărate şi să participe la picnicuri lângă lac ea oglindea prin această atitudine noua modă a vieţii simple, de reîntoarcere la natură. Rousseau a pus sub semnul întrebării ideea civilizaţiei ca progres şi a creat romanul romantic. Fiind scriitorul care a oferit o justificare morală democraţiei

[1] Rousseau - *Contractul social* - Editura stiintifica 1957

el face notă aparte faţă de toţi ceilalţi scriitori care se pronunţau ori în favoarea monarhiei absolute, ori pentru o participare limitată la guvernare a celor bogaţi. El a fost cel mai important dintre scriitori *philosophes.*

Alţi scriitori

Scriitorii *philosophes* n-au fost un grup unit de scriitori. În realitate au fost de acord asupra a prea puţine lucruri. Faptul că au contribuit împreună la *L'Enciclopédie* nu este tipic - mai remarcabil este felul în care s-au ciondănit în privinţa acesteia. Ceea ce aveau în comun a fost credinţa în libertatea cuvântului scris, cerinţa ca Biserica să renunţe la monopolul ei asupra educaţiei, ca oamenii să fie liberi să-şi practice propria religie neîngrădit şi convingerea că guvernarea trebuie să se facă în folosul poporului. Pe lângă celebrii *philosophes* despre care s-a vorbit mai sus au existat desigur, şi mulţi alţii care au scris despre politică şi economie. Printre aceştia sunt şi autori britanici, inclusiv Adam Smith care, în lucrare sa, *Wealth of Nations* (Bogăţia naţiunilor) (1776) a susţinut că trebuie pus capăt controlului guvernamental asupra comerţului şi trebuie înfiinţat liberul schimb. Numeroşi autori germani au ajutat, de asemenea, la popularizarea ideilor iluministe în statele lor. Cu toate acestea scriitorii francezi trataţi mai înainte au fost cei mai influenţi. Ei au fost singurii foarte citiţi şi în afara graniţelor propriilor state.

Dintre scriitorii italieni cel mai important a fost Cesare Beccaria. Cartea sa, *Crimă şi pedeapsă,* a fost publicată în 1764 pe când autorul avea 26 de ani. Dezvoltând critica adusă de Montesquieu politicii penale, Beccaria a sugerat o atitudine cu totul nouă faţă de prevenirea şi pedepsirea crimei şi a început o dezbatere asupra celui mai bun mod de a trata criminalii care continuă şi astăzi:

1 Orice act de autoritate al unui om faţă de altul, care nu izvorăşte dintr-o necesitate absolută, este tiranic.

Justiţia este legătura necesară pentru menţinerea

intereselor individuale unite şi fără de care oamenii s-ar reîntoarce la barbarie. Toate pedepsele care depăşesc această necesitate sunt injuste.

Crimele nu pot fi măsurate decât după răul pe care-l pricinuiesc societății. Poate tortura să anuleze fărădelegea săvârşită?

Scopul pedepsei este, deci, să-l împiedice pe răufăcător să vatăme în continuare societatea şi să-i împiedice pe alții de a comite un rău similar.

Toate procesele trebuie să fie publice. Acuzațiile secrete constituie un abuz, deşi sunt la ordinea zilei în statele cu guvernări slabe. Acest obicei îi face pe oameni să fie ipocriți şi trădători.

Pedeapsa pentru un nobil nu trebuie în nici un fel să difere de cea pentru cel din urmă membru al societății.

Fărădelegile sunt prevenite prin certitudinea - şi nu prin severitatea - pedepsei. Dacă pedepsele sunt grele, oamenii vor comite alte crime pentru a evita pedeapsa dată pentru prima.

Nu exită dreptul de a pedepsi cu moartea.

Este mai bine să prevenim crimele decât să le pedepsim.

Vreți să preveniți o crimă? Faceți legi clare şi simple. Acestea nu trebuie să favorizeze o anumită clasă socială. Legile, şi numai ele, trebuie să fie temute. Teama de oameni este o sursă fatală de fărădelegi. Oamenii înrobiți sunt mai cruzi şi mai vicioşi decât cei liberi. Lăsați libertatea să fie ajutată de cunoaştere.

Pedeapsa nu trebuie să fie un act de violență. Ea trebuie să fie publică, necesară şi imediată şi proporțională, pe cât posibil, cu fărădelegea săvârşită. Ea trebuie să fie determinată de lege.

Argumentele sale au avut o influență considerabilă asupra Ecaterinei a II-a care a încorporat multe dintre afirmațiile sale în *Nakaz*-ul ei, iar alți conducători au făcut paşi spre liberalizarea codurilor penale în

următorii ani. Beccaria n-a reuşit niciodată să egaleze succesul primei sale cărţi, una dintre puţinele lucrări cu impact direct asupra politicii mai multor conducători. El a admis sincer că datora mult acelor *philosophes* care l-au precedat, mai ales lui Montesquieu, ceea ce demonstrează felul în care exemplul lor i-a inspirat pe alţii să-şi dezvolte ideile.

Un grup de scriitori care s-au bucuat, de asemenea, de o anumită influenţă, deşi limitată, asupra politicii unor state din acea vreme este cunoscut ca grupul fiziocraţilor. Cel mai proeminent membru al acestuia a fost Quesnay, care a scris lucrarea *Tableau Economique* în 1758. Altul este Turgot, care a fost pentru scurt timp controlor al finanţelor sub Ludovic al XVI-lea. Dezvoltând ideea că natura este aceea ce trebuie să conducă, aceşti scriitori au susţinut o minimă ingerinţă a statului în economie - ideea de *laissez-faire*, care contrazicea viziunea anterioară, larg împărtăşită, a mercantiliştilor că monarhul trebuie să impună taxe foarte mari asupra importurilor pentru a le descuraja şi a încuraja exporturile astfel încât să creeze rezerve de aur pentru naţiune. Fiziocraţii doreau ca industria şi comerţul să fie eliberate de reglementările guvernamentale şi, de asemenea, de controlul breslelor. Ei considerau că nu trebuie să existe taxe vamale interne deoarece acestea descurajau schimburile şi să şerbia trebuie abolită, ceea ce ar duce la creşterea populaţiei - un lucru pe care toţi scriitorii *philosophes* îl simţeau ca dezirabil pentru stimularea economiei şi necesar întrucât ei credeau (în mod greşit) că populaţia Europei s-ar fi aflat în declin. De asemenea susţineau înlocuirea nenumăratelor taxe şi impozite printr-un singur impozit asupra terenului, ceea ce ar fi simplificat sistemul de taxe şi ar fi fost mai cinstit prin faptul că bogaţii proprietari de pământuri ar fi plătit mai mult decât ţăranii şi ar fi fost impozitată adevărata bază a bogăţiei statului - pământul. Un timp fiziocraţii au avut o influenţă considerabilă, după cum o dovedeşte numirea în post a lui Turgot.

Ei au atras atenţia asupra unui domeniu al societăţii, economia, pe care alţi scriitori au avut tendinţa ori să-l neglijeze, ori să-l considere ca ceva stabilit de la sine. Sugestia lor că pământul, şi nu aurul este

adevărată măsură a bogăţiei unei naţiuni a reprezentat un pas înainte, deşi era o supersimplificare într-o perioadă când comerţul şi industria începeau să aibă o importanţă tot mai mare, iar propunerile lor în privinţa impozitelor erau încă departe de transpunerea în practică a teoriei abolirii privilegiilor celor bogaţi.

Realitatea a fost alta. Turgot a suscitat o mare opoziţie din partea grupurilor privilegiate atunci când a încercat să pună în practică ideile fiziocraţilor şi a fost demis rapid de timidul său monarh; chiar şi acolo unde s-a introdus impozitul pe teren, cum s-a întâmplat la Baden, în Germania, acesta a creat tot atât de multe probleme pe cât a rezolvat. Cu toate acestea, ideea că statul trebuie să acorde libertate deplină negustorilor şi industriaşilor a prins rădăcini şi mai târziu a impulsionat marea expansiune a industriei şi comerţului care a avut loc în Europa în secolul al nouăsprezecelea.

În timpul secolului XVIII-lea, conducătorii au fost copleşiţi cu nenumărate sfaturi din partea scriitorilor dornici de a-şi găsi protectori şi de a iniţia reforme într-o mare varietate de domenii. Unii monarhi au ignorat sfaturile şi au condus ca şi până atunci. Câţiva dintre ei au asimilat opiniile scriitorilor, cel puţin în teorie şi au început să-şi modeleze statele conform sugestiilor făcute. Următoarele capitole vor analiza modul în care au reuşit să transpună teoria în practică.

Să luăm notiţe despre "Scriitorii iluminişti"

Notiţele trebuie să faciliteze cunoaşterea (i) principalilor *philosophes* şi a concepţiilor lor. De asemenea trebuie să vă ofere informaţii asupra (ii) problemelor cu care scriitorii iluminişti au fost de acord şi a celor care au dus la disensiuni între ei şi a (iii) motivelor ostilităţii dintre Biserica romano-catolică şi scriitori. În sfârşit, veţi înţelege (iv) importanţa şi influenţa scriitorilor, deşi nu veţi stăpâni aceste probleme până nu veţi parcurge următoarele capitole pentru a vedea măsura în care monarhii au fost dispuşi să transpună aceste idei în practică.

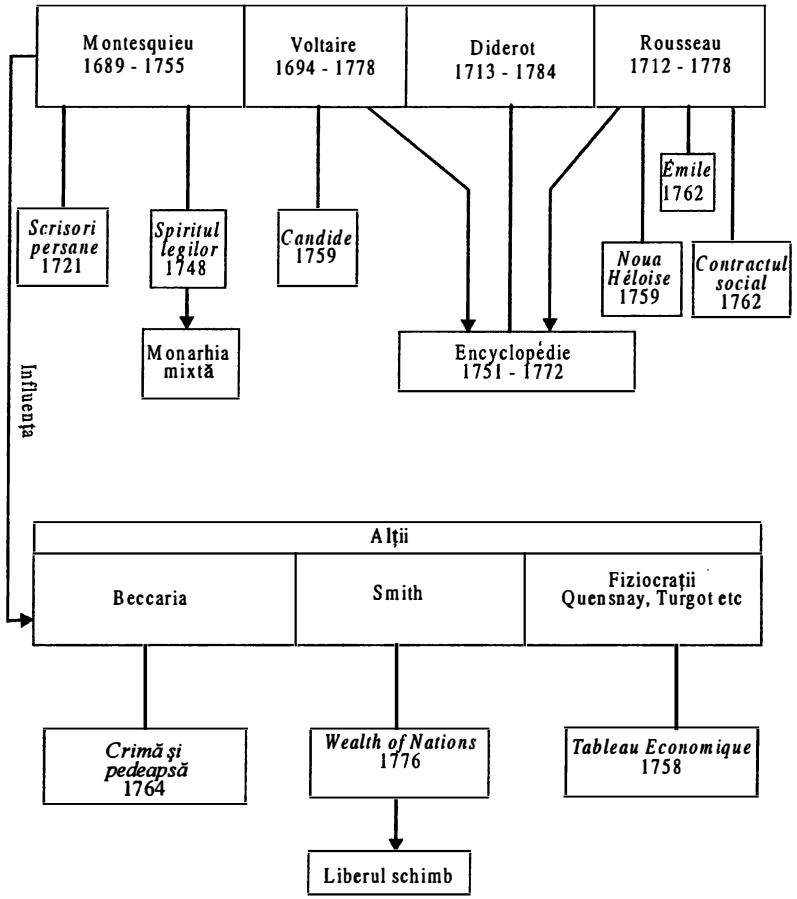

Rezumat - Scriitorii iluminişti

Pentru cei cu experienţă, notiţe bune pot fi alcătuite dacă se grupează sub patru titluri deduse din precedentul paragraf. Pentru începători dăm următoarele titluri:

1. Montesquieu

1.1. Formaţia sa şi influenţele timpurii.

1.2. *Lettres Persanes* - idei şi importanţă.
1.3. *De l'Esprit des Lois.*
a) Monarhia mixtă - cum funcţionează ea
b) Influenţa şi semnificaţia cărţii *De l'Esprit des Lois*
2. Diderot şi *L'Encyclopédie*
2.1. Originile *Enciclopediei*
2.2. Idei religioase şi politice
2.3. Influenţa cărţii
3. Voltaire
3.1. Viaţa şi influenţele
3.2. Atitudinea faţă de religie
3.3. *Candide*
3.4. Atitudinea faţă de guvernare
4. Rousseau
4.1. Formaţia sa şi influenţele timpurii
4.2. *Nouvelle Héloïse.*
a) Idei
b) Importanţa
4.3. *Emile*
a) Idei
b) Importanţa
4.4. *Contractul social*
a) Ideea de "voinţă generală".
b) Contractul social ca bază a democraţiei.
c) Contractul social ca bază a dictaturii moderne.
4.5 . Influenţa şi importanţa lui Rousseau.
5. Alţi scriitori.
5.1. Ce-i unea?
5.2. Ideile şi semnificaţia lui Beccaria.
5.3. Ideile şi semnificaţia fiziocraţilor.

Să răspundem la întrebări-eseu despre "Scriitorii iluminişti"

Examinatorii exigenţi nu pun întrebări descriptive sau narative. Este de aşteptat ca întrebările să presupună o abordare analitică, ceea ce

înseamnă că se preferă o întrebare specifică în privinţa unui subiect (deci nu invitaţia de a scrie totul despre acesta!). Vor trebui identificate punctele-cheie pe care se concentrează examinatorul şi construit răspunsul (sub forma unui "argument") în jurul acestora. "Faptele" vor fi dovezi în favoarea argmentării. Fiecare paragraf trebuie să combine faptele cu argumentele. Încercaţi să evitaţi greşeala comună de a scrie o naraţiune în prima parte a eseului şi la sfârşit să prezentaţi o opinie. Cele două trebuie combinate în tot textul. Întrebările obişnuite vor cere sublinierea contrastului dintre teoriile scriitorilor iluminişti şi practica monarhilor secolului al XVIII-lea. Acestea nu vor putea fi abordate decât după citirea întregii cărţi. Relativ puţine eseuri tratează doar influenţa scriitorilor. Veţi fi întrebaţi, mai degrabă, ori despre (i) scopurile şi metodele scriitorilor (ii) opera şi importanţa unuia (sau a doi) dintre ei numiţi de examinator sau aleşi liberi şi în sfârşit despre (iii) motivele ostilităţii dintre Biserica romano-catolică şi scriitori.

Unele întrebări pe acest subiect sunt formulate direct, cum ar fi:

1. "În ce fel au căutat gânditorii iluminişti să reformeze societatea?".
2. "Evaluaţi importanţa lui Rousseau în cadrul Iluminismului".

Un răspuns fundamental la întrebarea 1 cere o serie de paragrafe care să cuprindă principalele idei ale scriitorilor. Ce veţi include într-o asemenea abordare? O tratare mai sofisticată ar fi comentarea frazei "au căutat să reformeze societatea". Aici puteţi lega ideile specifice ale scriitorilor de viziunea lor despre o societate mai bună. Ce veţi scoate în evidenţă în cadrul unei asemenea abordări?

Întrebarea 2 poate căpăta un răspuns pe două nivele. La nivelul de bază ea cere o enumerare a ideilor lui Rousseau şi a impactului european al acestora. Ce titluri din capitol veţi incude? Un răspuns bun va stabili şi importanţa lui Rousseau comparând influenţa sa cu cea a altor scriitori.

Ce criterii veţi folosi pentru compararea influenţei lui Rousseau cu cea a altor scriitori?

Uneori examinatorii vă vor cere să vă concentraţi doar asupra unui aspect al Iluminismului cum ar fi ostilitatea faţă de Biserica romano-catolică. Un exemplu tipic ar fi:

3. Ce anume i-a determinat pe scriitorii *philosophes* să dezaprobe Biserica?

Primele cuvinte sunt o cheie pentru stabilirea tipului de întrebare. Cuvintele-cheie "ce anume" indică faptul că examinatorul doreşte să afle cauzele ostilităţii. Eseul presupune de la sine că a existat o ostilitate dar veţi dori, poate să discutaţi validitatea acestei presupuneri într-un paragraf introductiv. Puteţi continua apoi cu motivele ostilităţii, tratând o cauză majoră în fiecare paragraf. Veţi găsi util să alcătuiţi un plan de răspuns, după următoarele etape:

a) Enumeraţi ideile tratate pe scurt în paragraful introductiv pentru a stabili că a existat o ostilitate între Biserică şi scriitori. Atenţie să nu vă fie distrasă atenţia, aceasta nu este decât introducerea.
b) Alcătuiţi şase titluri de paragrafe, fiecare conţinând un motiv al ositilităţii. Fiecare va începe probabil cu "deoarece".
c) Identificaţi una sau mai multe generalizări (prin amalgamarea a două sau mai multe titluri de paragrafe) pe care doriţi să le accentuaţi în concluzie.

Întrebări bazate pe izvoare despre "Sriitorii iluminişti"

1. Voltaire

Citiţi fragmentele din *Candide* la pp 20 - 21 şi studiaţi ilustraţia cu statuia lui Voltaire de la p.22 Răspundeţi la următoarele întrebări:

a) Ce ne spun extrasele din *Candide* despre atitudinea lui Voltaire în privinţa (i) războiului, disciplinei militare şi soldaţilor din secolul al XVIII-lea şi (ii) religiei? Va trebui să vă susţineţi răspunsurile cu citate corespunzătoare din sursă.
b) *Candide* este o operă de ficţiune. În ce măsură îi afectează acest fapt valoarea de mărturie asupra practicilor militare ale secolului al XVIII-lea?
c) Care a fost scopul lui Voltaire când a scris această carte?
d) Statuia lui Voltaire este menită să creeze o anumită impresie despre el. Care este această impresie? .
e) În ce măsură fragmentul scris (i) susţine şi (ii) contrazice impresia dată de statuie asupra personalităţii lui Voltaire?

2. Rousseau şi Beccaria.

Citiți fragmentele din *Contractul social* de la pp.26-27 şi *Despre pedeapsă* la pp. 28-29 şi apoi răspundeți la următoarele întrebări:

a) Cum explică fragmentul din *Contractul social* atitudinea lui Rousseau în privința nevoii de legi?

b) Care sunt după Beccaria (i) cauzele fărădelegilor (ii) cel mai bun mod de a preveni infracțiunile şi (iii) scopul pedepsei?

c) Comparați prin contrast atitudinile lui Beccaria şi Rousseau privitoare la legi şi infracțiuni.

d) Sugestiile lui Beccaria de reformare a legii penale au fost adeseori adoptate de monarhii secolului al XVIII-lea spre deosebire de cele ale lui Rousseau. Indicați motivele pentru care s-a întâmplat astfel.

CAPITOLUL 3

Frederic cel Mare

1. Noul tip de rege

Când Frederic al II-lea a ajuns la tron în 1740, cei mai mulți observatori externi se așteptau la o nouă epocă iluministă pe teritoriile împrăștiate care alcătuiau Prusia. În cei câțiva ani anterior, prințul moștenitor Frederic își stabilise o reputație formidabilă de gânditor, scriitor, muzician și adept al valorilor din artă și filosofie. Ambasadorul englez a prezis încrezător că uriașa armată prusacă va fi înjumătățită pe când în Franța circulau zvonuri că noul rege îl va numi pe Voltaire prim-ministru.

După câteva săptămâni toate aceste mari speranțe s-au spulberat în momentul când Frederic și-a trimis trupele, în cadrul unui atac neprovocat, în Austria vecină, dezlănțuind astfel un război de 23 ani împotriva Germaniei și Europei. Frederic s-a dovedit a fi unul dintre cei mai redutabili comandanți militari ai secolului al XVIII-lea, deși și-a menținut reputația de despot luminat și de rege-filosof. Realizările sale uluitoare pe plan intern și extern vor influența generațiile viitoare de conducători ai Germaniei până la Adolf Hitler. Se poate susține că a fost cel mai influent rege din istoria Germaniei.

Istoricii au fost fascinați de copilăria lui Frederic și de influența pe care a avut-o aceasta asupra politicii sale de mai târziu. Tatăl său, Frederic Wilhelm I, a condus Prusia de unul singur din 1713 până în 1740. Reputația acestuia a suferit prin comparația cu aceea a fiului său, mai interesantă și acoperită de realizări evidente, dar domnia lui a avut o importanță imensă pentru dezvoltarea Prusiei. Când a venit la tron Frederic Wilhelm, pământurile sale, împrăștiate în toată Germania de Nord, se întindeau de la provincia feudală a Prusiei de Est în care mândrele familii nobile de *junkeri* își striveau șerbii sub povara servituților până la micile dar mai avansatele provincii Cleves, Mark și Ravensburg (vezi harta la p.40). La sfârșitul domniei lui, Frederic

Wilhelm contopise toate aceste ţinuturi într-un stat unitar condus de monarh. El a exercitat un strâns control personal asupra fiecărui aspect al vieţii politice din Prusia şi n-a permis niciodată miniştrilor săi să obţină vreo putere personală preferând să petreacă luni întregi în fiecare an cu vizite personale, în provincii, spionând şi inspectând munca fiecărui departament guvernamental. El a dat Prusiei un sistem de guvernare centralizat, a reformat finanţele şi a pus bazele unui sistem de şcoli primare. De asemenea a creat o armată de 80.000 de persoane, un sistem de recrutare şi pregătire militară eficient şi flexibil şi şi-a echipat soldaţii cu cele mai bune arme. Într-o vreme când succesul în luptă depindea de disciplină şi de viteza cu care se mărşăluia, trupele lui Frederic Wilhelm erau cele mai bune din Europa.

El n-a folosit aproape deloc această armată. Acest rege milităros ca nimeni altul, a evitat cu grijă războaiele, care nu numai că erau riscante şi costisitoare, dar reprezentau chiar o ofensă la adresa codului său moral strict. Faptul că arareori s-a folosit de buna sa armată, combinat cu preferinţa pe care o arăta soldaţilor excepţional de înalţi, a făcut să fie tratat fără seriozitate de către alţi conducători europeni. Au circulat nenumărate poveşti pe seama faptului că ar fi putut semna un tratat în schimbul câtorva giganţi sau că agenţii săi scotoceau Europa căutând noi recruţi de dimensiuni corespunzătoare pentru regimentul său de giganţi. În timp ce alţi regi duceau războaie pentru prestigiul personal, construiau palate şi copiau ceremonialele de curte elaborate de la Versailles, Frederic Wilhelm evita războaiele şi trăia cu familia sa doar în câteva camere dintr-un palat modest. Aceasta n-a fost o imagine menită să impresioneze restul Europei.

Militarizarea Prusiei operată de Frederic Wilhelm a ajutat, desigur, la cimentarea legăturilor dintre teritoriile unei ţări alcătuită altminteri într-un totul artificial. Realizările sale în domeniile guvernării şi finanţelor vor constitui, pentru Frederic al II-lea, rampa de lansare care urma să transforme Prusia într-o mare putere. Frederic însuşi a ajuns să aprecieze cât de mult îi datora neobişnuitului său tată. Spre deosebire de mulţi istorici, el n-a subestimat niciodată ceea ce făcuse Federic Wilhelm pentru a-şi dezvolta ţara. Ciudata relaţie dintre tată şi fiu a reprezentat, în multe privinţe, cea mai importantă moştenire lăsată de Frederic Wilhelm.

Nu există nici o îndoială că Frederic Wilhelm şi-a tratat fiul cu cruzime. Frederic s-a născut în 1712, cu puţin înainte ca tatăl său să devină rege. A devenit clar chiar de la o vârstă fragedă, că fiul nu avea mai nimic în comun cu tatăl. Frederic Wilhelm se considera un simplu soldat prusac. El nu avea aptitudini intelectuale şi îi disprețuia pe cei educaţi. Interesele sale nu erau legate decât de îndatoriri - să supravegheze guvernul, să facă legi şi să-şi antrezene soldaţii. Singurele lui distracţii erau fumatul, băutura şi taclalele glumeţe cu ofiţerii din armată.

Frederic era cu totul diferit. El a dovedit un interes deosebit pentru artă şi literatură, interes ce putea fi moştenit de la mama sa, Sophia Dorothea, sora lui George I al Angliei sau impulsionat de prima sa guvernantă şi de primul tutore. Tatăl său s-a asigurat ca la cinci ani să cunoască toţi paşii de instrucţie dar la scurt timp ştia şi să cânte la flaut, să scrie poezii de dragoste - în franţuzeşte, o limbă pe care a preferat-o mereu limbii sale materne - şi citea în secret acele opere ale literaturii clasice pe care tatăl său le interzisese ca fiind lipsite de sens sau periculoase pentru un rege al Prusiei.

Frederic Wilhelm era îngrozit. Părea că toată truda sa fusese în zadar. Regele îşi brusca şi-şi repezea fiul care se abătuse de la linie. Un incident foarte banal, faptul că Frederic purta mănuşi pe vreme rece, provoca o adevărată furtună din partea regelui. Timp de ani de zile Frederic, un tânăr sensibil, inteligent şi cultivat, a fost nevoit să suporte insultele, ţipetele şi bătăile grosolanului şi violentului său tată. Istoricul Thomas Carlyle, pe la 1840, a fost primul care a creionat portretul tatălui lipsit de suflet care şi-a terorizat şi brutalizat talentatul fiu înveninându-i caracterul.

Acest tablou pare astăzi mult prea simplist. Datorită frecventelor deplasări în provincii ale tatălui său, Frederic rămânea singur să se bucure de muzică şi de cărţi, luni la rând. În plus, se pare că Frederic şi sora sa mai mare, Wilhelmina, se distrau tachinându-şi tatăl în mod deliberat, făcând sau spunând acele lucruri care îl înfuriau cel mai mult. Nancy Mitford, în biografia favorabilă pe care i-o face lui Frederic, scoate în evidenţă faptul că "dacă era bătut şi umulit, acest lucru se datora în mare măsură lui însuşi".

Prusia în timpul lui Frederic cel Mare

Chiar dacă această atitudine a fost un joc din partea lui Frederic, hazul acestuia a dispărut cu totul în 1730. Prințul de 18 ani, a plănuit în secret, cu prietenul său, locotenentul Katte, să fugă de acasă şi să-şi găsească scăparea în Franța sau Anglia unde puteau fi liberi. A fost un complot de amatori descoperit cu uşurință de rege. De data aceasta furia sa a fost de necontrolat. Frederic îl sfidase pe rege şi încercase să dezerteze din armată, ceea ce, potrivit principiilor simpliste ale lui Frederic Wilhelm, reprezenta un păcat de neiertat. Deoarece credea că un rege drept trebuie să-şi trateze copiii la fel ca pe ceilalți supuşi, Frederic a fost băgat la închisoare şi silit să privească execuția lui Katte de la fereastra celulei sale. El însuşi a fost amenințat cu execuția şi doar presiunile internaționale l-au făcut pe Frederic Wilhelm să cedeze. Pentru scurtă vreme, lui Frederic i s-au retras drepturile de prinț moştenitor şi a fost ținut sub supraveghere severă.

Reacția lui Frederic în fața dezastrului a fost aceea că a învățat să mintă. El a pretins că regretă şi s-a rugat să i se permită să învețe calea cea dreptă pentru a deveni rege. A fost chiar de acord să se căsătorească cu o prințesă pe care n-o plăcea, Elisabeta Cristina de Brunswick-Bevern. "Mulțumesc cerului că s-a sfârşit" - i-a scris el surorii sale după ziua nunții. În ciuda obiecțiilor puternice pe care le avea față de această căsătorie, Frederic s-a supus dorinței tatălui său. La fel, a acceptat degrabă şi noile sale îndatoriri de ofițer aspirant şi funcționar civil. A fost trimis într-un tur de inspecție în Prusia de Est şi a participat la prima sa campanie militară împreună cu prințul Eugen, în 1734. Cu cât îşi lua îndatoririle mai în serios, cu atât tatăl său slăbea controalele şi considera că fiul său va deveni în cele din urmă un rege bun.

E uşor să considerăm toate acestea drept pură ipocrizie din partea lui Frederic care-şi dăduse de acum seama că nu-l putea înfrânge pe tatăl său şi că era nevoit să dea ascultare dorințelor lui până când va muri. De fapt, a descoperit că această educație i-a folosit mai mult decât s-ar fi aşteptat. A constatat, spre suprinderea sa, că, de fapt, îl interesează să urmărească o campanie militară şi să vadă felul în care este condusă țara. Se poate susține cu temei că acestea au avut un efect pe termen lung. Este îndoielnic dacă un rege care ştia totul despre literatura franceză şi nimic despre administrația publică ar fi fost un monarh

eficient. Frederic Wilhelm a fost dur, probabil, dar a avut dreptate să considere că numai cultura nu este de ajuns pentru un rege.

Anii 1736-1740 au fost cei mai fericiţi din viaţa lui Frederic. Acum i s-a permis să locuiască în propriul său palat, la Rheinsburg. În sfârşit, era liber să-şi desăvârşească cunoştinţele literare şi muzicale. El s-a înconjurat de tineri cu aceleaşi preocupări ca şi el. Se puteau citi şi discuta literatură şi filosofie până noaptea târziu. Cam pe vremea aceasta a început Frederic corespondenţa sa, reciproc laudativă cu Voltaire, ajuns deja cel mai vestit scriitor francez. Pe parcursul acestor ani Frederic a avut lecturi vaste şi s-a interesat de o multitudine de subiecte. Educaţia sa, combinată cu lecţiile mai practice asupra cărora insistase tatăl său, au creat un monarh neobişnuit de educat: regele-filosof dublat de omul de acţiune. Tot în aceşti ani a început şi el să scrie.

Prima sa carte a fost scrisă în 1737 şi era intitulată *Consideraţii asupra situaţiei politice actuale din Europa* - o carte bazată pe lecturi şi nu pe experienţă directă. În realitate Frederic, cu toate că recunoscuse în chip răspicat valoarea călătoriilor, n-a părăsit niciodată Germania. Multe dintre observaţiile sale au fost pertinente - că Olanda a decăzut la statutul de ţară producătoare de brânzeturi, pe când Franţa şi Anglia erau menite să continue să se certe pentru colonii şi comerţ. A observat foate bine că puterea Austriei se afla în declin şi că moartea lui Carol al VI-lea ar putea lăsa această ţară în voia soartei.

Mai vestită a fost cartea sa *Antimachiavel*, scrisă în 1739, dar nepublicată până ce n-a devenit rege. În această lucrare, Frederic denunţă filosofia politică a lui Machiavelli, prezentând o pledoarie ca regii să fie oneşti şi să pună pe primul plan interesele supuşilor lor. Monarhii n-ar trebui să se teamă de proprii lor supuşi, ci ar trebui să instituie modele şi să se comporte ca primii servitori ai statului. Ar trebui să-i protejeze pe cei nevinovaţi şi să aibă grijă de săraci. Principiile pe care un rege trebuie să le aibă întotdeauna în vedere atunci când conduce sunt cinstea şi adevărul. Nu e de mirare că Europa l-a aclamat pe regele filosof în 1740. Cu toate acestea mesajul cărţii a fost în realitate ambiguu. În timp ce în *Consideraţii*, cartea sa din 1737, Frederic a susţinut că întotdeauna este "injust" ca un rege să atace

pământuri față de care nu are drepturi legitime, *Antimachiavel* nu mai este așa de limpede în această privință. Aici Frederic justifică nu numai războaiele de apărare, ci și pe acelea

1 prin care un conducător își menține drepturile. Regii nu sunt supuși tribunalelor, deci drepturile lor sunt decise cu spada... există și războaie de agresiune care pot fi justificate; există războaie preventive pe care prinții au motive valabile să le
5 pornească.

Aceeași carte susține puternic monarhia absolută, căci numai într-un astfel de sistem poate un rege să aibă libertatea de a-și ajuta poporul. Într-o frază revelatoare, Frederic scria: "Este o eroare politică să practici înșelăciuna - *dacă ea merge prea departe*". Una peste alta, se pare că *Antimachiavel* nu este atât o denunțare a lui Machiavelli cât o adaptare a lui Machiavelli pentru uzul secolului al XVIII-lea.

Frederic Wilhelm era la un moment dat disperat datorită efeminatului său fiu cu capul în nori, plin de idei stufoase și idealuri nerealiste. În realitate se pare că de la o vârstă fragedă Frederic a îmbinat cultura cu țeluri și ambiții clare și era gata s-o sacrifice pe prima pentru cele din urmă. Chiar din 1726 când au existat temeri că tatăl său va muri datorită uneia dintre numeroasele boli care l-au măcinat toată viața, tânărul prinț moștenitor de 14 ani discuta cu sânge rege politica pe care o va urma ca rege. În 1731, într-una dintre primele sale afirmații politice, scrisă pe când se afla în închisoare și avea prea puține speranțe, după cum se părea, de a i se mai permite să devină rege, a notat că Prusia trebuie să-și aleagă singură destinul. O cale ar fi fost să trăiască în pace cu vecinii - politica practicată de tatăl său - și să se afle mereu în defensivă și mereu cu frica de a-și vedea provinciile împrăștiate în pericol de a fi preluate de state mai puternice. Alternativa - cea pentru care se pronunța Frederic - era războiul agresiv împotriva vecinilor pentru a cuceri pământuri spre a-și uni provinciile împrăștiate și a transforma Prusia într-o putere reală. El a susținut că această cale este justificată atâta timp cât regele noii și puternicei Prusii avea grijă de poporul său.

Intelectual sau războinic? Frederic nu vedea nici un motiv să fie nevoit să aleagă. Va cuceri pământuri, dar va avea grijă şi de popor. Scopul scuză mijloacele - Frederic Wilhelm ar fi fost mândru de fiul său; de fapt nici nu erau atât de diferiţi unul de altul.

2. Regele-filosof

Primele acte ale lui Frederic atunci când s-a urcat pe tron, la începutul anului 1740, păreau să confirme faptul că în Prusia îşi făcea debutul o nouă eră a progresului.

Un şuvoi de decrete foarte populare s-au dat în primele săptămâni ale domniei sale. El a ordonat miniştrilor să considere ca primă prioritate interesul poporului, a abolit cele mai multe tipuri de torturi şi formele crude de execuţie; a uşurat cenzura presei (dând Prusiei, pentru o vreme, cea mai liberă presă din Europa); a interzis sadicele ceremonii de iniţiere îndurate de noii recruţi în armată şi a limitat drepturile nobililor de a vâna pe pământuri care nu le aparţineau. A reînfiinţat Academia de ştiinţe, numindu-l pe francezul Maupertius preşedinte şi a început lucrările de construcţie ale unui local destinat să devină operă. S-a consultat cu negustorii asupra metodelor de stimualre a comerţului şi a luat primele măsuri de înfiinţare a unor grânare de stat pentru a stabiliza preţurile la cereale. A decretat toleranţa religioasă deplină, pe care a extins-o chiar şi asupra musulmanilor deşi e îndoielnic să fi existat vreunii în Prusia. "Oricine poate să-şi aleagă propria cale de a se ridica la cer" - a declarat el, rezumând net idealul toleranţei religioase.

Nu numai lista reformelor sale timpurii, ci întregul său stil de conducere i-au impresionat atât pe străini cât şi pe propriul său popor. Frederic a spus limpede că nu-l interesează şiretlicurile medievale şi superstiţioase ale monarhiei. A descris coroana ca pe "o pălărie prin care trece ploaia" şi a avut o ceremonie de încoronare modestă, după care a apărut în balconul palatului său din Berlin pentru a primi aclamaţiile mulţimii. Acest gen de comportament care astăzi ni se pare firesc din partea unei familii regale într-o vreme când există monarhii democratice, era ceva nemaivăzut înainte de Prusia.

Era limpede, de asemenea că Frederic se bucura din toată inima să fie rege. El îi scria unui prieten: "Acum trebuie să-i scriu regelui Franței, să compun un solo pentru flaut, o poezie pentru Voltaire, să modific nişte regulamente militate şi să mă ocup de alte o mie de lucrări".

Poezia către Voltaire este următoarea:

Inima pentru popor îmi bate
Astfel doar pe Domnu-l voi sluji
Adio deci muzică şi note
Versuri, flaut – timpul nimici
Plăcerile toate – chiar Voltaire -
Fură părăsite. Doar datoria
E cea pe care ca singuru-mi Dumnezeu o-ncoronez
Grea mai e coroana ce-o port!

Cam în aceeaşi vreme Frederic îi scria lui Voltaire rezumându-şi atitudinea de zi cu zi pe care a avut-o față de propriul său tată ca şi sarcinile ce-i stăteau în față:

Truda neîntreruptă care mi-a căzut pe cap de la moartea tatălui meu nu-mi lasă timp pentru sentimentul natural de jale. De când mi-am pierdut tatăl am ajuns să cred că datoria mea este să mă dedic în întregime țării mele. În acest sens am muncit pe cât am putut mai bine pentru a lua cele mai urgente măsuri pentru binele public. Am început imediat să măresc puterea militară a statului adăugând şaispreze batalioane, cinci escadroane de husari şi un escadron de gărzi de corp. Am pus fundațiile unei noi academii. Am înființat un colegiu nou pentru comerț şi industrie. Angajez pictori şi sculptori. Plec în Prusia (de Est) să primesc omagiile etc. fără ceremoniile inutile şi frivole impuse de ignoranță şi superstiție şi păstrate de tradiție.

Oricum, observatorii care preziceau plini de siguranţă că Frederic îşi va petrece tot timpul cu cultura şi-şi va lăsa miniştrii să conducă au fost curând deziluzionaţi. La o oră de când devenise rege îl avertiza pe prinţul Leopold de Anhalt-Dessau că putea să-şi menţină poziţia de comandant al armatei, dar că "în privinţa autorităţii, eu sunt singurul care exercită autoritatea în ţara asta". Departe de a reduce dimensiunile armatei, el a ordonat imediat să-i fie adăugaţi încă 10.000 de oameni. Pritenii săi din Rheinsburg, care aşteptau poziţii înalte şi bogăţii, au descoperit că fuseseră numiţi în posturi minore şi că Frederic nu mai avea timp de ei. Noul rege a menţinut în posturile lor pe toţi vechii miniştri ai tatălui său, purta uniformă militară tot timpul de-acum şi nu se încredea în nimeni. "Dacă ar şti cămaşa mea ce plănuiesc aş rupe-o". S-a separat imediat de soţia sa şi a continuat s-o trateze cu răceală tot restul îndelungatei lor căsnicii până într-acolo încât i-a refuzat permisiunea să vină să-l vadă pe patul de moarte, în 1786, pe motiv că este prea ocupat.

Una dintre primele sale dorinţe a fost să-şi întâlnească eroul, pe Voltaire. Prima lor întâlnire din 1740 a durat doar câteva zile, dar a fost suficientă pentru a le revigora admiraţia reciprocă. Frederic, folosind o comparaţie cu bărbaţii celebri ai Romei antice, la modă în vremea respectivă, l-a descris pe Voltaire ca având "elocvenţa lui Cicero, blândeţea lui Pliniu şi înţelepciunea lui Agrippa". Voltaire, la rândul său, a afirmat că Frederic "are iscusinţă şi farmec" şi a adăugat un gând cinic şi "în plus, e rege". Acest comentariu face aluzie la adevărata natură a relaţiilor lor. Cu siguranţă că se admirau unul pe altul. Începând din 1736 şi până la moartea lui Voltaire şi-au scris regulat flatându-se ipocrit unul pe celălalt "Sire" - glăsuieşte fraza tipică a lui Voltaire – "sunteţi vrednic de adoraţie. Sunteţi, probabil, cel mai mare monarh care a stat vreodată pe tron" - şi "sub auspiciile voastre Berlinul va fi o Atenă a Germaniei, poate chiar a Europei" - iar în schimb Frederic putea scrie "acţiunile mele vor fi rodul învăţăturii dumneavoastră". Nu e nici o îndoială că această admiraţie reciprocă îi mulţumea grozav pe amândoi, dar servea şi unui scop. Frederic, el însuşi un adevărat intelectual, era încântat să fie tratat cu asemenea deferenţă de către omul pe care Europa îl recunoştea drept mintea cea mai luminată şi mai

iscusită a vremii respective, dar îşi dădea seama şi că o asemenea prietenie putea servi unor utile scopuri propagandistice. În cartea sa *Les Matinées du Roi de Prusse* (Dimineţile regelui Prusiei) din 1764, Frederic a admis deschis că i-a folosit pe scriitorii *philosophes* ca Voltaire şi d'Alembert pentru a-şi stabilii o reputaţie literară proprie, deoarece îi plăcea să fie flatat, deoarece dorea să fie faimos şi pentru că ştia că oamenii respectau judecata acestor bărbaţi.

În schimb, Voltaire a primit protecţie. Aflat deseori în conflict cu propriul său guvern datorită scrierilor sale, ştia că nu i-ar fi stricat să fie în relaţii bune cu puternicul monarh al unui alt stat. În plus, Voltaire spera că Frederic va pune, eventual, unele dintre ideile sale în practică. Cu toate acestea a spus limpede chiar de mai multe ori că de fapt nu aprecia inteligenţa lui Frederic în măsura în care pretindea. Când Frederic i-a trimis poezii pentru a le comenta, Voltaire i-a răspuns laudativ, dar s-a confesat unui prieten că acestea semănau mai mult cu nişte "rufe murdare care trebuiau spălate". Între 1750-1753, Voltaire a locuit în Prusia la Frederic. Fiind confruntat cu unele probleme în Franţa şi simţindu-se tentat de generoase oferte băneşti, de un post înalt la curte şi de cea mai înaltă distincţie, Voltaire a petrecut trei ani ca un oaspete la masă permanent. La început cei doi s-au înţeles bine, dar n-a trecut mult şi au început să se certe. Voltaire n-a ascuns faptul că se plictisea atunci când Frederic povestea despre bătăliile pe care le purtase şi le câştigase şi a îndrăznit să-l critice chiar pe Maupertius, aleşul lui Frederic în funcţia de preşedinte al Academiei Prusiei. În cele din urmă Voltaire a părăsit Prusia. Frederic îi retrăsese funcţia şi onorurile şi chiar se pregătea să-l aresteze pentru o perioadă de timp. Voltaire s-a răzbunat făcând să circule poveşti sordide la adresa lui Frederic, susţinând că acesta este homosexual şi sadic. Neînţelegerile n-au durat mult; cei doi aveau prea multă nevoie unul de altul. Corespondenţa prietenească a fost reluată, ca şi vechea admiraţie reciprocă, dar nu s-au mai întâlnit niciodată. La o analiză finală, s-ar părea că nici unul nu-l simpatiza cu adevărat pe celălalt şi, deşi exista un real respect reciproc între ei, ceea ce a contat au fost avantajele politice pe care le aveau din această prietenie. Desigur, Frederic a tras foloase din publicitatea pe care i-a făcut-o Voltaire. Dacă astăzi îl

numim încă "cel Mare" aceasta se datorează în mare măsură lui Voltaire - primul care a sugerat acest calificativ încă din primii ani de domnie ai lui Frederic. Între 1740-1763 domnia lui Frederic a fost dominată de politica externă şi anume de războiul de succesiune la tronul Austriei şi războiul de şapte ani.

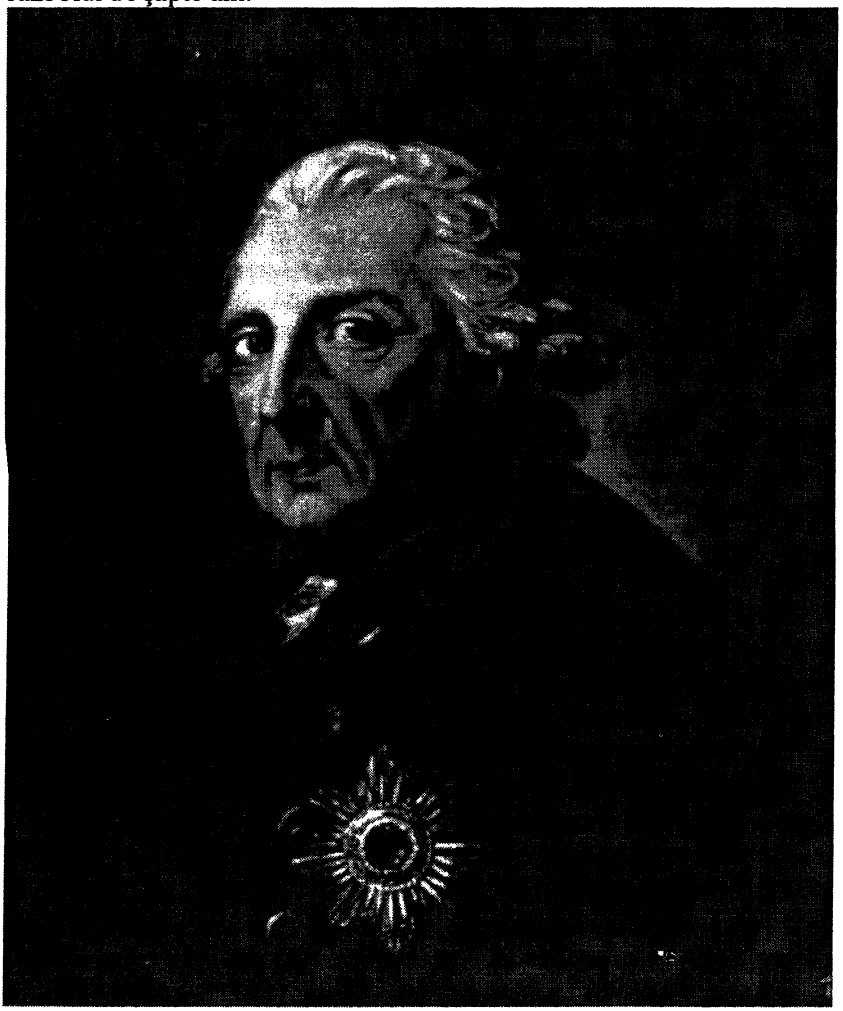

Frederic II

În ciuda acestor preocupări, interesele intelectuale ale lui Frederic nu s-au diminuat. În realitate este uimitor cât a putut el să acumuleze ținând cont de celelalte obligații pe care le avea. Cel mai mult îi plăcea să scrie: " Ori de câte ori am câteva clipe libere mă las în voia dorinței de a scrie". A scris mii de versuri, mai multe poeme epice, câteva lucrări istorice majore (inclusiv o istorie a propriilor sale războaie încă utilizată de istoricii de azi), două testamente politice şi mii de eseuri, note şi scrisori. Operele sale însumează peste 100 volume şi toate sunt scrise în limba franceză.

Frederic îşi disprețuia propria limbă şi considera că este complet lipsită de subtilitatea limbii franceze. Astăzi poezia sa nu este apreciată, dar experții mai admiră încă stilul lucrărilor sale în proză. A continuat să cânte bine la flaut şi a compus peste 100 de lucrări muzicale. Unele dintre ele se mai cântă şi astăzi, iar una a fost timp de 50 de ani imnul național al Spaniei. Calitatea scrierilor şi compozițiilor sale sugerează că a fost unicul monarh al secolului al XVIII-lea al cărui nume însemna ceva şi în zilele noastre chiar dacă n-ar fi fost rege. A citit foarte mult - din nou mai ales din literatura franceză. Avea o bibliotecă vastă şi odată şi-a încheiat lectura şi a făcut note pe al 36-lea volum din istoria Bisericii creştine, în vreme ce asedia un oraş din Silezia. Cu toate acestea biblioteca sa nu conținea nici o singură carte scrisă de un autor german sau în limba germană.

Este în afara oricărei îndoieli că Frederic, deşi autor şi compozitor deosebit de talentat, avea prejudecăți foarte puternice. Nu numai că simțea că germana ar fi o limbă neliterară, dar a ignorat cu desăvârşire Iluminismul german. Deşi nu avea aceeaşi faimă ca cel francez, iluminismul german se afla de-asemenea în plină înflorire la vremea respectivă. Scriitori ca Lessing, Herder, Kant, Winckelmann şi Goethe nu au fost citiți de regele Prusiei, ci au fost ignorați sau concediați. N-a făcut nici o încercare să încurajeze cultura germană în propriile sale universități şi numai cinci din cei optspreze membri ai Academiei Prusiei erau germani. Frederic s-a purtat la fel şi cu alte domenii ale culturii. Atât Haydn cât şi Mozart, doi dintre cei mai vestiți compozitori ai vremii lor şi pe drept cuvânt, au fost expediați de rege cu calificativul "degenerați". Prejudecățile sale s-au extins şi asupra lui Shakespeare

despre care spunea că a scris - "bucăţi abominabile" - dar şi asupra unor ştiinţe cum ar fi matematica şi astronomia. Ceea ce apare izbitor la Frederic este combinaţia dintre un real fler intelectual şi prejudecăţile înguste de genul celor pentru care îşi disprețuise tatăl.

El nu disprețuia numai că cultura germană ci şi propriul său popor. În acest domeniu Frederic s-a dovedit complet diferit de scriitorii *philosophes* care puneau accentul pe umanism şi pe drepturile oamenilor de rând. Frederic avea o părere cinică despre omenire. Nu-l interesa popularitatea de care se bucura după războaie zicând: "puneţi o maimuţă călare pe o cămilă şi veţi obţine aceeaşi reacţie" - şi-şi regreta soarta care-l făcuse să conducă un popor atât de primitiv ca cel prusac. Spre sfârşitul domniei sale s-a plâns că "s-a plictisit să domnească peste sclavi", dar n-a părut nicicând să se întrebe dacă nu cumva el însuşi sau sistemul său de guvernare ar putea fi vinovaţi, măcar în parte, de lipsa de cultură a acestui popor.

Unul dintre cele mai importante monumente ale lui Frederic a fost palatul Sans Souci (însemnând "Fără griji" - în franceză, bineînţeles) construit aproape de Potsdam, în anii de după 1745. Frederic a supravegheat personal lucrările de construcţie şi decoraţiuni şi a petrecut multe luni fericite în acest palat plăcut. Aici putea regăsi unele dintre distracţiile de la Rheinsburg. Putem să ni-l imaginăm pe Frederic cu Voltaire şi alţi oaspeţi privilegiaţi bucurându-se la masă de o discuţie intelectuală înainte de a-l asculta pe Frederic cântând una din compoziţiile sale la flaut. Atmosfera trebuie că era relaxată, intelectuală, plină de voie bună şi strălucire, contrastând puternic cu ideile lui Frederic Wihelm în materie de distracţii, dar cel puţin într-o privinţă tatăl şi fiul au gândit la fel. Ideea lui Frederic că femeile ar fi incapabile de progrese spirituale poate fi considerată încă o prejudecată care se adună la colecţie.

În testamentul său, Frederic a cerut să fie îngropat în grădinile de la Sans Souci alături de câinii săi favoriţi. Această dorinţă rezumă concludent atât dragostea sa faţă de acest palat, cât şi atitudinea cinică faţă de ritualuri cum ar fi cel funerar. În mod inevitabil, această dorinţă nu i-a fost îndeplinită. Succesorul său, nerăbdător să promoveze o

imagine mai sobră a defunctului rege, l-a îngropat alături de tatăl său, în biserica de la Potsdam. cu toate onorurile militare.

Frederic a reuşit să fie admirat de către scriitorii *philosophes* până la sfârşitul domniei sale. A fost admirat chiar şi de intelectualitatea germană pe care a disprețuit-o. În realitate nu făcuse mai nimic s-o merite. Chiar propria sa inteligență, deşi, negreşit de mare calibru, a fost îngustă şi ruinată de prejudecăți. Frederic poseda abilitatea de a-i flata pe alții şi de a se folosi de scriitori şi gânditori; aceştia erau atât de mulțumiți de a fi băgați în seamă încât erau dispuşi să ignore toate defectele lui.

3. Educația

Împreună cu alți conducători luminați, Frederic a pretins că prețuieşte educația poporului său. I-a scris lui d'Alembert că "pe măsură ce avansăm în vârstă suntem tot mai convinşi de răul pricinuit societății de neglijarea educației tineretului". A fost regele unei țări în care copiii nu frecventau şcoala şi în care un decret timpuriu al tatălui său care înființa unele şcoli de stat a fost în mare măsură ignorat.

În practică, el a manifestat un interes intermitent față de educație. Comparativ cu eforturile făcute în acest sens în Rusia, Austria şi Franța, activitatea lui Frederic apare într-o lumină nefavorabilă. Singurul său decret important privitor la educație a fost dat în 1763 şi a făcut parte dintr-o serie de măsuri menite să îmbunătățească starea țării după devastările pricinuite de Războiul de şapte ani. (Este semnificativ că Frederic n-a făcut nimic pentru educație în primii săi 23 de ani de domnie). Pe hârtie acest decret părea impresionant. El cerea înființarea unui sistem național de şcoli de stat. Toți copiii urmăreau să frecventeze şcoala între vârsta de 5 şi 13 ani şi se stabileau amenzi pentru nefrecventare. Profesorii urmau să fie recrutați pe scară largă din rândurile soldaților lăsați la vatră după războaie. Decretul prevedea detaliat modul de administrare al şcolilor, cerințele față de profesori (curriculum vitae), salariile şi felul procurării manualelor - gratuite pentru elevii săraci. A fost stabilită şi o rețea de inspectori şcolari. În

teorie, Frederic pusese bazele unui sistem educativ modern şi cuprinzător care urma să fie aplaudat de scriitorii *philosophes*.

Deşi astăzi ar fi simplu să criticăm criteriile alegerii profesorilor, cărora li se cerea în primul rând să-i înveţe pe băieţi să fie loiali şi să aibă aptitudini militare iar pe fete gospodăria, trebuie totuşi să ţinem cont că acestea erau conforme gândirii curente privitoare la educaţie. Noile idei în această privinţă fuseseră publicate de Rousseau în *Émile* doar de câţiva ani şi încă nu prezentau nici o importanţă în Europa. Majoritatea gânditorilor vremii ar fi susţinut educaţia centrată pe stat pe care o prefera Frederic.

Acestor reforme educative li se pot aduce critici mai serioase pe motiv că au fost în mare parte ineficiente. S-au alocat sume foarte mici pentru eudcaţie - armata continua să înghită cea mai mare parte a taxelor, chiar şi pe timp de pace - şi, deşi se pare că s-au construit numeroase şcoli, nu existau profesori pregătiţi. Nu s-a înfiinţat nici un colegiu de stat pentru pregătirea profesorilor deşi s-au construit unele particulare. Încercarea de a recruta foşti soldaţi pe post de profesori nu poate fi considerată decât ca o modalitate de a folosi într-un fel trupele de care Frederic nu mai avea nevoie, deoarece nu putem presupune că aceştia aveau mai multă educaţie ori ştiinţă de carte decât copiii pe care urmau să-i înveţe. Numărul şcolilor construite a fost foarte diferit de la o provincie la alta. În Cleves nu prea funcţionau şcoli, pe când în Prusia de Vest existau circa 750 şcoli (majoritatea foarte mici) pe la 1770. Dacă ar fi avut de ales între apărarea statului şi educarea populaţiei, Frederic, asemenea altor despoţi luminaţi, n-ar fi şovăit nici o clipă asupra priorităţii.

Din nou, este îndoielnic că Frederic sau contemporanii săi, cu toate cuvintele frumoase către d'Alembert ar fi dorit în realitate o bună educaţie pentru copiii de ţărani. El a scris: " este suficient ca poporul să înveţe să scrie şi să citească puţin... Nu trebuie să înveţe decât ceea ce este esenţial pentru ei, menit să-i ţină pe loc, la sate". Frederic nu dorea ca ţărănimea să capete idei mai presus de condiţia ei socială.

El a dovedit, de asemenea, o atitudine ambivalentă şi în privinţa educaţiei superioare. Ar fi fost de aşteptat din partea celui mai cultivat monarh al secolului al XVIII-lea să fie un susţinător fervent al

universităților din Prusia şi al Academiei. Atitudinea sa, însă, a fost înveninată de proasta părere pe care o avea față de cultura şi poporul german. A impulsionat, este adevărat, Academia prusacă, dar atât preşedintele acesteia cât şi majoritatea membrilor săi erau străini. Cele două universități, din Halle şi Konigsberg, au fost mereu lipsite de fonduri şi nevoite să lupte pentru a supraviețui în timpul domniei sale. Nu vom găsi în Prusia nici un fel de alte instituții de învățământ superior, care să fi fost înființate acum, aşa cum s-a întâmplat în Rusia.

Pe ansamblu, există un contrast puternic între nivelul educativ şi ataşamentul cultural personal al lui Frederic, şi realizările în acest domeniu din Prusia. Sub Frederic, calitatea învățământului din Prusia a fost inferioară aceleia din multe alte țări. În afara câtorva îmbunătățiri limitate la şcolile primare, este îndoielnic ca el să fi realizat mai mult decât tatăl său care n-a pretins niciodată că ar fi un susținător al educării poporului său.

4. Şerbia

Majoritatea populației se compunea, desigur, din țărani. Şerbia în Prusia n-a fost niciodată atât de opresivă ca în Rusia sau Polonia şi în anumite regiuni ale țării dispăruse înaintea naşterii lui Frederic. Cu toate acestea existau încă foarte mulți şerbi pe domeniile coroanei şi ale nobilor *junkeri* din Prusia de Est.

În principiu, Frederic, asemenea majorității gânditorilor vremii, se opunea şerbiei. El o numea "abominabilă" şi şi-a descris şerbii pe bună dreptate, drept "animale de povară". În lucrarea *Eseuri despre formele de guvernământ* el scria:

> 1 Dintre toate condițiile umane, şerbia este cea mai nefericită şi cea împotriva căreia omenirea se revoltă cel mai mult. Este sigur că nici un om nu s-a născut robul egalului său.

În timpul domniei sale, Ecaterina a II-a a Rusiei a fost confruntată cu alegerea între menținerea şerbiei (care să-i satisfacă pe nobili, dar ducând la răscoale țărăneşti) şi abolirea acesteia (care să-i mulțumească

pe ţărani, dar să ducă la revolta nobilimii). Frederic a avut norocul de a nu fi confruntat nicicând cu o alegere atât de dificilă. Ceea ce apare izbitor în Prusia pe vremea lui Frederic este absenţa răscoalelor ţărăneşti atât de frecvente în Rusia. Alan Palmer, în biografia lui Frederic, pretinde că aceasta s-a datorat faptului că prusacii sunt, prin natura lor, "docili", dar această generalizare pare mult prea superficială pentru a explica atitudinea lipsită de resentimente a ţărănimii prusace faţă de şerbie. Mai util ar fi să explicăm această pasivitate prin faptul că taxele erau mai mici. Chiar în timpul celor mai costisitori ani de război, ţăranii plăteau în jur de 40% din veniturile lor pentru taxe - o proporţie pe care astăzi o putem considera excesivă, însă care era semnificativ mai redusă decât cea plătită de ţăranii din Franţa sau Rusia şi care nu a crescut de loc în timpul domniei lui Frederic. Alt factor a fost şi durata recrutării, relativ mai scurtă. În timp ce în Rusia un ţăran concentrat era trimis departe de casă timp de 25 de ani şi probabil că familia nu-l mai revedea niciodată, în Prusia recruţii erau încartiruiţi pe plan local într-un sistem de cantoane introdus de Frederic Wilhelm doi ani, pentru a lucra pământul. În sfârşit sistemul de grânare de stat introdus de Frederic a asigurat, chiar şi în anii abundenţi, preţuri bune la cereale iar în anii neproductivi porumbul se vindea ieftin populaţiei pentru prevenirea foametei. În această privinţă Frederic s-a aflat în înălţime, luându-şi măsuri în calitatea sa de conducător paternalist, ca preţurile să rămână stabile şi populaţia să nu sufere de foame.

Probabil că Frederic a avut intenţia să uşureze povara şerbiei, dar în practică n-a întreprins mare lucru. Tratamentul rău - din punct de vedere fizic - aplicat şerbilor era interzis prin lege şi uneori se dispunea urmărirea penală a unor asemenea fapte. Faptul că aceste măsuri legale împotriva nobilimii erau rare sugerează că aplicarea legii se făcea cu dificultate. Au fost protejaţi ţăranii pentru a-şi putea menţine proprietatea asupra pământurilor lor prin interzicerea încercuirii proprietăţilor ţărăneşti, metodă practicată de nobili.

Nobilimii i s-a pus în vedere că nu este permis să se folosească de munca şerbilor mai mult de patru zile pe săptămână. Acest măsuri reprezintă cam ce-a îndrăznit să întreprindă Frederic. În *Eseuri despre formele de guvernământ* el a explicat că:

1 Oricine ar dori să abolească dintr-odată această practică abominabilă va da peste cap întregul fel de conducere a domeniilor şi trebuie obligat să ofere indemnizaţii nobilimii pentru scăderile suferite de rentele acesteia.

El ştia că abolirea şerbiei va înfuria nobilimea şi va duce la revoluţie socială, un risc pe care nu-l considera nici necesar, nici de dorit. Eşecul său în a intreprinde mai mult pentru ajutorarea şerbilor sugerează că nu numai monarhii cu pretenţii contestate la tron, asemenea Ecaterinei, aveau motive puternice să trateze nobilimea cu respect. Experienţa lui Iosif al II-lea al Austriei urma să demonstreze pericolele învrăjbirii nobilimii. În plus, Frederic nu dorea să se atingă de un sistem care-i oferea recruţi pentru armată - aceasta fiind crucială pentru supravieţuirea Prusiei ca stat.

Eşecul în a îmbunătăţi situaţia şerbilor şi a-i apăra împotriva nobilimii este de înţeles, date fiind problemele implicate de orice reformă şi ţinând cont că situaţia nu comporta urgenţă. Este mai puţin de înţeles, însă, faptul că nu a pus capăt şerbiei pe domeniile coroanei. S-ar părea că, cu toate concepţiile sale luminate, Frederic n-a putut concepe nici un fel de schimbări ale structurii sociale din Prusia, aşa cum o moştenise. A rămas în seama unui rege prusac mult mai slab, Frederic Wilhelm al III-lea, să elibereze şerbii de pe domeniile coroanei, fără a întâmpina dificultăţi, în 1798.

5. Economia

Frederic a dovedit cu siguranţă un interes real pentru dezvoltarea agriculturii. El cunoştea cele mai noi idei despre lucrarea pământului venite din Anglia şi Olanda şi le-a promovat activ. Acestea cuprindeau rotaţia culturilor, selecţionarea raselor de animale, cultivarea cartofilor şi a napilor pe atunci legume noi - şi utilizarea îngrăşămintelor. În anul 1763 s-a interesat în mod deosebit de dezvoltarea agriculturii deoarece fusese îngrijorat de efectele devastării pământurilor sale în urma Războiului de şapte ani. El a pretins că cea mai mare parte a Prusiei se afla într-o stare la fel de proastă cum fusese în timpul Războiului de 30

de ani (1618-1648) când doar într-o singură provincie (Silezia) fuseseră distruse 6000 gospodării. Deşi este neîndoielnic faptul că economia Prusiei fusese afectată serios de războaie există şi temeiuri să considerăm că Frederic a exagerat, probabil, efectele dezastrului pentru ca programul de refacere economică să pară cu atât mai impresionant. Cu toate acestea nu poate fi pusă la îndoială deosebita prioritate acordată de Frederic refacerii agriculturii. În 1763 când războaiele s-au sfârşit s-a întors în capitala sa, Berlin. După ce şi-a salutat soţia, pe care n-o văzuse de câţiva ani, cu comentariul (tipic) jignitor "Madame s-a îngrăşat", prima sa acţiune pe timp de pace a fost instruirea oficialităţilor în vederea alcătuirii unor liste cu alimente, seminţe şi animale necesare în fiecare district. Apoi a cheltuit vreo 40 milioane taleri - echivalentul sumei strânse în peste doi ani de taxe - pentru a distribui pe gratis cereale, nutreţuri şi animale de prăsilă. *Junkerii* puteau obţine împrumuturi cu dobânzi reduse, pentru a-şi dezvolta domeniile. A existat, de asemenea, şi un ambiţios program de asanare a deşerturilor şi mlaştinilor şi de susţinere a înfiinţării de noi aşezări şi plantaţii pomicole.

Încurajarea imigraţiei pentru creşterea populaţiei din Prusia nu era o idee nouă. Imigranţilor li s-au oferit facilităţile uzuale, respectiv pământ pe gratis şi exceptarea de la impozite, dar Frederic a făcut mai mult decât alţi regi pentru încurajarea tuturor imigranţilor fără deosebire de rasă ori religie. El considea nu numai drept necesar ci chiar dezirabil să aibă în ţară o populaţie numeroasă negermană. La sfârşitul domniei sale, se înfiinţaseră sute de sate noi şi o cincime din populaţie era negermană. Cu totul, în acea vreme, au sosit în Prusia cam 300.000 imigranţi.

Rezultatul a fost o creştere impresionantă atât a populaţiei cât şi a producţiei agricole. "Adevărata forţă a unui stat" observa Frederic "constă în numărul supuşilor săi". Conform acestor norme, Prusia se descurcase bine. În pofida scăderii populaţiei datorită războaielor, la sfârşitul domniei lui Frederic numărul prusacilor se dublase, crescând la peste cinci milioane - inclusiv, desigur, silezienii şi polonezii dobândiţi prin cuceriri. Agricultura se dezvolta bine într-o ţară nefavorizată de climă sau calitatea solurilor - numită "cutia cu nisip a Sfântului imperiu

romano - german - iar numărul animalelor domestice, de exemplu, s-a dublat între 1763-1786. El a acordat o deosebită atenție dezvoltării celor două provincii noi, Silezia şi Prusia de Vest, care au prosperat sub conducerea prusacă eficientă.

În agricultură Frederic s-a dovedit a fi la curent cu cele mai noi idei, dar aceasta nu s-a întâmplat şi cu industria şi comerțul. Într-o vreme când anumiți scriitori susțineau noile teorii economice, Frederic s-a cramponat de tot mai demodata - teorie mercantilistă. El însuşi a rezumat obiectivele acestei teorii: "Două lucruri conlucrează la bunăstarea țării (1) aportul bănesc din alte țări, (2) prevenirea exodului de capital din țară". Înarmat cu această teorie super-simplificată, Frederic a urmat obişnuitele idei economice mercantiliste, încurajând industria, exporturile şi comerțul şi a descurajat importurile stabilind la acestea taxe foarte mari. S-au dezvoltat noi industrii inclusiv cea textilă şi cea a porțelanului, au fost exploatate minele din Silezia şi au fost înființate noi ministere pentru supravegherea acestora. S-au construit canale, au fost drenate râuri, s-au dezvoltat porturile şi s-au înființat companii comerciale. A fost fondată o bancă de stat, precum şi o companie de stat pentru asigurări navale. A înflorit exportul, iar Prusia a devenit unul dintre cele mai industrializate state din estul Europei - lucru destul de uşor de realizat, având în vedere înapoierea celorlalte state din zonă. Cu toate acestea, comparativ cu alte state germane, dezvoltarea industrială a Prusiei n-a fost spectaculoasă.

Este uşor să-l criticăm pe Frederic pentru că n-a fost conştient de noile idei economice sau că a condus industria supercentralizat, dar metodele sale au dat rezultatele scontate. Au permis Prusiei să acceadă la statutul de mare putere, să mențină o armată uriaşă şi să ofere populației un nivel de trai ceva mai bun.

Conform standardelor majorității statelor europene populația din Prusia plătea taxe reduse, mai puțin de 2 taleri pe an, în medie - cifră care a rămas neschimbată în timpul domniei lui Frederic. Această sumă era cu ceva mai puțin de jumătate din venitul unui țăran - şi cu adevărat mai puțin decât plăteau țăranii din alte state. Politica financiară instituită de Frederic s-a dovedit bună în sensul că populația nu plătea taxe opresive, că a reuşit să mențină o armată numeroasă şi chiar a lăsat

incompetitivului său succesor, Frederic Wilhelm al II-lea, o visterie cu 50 milioane taleri. Cu toate acestea, tocmai politica respectivă a trezit un resentiment mai mare decât oricare alte acţiuni ale lui Frederic. Întrucât era nemulţumit de veniturile pe care i le aduceau colectorii de taxe, i-a înlocuit printr-un grup de francezi cărora li s-a dat controlul asupra *regiei* - impozitele asupra unui mare număr de bunuri de consum inclusiv alcoolul şi carnea. Acestora li s-au plătit salarii de patru ori mai mari decât omologilor lor prusaci şi în plus li s-a permis să-şi oprească 5% din taxele colectate. Rezultatul a fost o creştere masivă a impozitelor, existenţa unui grup restrâns de francezi foarte bogaţi şi resentimente considerabile din partea populaţiei prusace. Acest episod ne spune câte ceva despre politica financiară a lui Frederic şi multe lucruri despre felul cum îşi aprecia propriii funcţionari de stat sau despre admiraţia pe care o nutrea faţă de francezi.

Una peste alta, este greu să găsim dovezi concludente în privinţa "iluminismului" politicii economice şi financiare ale lui Frederic. A dovedit însă o atitudine eficientă şi paternalistă faţă de economie.

6. Religia

În privinţa politicii religioase Frederic ş-a apropiat cel mai mult de idealurile gânditorilor secolului al XVIII-lea. El împărtăşea profunda ostilitate a acestora faţă de ritualurile şi superţiiile religioase ca şi atitudinea favorabilă toleranţei religioase. Extinzând toleranţa chiar şi asupra religiilor necreştine, Frederic s-a dovedit cel mai tolerant conducător din Europa, ceea ce i-a determinat pe scriitorii *philosophes* să-l admire.

Motivele toleranţei sale au fost variate. S-a sugerat că educaţia dură i-a gonit credinţa lui de copil în Dumnezeu şi că atitudinea sa generală cinică faţă de omenire l-a făcut să considere religia doar un mijloc de a ţine populaţia liniştită. A comentat că "toate religiile se bazează pe un sistem fabulativ, mai mult sau mai puţin absurd". În plus el credea sincer că treaba monarhului este aceea de a fi "primul servitor al statului", ceea ce l-a făcut să susţină că nu cădea în răspunderea sa să se amestece în credinţele religioase ale oamenilor. O asemenea atitudine

i-ar fi şocat pe monarhii din secolele precedente. Ei ar fi susţinut că, întrucât credeau în dreptul divin al regilor, a se asigura că supuşii lor urmau calea cea dreaptă este datoria majoră, cea mai importantă, din câte le stabilise Dumezeu pentru ei atunci când i-a trimis pe pământ.

Toleranţa religioasă nu era ceva nou în Prusia. Frederic Wilhelm, deşi calvinist convins, a permis celor de altă credinţă atât să vină în ţară cât şi să-şi practice liber cultul. Frederic, prin continuarea acestei politici, n-a făcut decât ceea ce era necesar pentru a asigura un flux continuu de imigranţi veniţi din ţările ale căror conducători continuau să practice persecuţiile. Cu toate acestea, încă de la început Frederic a dat limpede de înţeles că intenţiona să meargă mult mai departe decât tatăl său. Refuzul său de a participa la ceremonia tradiţională de încoronare pe motiv că aceasta nu reprezenta decât ignoranţă şi superstiţie a dovedit că nu-l interesau aspectele mistice ale monarhiei. Această trăsătură a sa nu s-a schimbat pe măsura trecerii timpului. A refuzat să doarmă în patul regal. Se îmbrăca grosolan, pălăvrăgea cu servitorii şi hoinărea pe străzi. Cenzura de presă a fost uşoară, dacă judecăm după standardele secolului al XVIII-lea. Scriitorilor şi caricaturiştilor li s-a permis mereu să-l ia peste picior pe rege. "Supuşii mei spun tot ce vor iar eu fac ce vreau eu" - a comentat el atunci când cineva şi-a exprimat surprinderea pentru că permitea satire la adresa lui. Ceremonialul elaborat de la curtea franceză nu era pentru el. În multe privinţe, această atitudine a reprezentat un progres major faţă de imaginea semidivină a monarhiei din cele mai multe state europene.

Frederic practica toleranţa religioasă faţă de toate bisericile creştine. În *Testamentul politic* din 1752 şi-a rezumat atitudinea astfel:

1 Eu sunt papă al luteranilor şi capul bisericii reformate. Aici sunt tolerate toate sectele creştine. Îl vom reduce la tăcere pe primul care va încerca să aţâţe la război civil Eu sunt neutru între Geneva şi Roma. În acest fel diminuez animozităţile
5 religioase şi lupt să-i unesc arătându-le că sunt cu toţii cetăţeni.

Frederic n-a reprezentat un caz unic de toleranţă faţă de toate bisericile creştine, dar a fost unic prin aceea că a extins această toleranţă şi faţă de musulmani. Această atitudine a consternat oficialităţile sale şi i-a umplut de bucurie pe scriitorii *philosophes*. Pentru Frederic a fost uşor să urmeze o asemenea linie de conduită din moment ce, în realitate, nu existau musulmani în Prusia iar oferta lui de a construi o moschee în Berlin nu s-a materializat niciodată. Mai revelatoare apare însă atitudinea lui Frederic faţă de singurul grup necreştin care exista cu adevărat în Prusia - evreii. În această privinţă a dat dovadă de aceleaşi prejudecăţi ca şi ceilalţi conducători. Evreii au constituit singurul grup căruia nu i s-a permis să imigreze. Cei deja existenţi au fost siliţi să plătească taxe speciale şi li s-au interzis majoritatea funcţiilor, inclusiv în meserii şi în serviciul civil. Atitudinea lui Frederic faţă de evrei arată adevăratele sale motive pentru care n-a făcut mai mult.

> 1 Cât despre evrei, aceştia sunt nişte bieţi nenorociţi, care nu sunt aşa de răi precum crede lumea. Plătesc bine.

Frederic a fost gata să urmeze prejudecăţile timpului când avea de câştigat financiar. În timp ce împărtăşea aceeaşi opinie despre religie ca şi gânditorii iluminişti, motivele sale includeau şi o mare doză de cinism şi pragmatism politic.

7. Legea şi statul

Munca de reformare şi clasificare a sistemului legal prusac a fost începută de Frederic în momentul în care, spre sfârşitul domniei sale, l-a numit pe Samuel von Cocceji - de origine burgheză, în ciuda titulaturii nobile - să supervizeze lucrările. Cocceji a continuat până la moartea sa, în 1755. Apoi alţii au preluat sarcina respectivă, iar secţiunile finale ale codului n-au fost gata până în deceniul 1790, câţiva ani după moartea lui Frederic. Asemenea multor reforme atribuite lui Frederic, această realizare majoră îşi are originea în vremurile tatălui său. Cocceji pare să fi fost singurul dintre miniştrii săi căruia i-a dat mână liberă, în care a avut încredere şi pe care l-a susţinut fără rezerve.

Reforma legislativă a reprezentat o realizare majoră - Treasure o numeşte "gloria domniei lui" - şi a fost cu siguranţă sistematizarea cea mai completă a legilor germane din secolul al XVIII-lea. Cea mai mare parte a structurii legislative instituite de Frederic a supravieţuit până la 1900 şi a reprezentat reforma ale cărei efecte au durat cel mai mult. În aceeaşi măsură în care a oferit un sistem legislativ comun provinciilor împrăştiate ale Prusiei, reforma a acordat şi o nouă protecţie acestui popor. Acum exista egalitatea în faţa legii, se garantau drepturile civile şi dreptul la proprietate, inclusiv asupra pământului. Libertăţile religioase şi culturale au fost protejate. Juriştii şi judecătorii urmau să fie pregătiţi din punct de vedere profesional, iar sistemului legal i s-a conferit o eficienţă sporită, procedurile urmând să fie mai ieftine şi mai rapide. Se confirmau diferitele drepturi ca şi distincţiile sociale de care se bucurau nobilii dar, spre deosebire de carta nobilimii dată de Ecaterina a II-a, acestora nu li se acordau noi privilegii.

În mare, acest cod oferea Prusiei un sistem de legi juste în cadrul căruia un om sărac avea posibilitatea să câştige în justiţie împotriva unuia bogat. Acesta a fost, după cum pretinde Gooch "un sistem mai bun decât oricare din Europa cu excepţia ţărilor unde exista un guvern constituţional şi a reprezentat o punte între feudalism şi statul democratic modern.

Cu toate acestea, deşi Frederic era sincer în nerăbdarea lui de a vedea că justiţia este făcută în spiritul dreptăţii, şi-a folosit totuşi propria putere într-o manieră arbitrară. Noul sistem permitea monarhului să concedieze judecătorii după bunul său plac, iar Frederic a dovedit, mai ales în ultimii săi ani tendinţa de a interveni personal în procese. Odată a făcut ca un preot să fie executat fără judecată pentru că a afirmat că dezertarea din armată este un păcat mare, dar nu capital. L-a aruncat în închisoare pe directorul minelor pentru că acestea nu produceau suficient. În cazul notoriu al morarului Arnold, el a intervenit în mod repetat în favoarea acestuia pentru a se asigura că va avea câştig de cauză împotriva nobilului pe al cărui domeniu locuia. Lui Frederic îi plăcea să dea acest exemplu pentru a dovedi felul în care chiar cel mai umil dintre cetăţeni putea să-şi câştige dreptatea împotriva unui nobil

puternic dacă apela la regele său. Din păcate, alesese greşit, deoarece nu Arnold era cel care avea dreptate.

Intervenţia personală a lui Frederic în acest caz este tipică pentru atitudinea sa faţă de conducere. El urmărea să obţină un strict control personal asupra tuturor aspectelor şi activităţilor desfăşurate în ţară. Îi disprețuia şi nu avea încredere în propriii săi miniştri şi funcţionari. Regele purcedea personal la inspecţii şi controale timp de mai multe luni pe an. Şi aici a urmat practica instituită de tatăl său. A extins, de asemenea, în mare măsură atributele *fiscalilor,* funcţionari civili, adesea de rang mic, pe care-i încuraja să-şi spioneze şefii, ceea ce ducea la o atmosferă de neîncredere care-i convenea lui Frederic de minune. El a spus limpede că n-are încredere în birocraţi, reamintindu-le mereu acestora că cel mai umil soldat îi era mai de folos şi a luat măsuri ca aceştia să muncească din greu pentru salarii mici. Cu toate acestea, serviciul public instituit de Frederic era invidiat de toată Europa. Funcţionarii săi erau mai puţini, munceau din greu şi erau mult mai cinstiţi şi mai eficienţi decât oriunde în Europa.

Frederic avea aceeaşi atitudine şi faţă de miniştri. Nici unuia, cu excepţia lui Cocceji, nu i s-a dat nici un fel de libertate de iniţiativă - "ordinele comandantului suprem trebuie urmate întocmai". Aşa se întâmpla că Frederic făcea el însuşi cea mai mare parte din munca lor şi lucra aplecat asupra hârtiilor mai multe ore zilnic. Chiar şi cea mai mică decizie trebuia să-i fie prezentată. În teorie el nu a operat schimbări majore în sistemul de guvernare înfiinţat de tatăl său. În practică a trecut tot mai mult peste Directoratul General, organul guvernamental central înfiinţat de Frederic Wilhelm şi prin intermediul căruia regele îşi transmitea ordinele. Temându-se că această instituţie ar putea deveni prea puternică Frederic a creat o serie de noi ministere şi departamente direct răspunzătoare doar în faţa lui, inclusiv ministerele minelor şi forestier, ca şi administraţia Sileziei. Chiar şi acestor funcţionari li se reamintea în mod constant statutul lor: "Nu aveţi absolut nici un drept la iniţiativă. Toate problemele trebuie să-mi fie raportate direct".

Sistemul funcţiona într-o oarecare măsură. Prusia mai era încă un stat destul de mic, iar regele era foarte muncitor, astfel că deciziile erau suficient de rapide şi drepte. Este neîndoielnic faptul că Frederic a fost

cel mai muncitor rege al secolului al XVIII-lea şi că s-a dovedit la înălţimea sarcinii de a conduce Prusia virtual de unul singur. Pentru un singur om aceasta a fost o realizare remarcabilă - dar care urma să aibă consecinţe dezastruoase. Mirabeau, un observator francez foarte atent care va juca un rol activ în primele faze ale Revoluţiei franceze, a vizitat Prusia cu puţin înainte de moartea lui Frederic şi a scris:

> Când avem în vedere puterea statelor trebuie să includem şi greşelile regilor. Monarhia prusacă este alcătuită în aşa fel încât nu va rezista nici unei calamităţi, nici măcar aceleia care este inevitabilă pe termen lung şi anume o conducere lipsită de capacităţi... Un singur om, fie el chiar cel mai bun, nu poate face totul... Dacă un prinţ zevzec va accede vreodată la tron, acest gigant se va prăbuşi, iar Prusia va cădea asemenea Suediei.

Sistemul era mult prea dependent de munca grea a monarhului. Timp de 70 de ani, populaţia, serviciul civil şi miniştrii au fost învăţaţi să asculte de ordine şi să nu ia nici o iniţiativă. Desigur, nici nu se punea problema existenţei vreunei adunări parlamentare în care poporul să-şi exprime opiniile. Sub conducerea unui rege ineficient Prusia ar fi fost paralizată.

Frederic ştia foarte bine că succesorul şi nepotul său, Frederic Wilhelm al II-lea era un fel de prostănac blajin. Cu toate acestea, el nu a făcut nici o încercare să-l educe în vederea viitoarelor responsabilităţi - nici măcar prin intermediul metodelor crude aplicate lui însuşi de tatăl său. N-a luat în consideraţie nici înfiinţarea unui sistem alternativ de conducere care să funcţioneze sub un rege leneş. Frederic i-a lăsat succesorului său 50 milioane taleri şi prezicerile sumbre că Prusia se va prăbuşi în lipsa conducerii sale vigilente, de parcă nici nu l-ar fi interesat soarta ţării după moartea lui - sau, probabil a dorit eşecul nepotului său astfel ca propriile-i realizări să nu fie umbrite.

8. Nobilimea şi armata

Armata era miezul societăţii prusace. Chiar şi după încheierea războaielor a continuat să aibă aceleaşi dimensiuni uriaşe pentru a descuraja Austria. La sfârşitul domniei lui Frederic, ajunsese să numere 200.000 oameni şi reprezenta patru la sută din populaţia Prusiei - acelaşi procent ca pe vremea lui Frederic Wilhelm şi de departe cel mai ridicat din Europa. Întimidarea a fost eficientă - după 1763, în afara scurtului "război al cartofului" din 1778, nimeni n-a îndrăznit să înfrunte temuta armată prusacă. Majoritatea veniturilor provenite din taxe continuau să fie dirijate către armată, iar Frederic continua să-şi inspecteze neobosit trupele şi să le pună la instrucţie.

Cu toate acestea, impresia de forţă era înşelătoare. În realitate, armata prusacă se afla într-un declin serios la 1786. Frederic era conştient de asta însă n-a întreprins nimic. Bătăliile spectaculoase câştigate de armată în anii 1750 l-au determinat pe Frederic să se complacă în această situaţie. După Războiul de şapte ani, nici armata şi nici regele n-au considerat necesară o schimbare a tacticilor sau armamentelor. Armata franceză, împrăştiată de Frederic în 1757, fusese de atunci reformată şi pe la 1780 îşi dezvoltase noile arme şi tactici care-i vor fi atât de utile lui Napoleon. Frederic nu dădea atenţie acestui aspect. Pentru a uşura povara recrutărilor a început să se bazeze tot mai mult pe mercenari străini. În 1786 jumătate din soldaţii săi erau de alte naţionalităţi. Aceştia, fiind mai puţin dispuşi să lupte şi să moară pentru Prusia, disciplina a trebuit întărită mai mult, iar procentul dezertărilor a devenit cel mai ridicat din Europa. Frederic a fost obligat să utilizeze în timpul războaielor şi ofiţeri care nu făceau parte din nobilime, dar marea majoritate a acestora a fost disponibilizată după 1763. Frederic considera că doar nobilii aveau "onoarea" şi educaţia corespunzătoare posturilor de comandă. Prin urmare a concediat pe mulţi dintre cei mai capabili ofiţeri şi i-a înlocuit cu oameni de origine nobilă, dar lipsiţi de talent. Această tendinţă a continuat după 1786, iar în 1806 mai puţin de 10% din ofiţerii armatei nu erau nobili - iar aceştia, aproape toţi, aveau funcţii mici.

Frederic a putut constata dovezile limpezi ale declinului armatei cu ocazia "războiului cartofului" din 1778 (uneori numit şi războiul de succesiune din Bavaria) când soldaţii şi-au petrecut vremea jefuind în loc să lupte. Cu toate acestea n-a făcut nimic pentru reformarea armatei, dar a prezis corect că mărimea şi reputaţia acesteia erau suficiente pentru a-i descuraja pe eventualii inamici. Este surprinzător, totuşi, că mitul despre forţa armatei prusace a durat atât de mult. Nimeni, până în 1806, n-a provocat în mod serios puterea prusacă - şi abia atunci Napoleon a descoperit că Prusia, dintre toţi duşmanii săi, era cel mai uşor de zdrobit. Este evident că Frederic nu poate fi făcut responsabil pentru faptul că nici unul dintre succesorii săi n-a reformat armata timp de 20 de ani după moartea lui. Cu toate acestea, el poate fi criticat pentru faptul că s-a bazat prea mult pe reputaţia sa în perioada de după 1763 şi că n-a reformat armata după 1778 când a devenit clar că decăzuse simţitor din punct de vedere calitativ.

Frederic favoriza nobilimea din armată şi acesta este un exemplu al modului prin care nobilimea, pe tăcute, îşi restaurara puterea în Prusia. În teorie, nobilii aveau aceleaşi drepturi ca oricine. Nu aveau adunări care să le reprezinte interesele şi primeau ordine de la rege. În realitate, Frederic s-a bazat tot mai mult pe ei ca pe singurul grup loial şi de încredere din Prusia. Aceştia au ajuns să domine funcţiile superioare din armată, serviciul public şi justiţia. Reformele din agricultură le-au mărit bogăţiile şi li s-a permis să formeze grupuri locale care, deşi în teorie se ocupau cu discutarea problemelor agricole, în realitate au fost încurajate să discute tot ce-i interesa şi să-l sfătuiască pe rege în privinţa acestor probleme. Sub Frederic nobilimea s-a bucurat de un rol important deşi subordonat. Sub succesorii mai slabi ai acestuia în mod inevitabil a preluat tot mai multă putere începând să domine societatea prusacă - o dominaţie care urma să devină o trăsătură caracteristică a Prusiei şi apoi a Germaniei până în 1945. Profesorul Kraus de la Universitatea din Konigsberg a rezumat astfel situaţia din Prusia existentă la câţiva ani după moartea lui Frederic:

9. Concluzii

Anii 1770 au fost, probabil cei mai buni din timpul domniei lui Frederic, care obţinuse reputaţia justificată de geniu militar şi-şi organizase ţara ca mare putere aflată în curs de refacere după războaie. A fost o vreme cînd funcţionarii publici în ciuda hărţuielilor sale "erau mândri să muncească pentru regele Prusiei", cunoscut pentru dreptatea şi hărnicia sa. N-au existat sondaje de opinie din care să aflăm cum îl vedea populaţia, dar porecla afectuoasă (deşi lipsită de respect) - "Der Alte Fritz" ("Bătrânul Friţ") şi lipsa răscoalelor ţărăneşti sugerează că era măcar stimat dacă nu şi iubit. Cu toate acestea, în anii 1780 amestecul său tot mai mare în problemele justiţiei, firea lui din ce în ce mai nesuferită şi, poate, chiar simpla saturaţie faţă de un conducător care-şi exercitase controlul paternalist timp de peste 40 de ani au făcut ca populaţia să nu-l mai simpatizeze. El era conştient că era depăşit de evenimente, devenind desuet, dar n-a fost capabil să se schimbe. Când, în sfârşit, a murit, în 1786, Mirabeau consemnează că "lumea nu l-a plâns... se săturase de el".

Frederic se considera pe sine "primul slujbaş al statului". Această expresie pe care-i plăcea atât de mult s-o repete nu-i aparţine în realitate - ea circula de secole, deşi se poate susţine că Frederic a fost primul care s-o ia în serios. În lucrarea sa *Eseuri despre formele de guvernământ* din 1771, el îşi rezumă atât concepţia despre rolul regelui, cât şi despre limitele acestuia:

> Conducătorul trebuie să-şi repete adesea că este un simplu om asemenea celui din urmă dintre supuşii săi - primul judecător, primul general, primul finanţist, primul ministru. El nu este decât cel dintâi dintre slujbaşii statului obligat să acţioneze cu înţelepciune şi în mod dezinteresat ca şi când ar trebui în orice clipă să dea socoteală cetăţenilor de felul în care administrează treburile. El este capul unei familii şi trebuie să fie ultimul refugiu care să-i ocrotească pe cei nefericiţi - un tată pentru orfani, sprijin al văduvelor, căruia să-i pese şi de ultimul dintre nenorociţi. Chiar dacă ar avea cea mai mare bunăvoinţă din lume, el tot poate greşi; poate fi

dezinformat; este posibil ca ordinele sale să nu fie executate; nedreptatea poate să nu-i ajungă nicicând la urechi, oficialitățile se pot comporta cu prea mare duritate. Într-un cuvânt, el nu poate fi pretutindeni. Aşadar, şi în guvernare ca în oricare alt domeniu, trebuie să ne mulțumim cu ceea ce este mai puțin greşit.

Acest pasaj este revelator. În el, Frederic subliniază rolul regelui ca slujbaş şi muncitor, care lucrează pentru stat în loc să-l dirijeze. Faimoasa frază cu "cel dintâi" slujbaş poate fi comparată, prin contrast, cu (aşa zisa) remarcă a lui Ludovic al XIV-lea al Franței, făcută cam cu 100 de ani înainte: "Eu sunt statul" (*L'État c'est moi).* Cele trei cuvinte adăugate de Frederic afirmației la fel de vestite a lui Ludovic, pentru a arăta cum vede el rolul regilor indică diferența dintre monarhia dreptului divin şi despotismul luminat.

Frederic a muncit într-adevăr neobosit pentru stat. În pasajul de mai sus el e sincer în privința limitelor puterii chiar şi în cazul conducător absolut, cum a fost el însuşi. Deşi pretinde că un conducător trebuie să acționeze *ca şi când* ar trebui să dea socoteală poporului său, Frederic n-a intenționat niciodată să dea socoteală în fața cuiva. Poate a fost un slujbaş, însă unul dintre cei mai neobişnuiți, pentru că îşi dădea ordine singur.

În ce măsură a fost "luminat"? Nu foarte mult, s-ar părea, atunci când îi comparăm ideile şi realizările cu teoriile la modă. Scriitorii *philosophes* aveau încredere în oameni - Frederic îşi disprețuia poporul. Ei credeau în liberul schimb, dar el practica mercantilismul, ei considerau că educația va duce la perfecționarea ființei umane pe când el considera că oamenii sunt stupizi şi n-a sprijinit educația. Doar în câteva zone li s-au potrivit ideile - admirația pentru cultura franceză, sprijinul în favoarea toleranței religioase şi crearea unui sistem legislativ just şi egalitate. Pe de altă parte, Frederic, asemeni multora dintre despoții luminați a ales acele teorii la modă care i-au convenit şi l-au ajutat să-şi conducă țara mai eficient; ce nu i-a convenit, a preferat să ignore. În mod fundamental el a avut mult mai multe lucruri în

comun cu tatăl său şi stilul de conducere al acestuia decât cu gânditorii iluminişti.

Un rege al Prusiei de modă veche, împărtăşind ţeluri şi valori tradiţionale, el a fost destul de inteligent să vadă foloasele pe care le-ar fi tras dacă făcea pe regele luminat şi s-a simţit flatat de atenţia pe care i-au acordat-o oameni ca Voltaire.

Influenţa lui Frederic asupra istoriei Prusiei a fost imensă şi se poate susţine că mitul care l-a înconjurat a reuşit să-i depăşească realizările reale. În anii de după prăbuşirea Prusiei, în 1806, istoricii l-au judecat echilibrat, admirându-i realizările dar şi subliniind responsabilitatea sa în dezastrul din 1806. În anii 1860, când Bismarck a unificat Germania, istoricii l-au portretizat pe Frederic ca pionier al acestui proces. Ranke şi Treitschke au contribuit la crearea acestui mit despre Frederic văzut ca naţionalist german care a pus bazele operei de curăţire a *Reich*-ului de Imperiul austriac multinaţional. Realizările din cadrul politicii sale externe şi poziţia preponderentă pe care a conferit-o armatei au fost preamărite în timp ce realizările pe plan intern ca şi admiraţia pentru cultura franceză au fost trecute sub tăcere. Koser, alt istoric naţionalist, l-a caracterizat drept "un mare rege şi un mare om".

Prăbuşirea Imperiului german şi abdicarea Kaiserului Wilhelm al II-lea, descendent al lui Frederic al II-lea, n-a pus capăt glorificării lui Frederic. Meinecke a subliniat faptul că Frederic poate fi cel mai bine explicat dacă se analizează conflictul dintre ideile iluministe care i-au modelat caracterul şi politica pragmatică ce i-a dirijat acţiunile. Istoricii nazişti n-au ezitat să-l portretizeze pe Frederic drept un predecesor al lui Hitler. Căderea Germaniei naziste i-a făcut pe istoricii germani să încerce din nou o judecată mai echilibrată asupra sa, deşi încă mai există reţineri din partea lor să analizeze faptele dincolo de succesele pe care le-a repurtat. A 200-a aniversare a morţii lui, din 1986, a prilejuit mai multe cărţi în care toţi istoricii germani au afirmat că Frederic este fondatorul statului naţional. Conducătorii germani de la Bismarck la Hitler s-au identificat puternic cu Frederic. Mormântul său a devenit loc de pelerinaj naţional cu ocazia evenimentelor importante. Acest fapt a

fost dus la extrem odată cu idolatrizarea lui Frederic ca erou de către Hitler, până într-atât încât s-a ajuns la identificarea situației din 1945 cu aceea de pe vremea lui Frederic, în anul 1759. Naționaliștii ulteriori, fie conducători, fie istorici, au ignorat admirația lui pentru francezi şi refuzul său de a vorbi sau scrie în limba germană. Au uitat de toleranța religioasă dovedită de el şi dorința de a încuraja imigrarea negermanilor. I-au admirat viciile şi i-au ignorat virtuțile. Dacă Frederic ar fi ştiut în ce mod eronat vor fi utilizate ideile şi realizările sale de către conducătorii ulteriori, ar fi considerat aceasta drept o dovadă irefutabilă a vicleniei oamenilor.

Să luăm notițe despre "Frederic cel Mare"

Acest capitol urmăreşte să analizeze în ce măsură politica externă a lui Frederic a fost "luminată" şi nu intenționează să acopere toate evenimentele importante ale acestei domnii. Notițele trebuie să se concentreze pe (i) țelurile sale şi (ii) realizările sale ca şi pe (iii) o discuție asupra măsurii în care îl putem considera "luminat".

Următoarele titluri oferă o schemă potrivită pentru notițele amănunțite pe care le veți alcătui la acest subiect.

1. Regele de tip nou.
1.1 Realizările lui Frederic Wilhelm.
1.2. Educația lui Frederic şi efectele pe care le-a avut.
1.3. Primele scrieri.
1.4. Frederic începând cu anul 1740.
2. Regele-filosof.
2.1. Atitudinea lui Frederic față de poziția sa.
2.2. Relațiile lui Frederic cu scriitorii.
2.3. Atitudinea lui Frederic față de poporul său.

(La punctele 3-8 de mai jos luați în considerare țelurile lui Frederic, realizările sale şi măsura în care a fost "luminat").

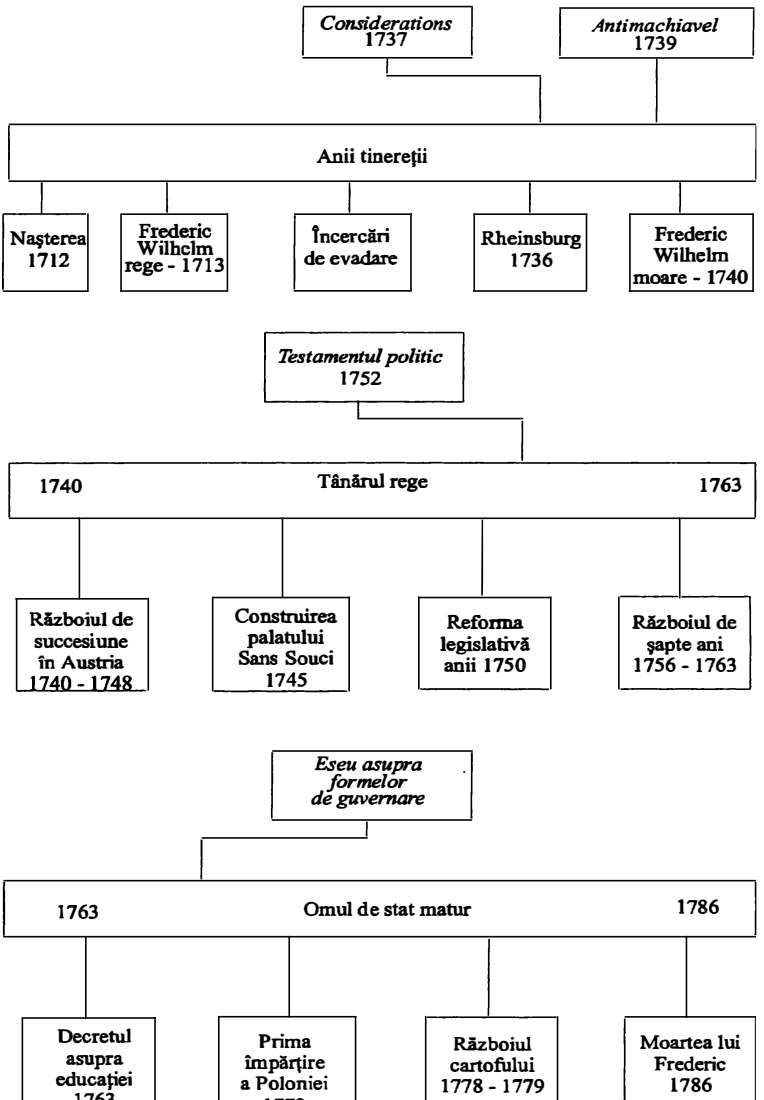

Rezumat - Frederic al II-lea

3. Educația.
4. Şerbia.
5. Economia.
5.1. Agricultura şi industria.
5.2. Sistemul fiscal.
6. Religia.
7. Legea şi statul.
8. Nobilimea şi armata
9. Concluzii.
9.1. Impactul pe care l-a avut asupra istoriei Prusiei şi Germaniei.

Să răspundem la întrebări-eseu despre "Frederic cel Mare"

Multe lucrări despre Frederic al II-lea se concentrează asupra spectaculoasei sale politici externe, care este descrisă în detaliu în volumul aceleiaşi colecții *Habsburgii şi Hohenzolernii* (ed. ALL, 1995, 1998). Întrebările privitoare la politica internă de obicei acoperă unul sau mai multe din următoarele aspecte:

a) Dacă politica sa în diverse domenii a fost "luminată".

b) Impactul acesteia asupra Prusiei.

c) Ţelurile politicii sale interne.

d) O comparație între Prusia anului 1740 şi cea din 1786.

Eseurile pe această temă fie vor răspunde la o întrebare directă asupra unuia dintre aspectele politicii în diverse domenii duse de Frederic, fie vor comenta un citat. Primul tip de întrebare, după cum consideră majoritatea studenților, pare mai simplu, dar nu este întotdeauna aşa. Cum considerați această întrebare:

1. "Este posibil să susținem activitatea lui Frederic cel Mare în domeniul reformelor interne?"

Cărui tip de eseu dintre cele enumerate mai sus i se adresează ea?

O abordare directă a acestei întrebări ar cere să analizăm trăsăturile principale ale politicii interne a lui Frederic, discutând criticile aduse fiecăreia în parte şi dacă acestea sunt sau nu justificate. Există pericolul ca un astfel de eseu să sfârşească prin a fi dominat de narațiune. O abordare mai corectă ar fi să ne concentrăm asupa presupunerii

implicite din titlu - anume că politica internă a lui Frederic are nevoie de susţinere. Începeţi cu o listă a tuturor referirilor critice care pot fi făcute la adresa politicii sale interne şi reţineţi că va trebui să extindeţi această listă pentru a include efectul politicii sale în diverse domenii asupra istoriei ulterioare a Prusiei. Ar trebui să găsiţi cel puţin şase referiri critice majore. Apoi, pentru fiecare dintre acestea căutaţi dovezi în favoarea celor afirmate, selectate din fiecare aspect al politicii interne, precum şi justificările oferite atât de Frederic cât şi de istorici. În acest fel veţi construi un eseu cuprinzător care nu se va limita doar la evenimentele din timpul domniei lui Frederic.

Eseurile făcute pe baza unei "afirmaţii provocatoare" necesită o abordare oarecum diferită. Iată un exemplu:

2. "Iluminismul l-a «luminat» pe Frederic dar nu i-a ajutat cu nimic pe supuşii săi". Comentaţi.

Primul lucru, ori de câte ori vă veţi confrunta cu o "afirmaţie provocatoare" este identificarea aspectelor de topică ce prezintă interes pentru examinator. Aici sunt două afirmaţii şi va trebui să le discutaţi pe ambele. Care sunt acestea? În introducerea la un asemenea eseu este important nu numai să vă referiţi la Frederic al II-lea în general, ci şi să dovediţi că aţi înţeles ce vi se cere şi să explicaţi cele două afirmaţii pe care le veţi lua în discuţie.

O abordare bună este să alcătuiţi două scurte eseuri separate şi să răspundeţi la ambele chestiuni (cam 20 minute pentru fiecare), unificând discuţia la sfârşit. Asiguraţi-vă asupra liniei pe care o veţi adopta şi alcătuiţi o listă cu patru titluri de paragrafe pentru fiecare dintre cele două chestiuni, identificând exemplele pe care le veţi folosi pentru a susţine fiecare paragraf.

Ar fi încă mai bine, probabil, să trataţi citatul ca pe o singură afirmaţie. De data aceasta construiţi un plan de eseu care să acopere toate aspectele politicii interne dusă de Frederic şi trataţi ambele afirmaţii în fiecare paragraf. În ce privinţă diferă acest plan de primul? Care vă pare mai accesibil? De ce?

Ambele abordări vor necesita un paragraf final de concluzii în care să vă referiţi la afirmaţia iniţială şi să daţi un răspuns clar la cele două chestiuni. Ce răspuns veţi da? Adesea este util ca în concluzii să lărgiţi

eseul şi pe scurt, să vă referiţi la alte aspecte care nu sunt cerute în mod direct de către examinator. Acest lucru va demonstra vastitatea cunoştinţelor avute şi faptul că sunteţi conştienţi că se pot spune mult mai multe despre Frederic al II-lea decât se cere în întrebarea relativ restrânsă care v-a fost pusă. În acest caz, de exemplu, aţi putea echilibra obiecţiile pe care le-aţi formulat la adresa realizărilor interne cu câteva comentarii despre succesele militare şi/sau popularitatea de care s-a bucurat în rândul poporului.

Întrebări bazate pe izvoare despre "Frederic cel Mare"

1. Atitudinea lui Frederic în privinţa monarhiei.

Citiţi fragmentul din *Antimachiavel* de la pag. 43 poezia de la pag. 45 şi apoi scrisoarea către Voltaire de la pag.45. Răspundeţi la următoarele întrebări:

a) Explicaţi ce se înţelege prin "războaie preventive" (pag. 43, rândul 4), "doar pe Domnu-l" (pag. 45, rândul 2) şi "puterea militară a statului" (pag.45)
b) Care este, conform acestor surse, sarcina unui rege?
c) Cu care părţi din aceste citate ar fi fost de acord scriitorii *philosophes* şi pe care le-ar fi dezaprobat?
d) Frederic Wilhelm a murit înainte să se publice toate acestea. Ce părere ar fi avut despre ele? Argumentaţi-vă răspunsul.
e) În lumina carierei ulterioare a lui Frederic, care din aceste surse reprezintă cel mai bine adevăratul punct de vedere al lui Frederic? Explicaţi-vă răspunsul.

2. Teoria şi practica reformei

Citiţi pasajele din *Eseuri despre forma de guvernare* la pag. 53 şi 55, *Testamentul politic* de la pag. 59 şi sursa de la pag. 60. Răspundeţi la următoarele întrebări:

a) Ce se înţelege prin "Eu sunt papă al luteranilor" (pag. 59, rândul 1) şi prin "neutru între Geneva şi Roma"?
b) Cum explică Frederic (i) opoziţia sa faţă de şerbie şi (ii) de ce n-a fost el în stare s-o abolească?

c) Comentaţi justificarea dată de Frederic pentru eşecul lui de a aboli şerbia.
d) Ce sugerează pasajele de la pag. 59 şi 60 că ar fi fost motivele sale reale pentru încurajarea toleranţei religioase?
e) Ce dovezi oferă aceste pasaje în sprijinul afirmaţiei că, în realitate, pe Frederic nu-l interesa adevărata reformă luminată?

3. Evaluarea lui Frederic al II-lea

Citiţi comentariile lui Mirabeau de la pag. 63, opiniile profesorului Kraus de la pag. 65 şi comentariile lui Frederic de la pag. 66-67. Răspundeţi la următoarele întrebări:

a) Ce se înţelege prin "monarhie absolută" (pag.65, rândul 1), "aristocraţia prost mascată" (pag. 65-66) şi "cel dintâi dintre slujbaşii statului" (pag. 66, rândul 4)?
b) Ce critici aduc Kraus şi Mirabeau sistemului de guvernare din Prusia? Ce se poate deduce despre propriile lor atitudini din criticile exprimate?
c) Cum răspunde Frederic acestor critici în lucrarea sa?
d) Comentaţi faptul că istoria ulterioară a Prusiei a dovedit că Kraus şi Mirabeau au avut dreptate iar Frederic a greşit.

CAPITOLUL 4

Ecaterina cea Mare

1. Accesul la putere

Strălucirea curții Ecaterinei a II-a a Rusiei, frumusețea palatelor construite de ea, succesele sale într-o serie de războaie şi viața ei sentimentală plină de culoare i-au conferit imaginea unor triumfuri şi realizări atinse de puțini conducători din Europa secolului al XVIII-lea. La prima vedere, titlul laudativ - "cea Mare" - care i-a fost prima oară conferit de Adunarea pe care a convocat-o în 1767, pare deplin justificat de realizările obținute. În realitate, aceste realizări s-au bazat în mare parte pe munca predecesorilor ei mai puțin strălucițti, iar în multe privințe nu s-au potrivit cu idealurile iluministe pe care le susținea.

În cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea Rusia a fost o țară care n-a contat pentru Europa. Au existat prea puține contacte cu puterile Europei occidentale şi puține dintre acestea au considerat necesar să trimită un ambasador la Moscova. În timpul domniei lui Petru cel Mare (1689-1725), însă, situația s-a schimbat dramatic. Rusia cucerise pământuri întinse de la suedezi, dându-i lui Petru posibilitatea să-şi creeze "fereastra spre vest" pe care o considera vitală pentru accesul Rusiei la statutul de mare putere. Cu toate acestea, el s-a dovedit mai puțin eficient pe plan intern în pofida faptului că a fost un conducător energic, ca să nu spunem chiar nemilos. Economia a rămas înapoiată în comparație cu standardele occidentale. Majoritatea populației era formată din şerbi legați de glie şi forțați să muncească fără plată pentru boieri. Şerbia era ceva relativ nou în Rusia şi care s-a răspândit abia în secolul al XVIII-lea. Petru a extins-o pentru că-i permitea să exploateze resursele Rusiei cu mai mare eficiență. Din rândul şerbilor proveneau recruții pentru armata de 100.000 oameni care, mai mult datorită numărului de soldați decât conducerii iscusite, i-a permis să-l înfrângă pe Carol al XII-lea al Suediei. Şerbii plăteau o taxă pe cap de locuitor care i-a înlesnit lui Petru finanțarea îndelungatelor sale războaie şi care a rămas principala sursă de venituri

pentru ţarii Rusiei până în secolul al XIX-lea. Tot şerbii au fost cei chemaţi să construiască oraşul St. Petersburg, noua capitală elegantă a lui Petru situată pe pământurile cucerite de la suedezi, pe coasta baltică, în faţa Europei occidentale. Mii de oameni au murit construind acest oraş pe mlaştini nesănătoase.

Petru a lăsat succesorilor săi o moştenire mixtă. Rusia devenise o mare putere, dar care avea probleme serioase de ordin social şi administrativ nerezolvate. Petru nu avea un sistem clar de guvernare, închipuindu-şi pur şi simplu că el trebuie doar să dea ordine, iar ceilalţi să i le aducă la îndeplinire. A lăsat în urmă un regim lipsit de suficienţi funcţionari şi ineficient, în care deciziile, chiar cele minore, trebuiau raportate ţarului. Moartea sa a fost urmată de o lungă perioadă de haos. Între 1725-1762 s-au perindat nu mai puţin de şapte ţari dintre care cei mai mulţi s-au dovedit incompetenţi. Patru au fost femei - la acea vreme a fi femeie era considerat un dezavantaj inacceptabil pentru un conducător.

Armata a dat mai multe lovituri de stat cu scopul de a numi sau alunga conducători. Se părea că opera lui Petru va fi distrusă. În Occident Rusia devenise un subiect de ridiculizare. Nu-i de mirare că atunci când Ecaterina a II-a s-a urcat pe tron după o altă lovitură care a implicat, întâmplător moartea ţarului precedent, soţul ei, Petru al III-lea, mulţi observatori străini se îndoiau că va rezista mai mult decât nevrednicul ei soţ.

Într-adevăr, în aparenţă Ecaterina nu avea temeiuri să pretindă legitimitatea la conducerea Rusiei, neavând nici măcar o picătură de sânge Romanov. În realitate nici nu era rusoaică deoarece se născuse în 1729 sub numele de Sophie de Anhalt-Zerbst, fiica şefului unuia dintre cele mai mici şi mai insignifiante dintre sutele de stătuleţe care alcătuiau Sfântul imperiu romano-german. Ca adolescentă îl impresionase pe Frederic al II-lea al Rusiei prin inteligenţă şi energie - ceea ce nu însemna puţin lucru întrucât de obicei Frederic nu era impresionat de nici o femeie. Chiar Frederic a recomandat-o pe Sophie ca posibilă mireasă pentru Petru, nepotul şi moştenitorul ţarinei de atunci, Elisabeta (1741-1762). În 1744, Sophie a pornit în lunga călătorie spre Rusia pentru a se căsători cu Petru. Căsătoria nu a fost reuşită. Petru îşi trata soţia cu dispreţ. Nu se ştie sigur cine a fost tatăl fiului Ecaterinei, Pavel, el sau Saltikov, primul dintre numeroşii ei iubiţi.

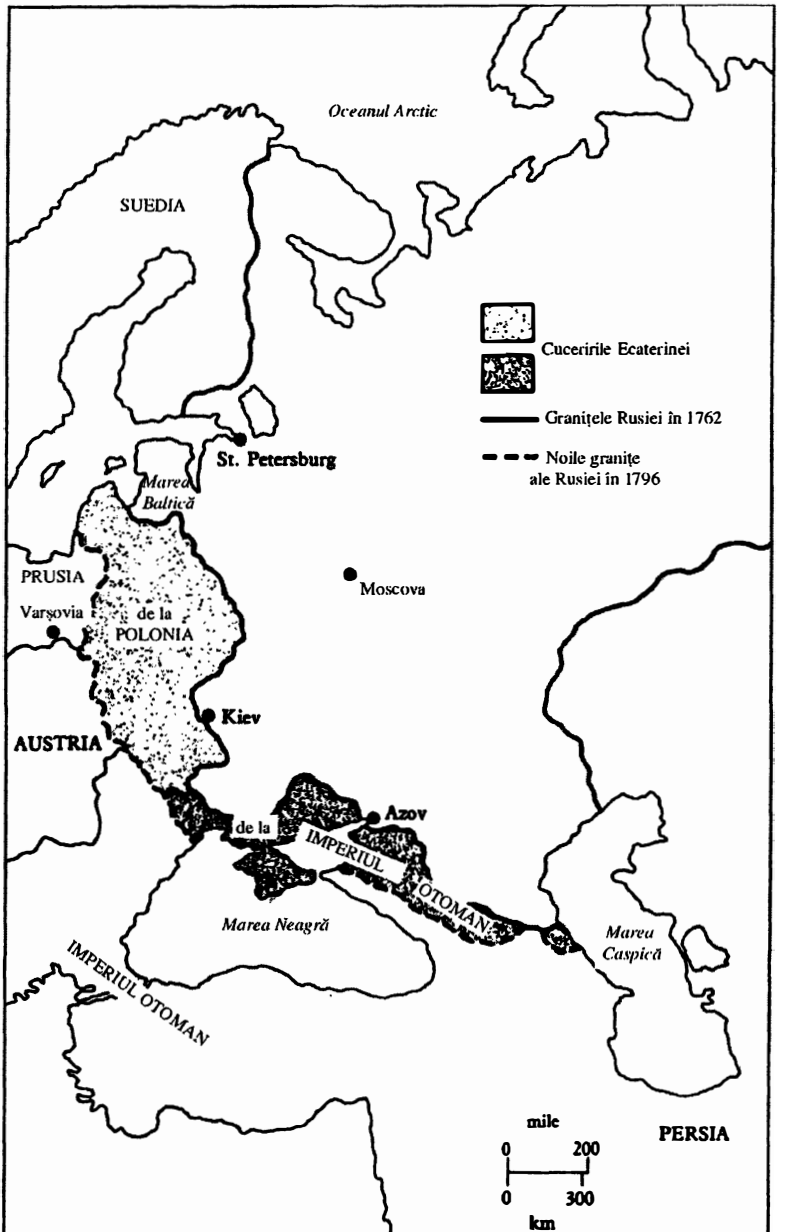

Rusia în timpul Ecaterinei cea Mare

Petru al III-lea a devenit ţar în 1762, la moartea Elisabetei, dar domnia lui n-a durat decât câteva luni, timp în care a reuşit să-şi îndepărteze toate straturile societăţii ruse. Excentricităţile lui, faptul că se juca ore întregi cu uriaşa sa armată de soldaţi de plumb, i-au făcut pe ceilalţi să-i pună la îndoială sănătatea mintală. Deoarece împărtăşea credinţa luterană, el n-a făcut un secret din dispreţul său faţă de Biserica Ortodoxă de Răsărit, lucru care n-a avut darul de a-l face mai simpatic credinciosului popor rus. Obişnuia să-şi arate sentimentele râzând şi discutând în timpul slujbei de la biserică şi, într-o manieră mai practică, prin confiscarea pământurilor obţinute de biserică. Ceea ce i-a înfuriat pe ofiţerii din armată mai mult ca orice au fost deciziile uluitoare pe care a le-a luat în politica externă. El a pus capăt Războiului de şapte ani împotriva lui Frederic cel Mare - un conducător pe care-l admira imens ca pe un erou în carne şi oase care câştigase bătăliile cu soldaţi adevăraţi pe când el însuşi "câştigase" doar războaie de jucărie. Apoi a ordonat armatei ruse să se alăture forţelor lui Frederic şi, în sfârşit, a decis să pornească un război împotriva Danemarcii folosindu-se de un pretext banal.

Rezultatul a fost un complot împotriva lui condus de doi ofiţeri - fraţii Orlov. Lovitura n-a prezentat dificultăţi şi s-a desfăşurat fără vărsare de sânge. Petru a fost omorât, deşi explicaţia oficială a fost că murise datorită unor dureri subite de stomac. Tronul a fost oferit soţiei sale care-şi preluase numele de Ecaterina deoarece avea o rezonanţă rusească. Faptul că Gregori Orlov era iubitul ei din acea vreme a iscat suspiciuni în privinţa implicării Ecaterinei în complot. Deşi nu există dovezi, este foarte probabil că Ecaterina însăşi a organizat şi condus lovitura.

Este uşor să susţinem că anii 1752-1762 au fost total irosiţi pentru Rusia - perioadă în care o serie de ţari şi ţarine extravaganţi şi incompetenţi au condus comploturi şi intrigi, au construit palate şi-au trimis rivalii la închisoare şi şi-au înglodat ţara tot mai adânc în datorii. În realitate, aceasta ar însemna să fim prea simpliştii. Este adevărat că în multe domenii nu s-a făcut nici un progres, dar Rusia nu a intrat pe o pantă a declinului, fapt demonstrat foarte limpede în timpul Războiului de şapte ani (1756-1703). Ţarina Elisabeta s-a alăturat coaliţiei de puteri alcătuită împotriva lui Frederic al II-lea. Armata rusă s-a dovedit

a fi singura capabilă să-i învingă pe prusaci şi, la vremea morţii Elisabetei, în 1762, armatele ruseşti străbătuseră Prusia de Est şi luptau victorioase în Germania - o realizare care nu se va mai repeta în următorii 50 de ani. Celelalte mari puteri europene nu s-au bucurat de asemenea victorii în timpul războiului. Prusia şi Austria luptaseră una împotriva celeilalte până la epuizare, pe când Franţa suferise o înfrângere atât de grea încât pornise pe partea alunecoasă a falimentului şi revoluţiei. În 1762 doar Anglia, cu întinsele sale cuceriri coloniale, putea să rivalizeze cu Rusia pentru locul de putere supremă în Europa.

Şi pe plan intern s-au făcut progrese. Elisabeţa a operat schimbări importante, înfiinţând prima universitate din Asia. De asemenea a întreprins măsuri de modernizare a sistemului legislativ şi o reformă a dreptului penal. În timpul domniei sale cultura occidentală a pătruns pentru prima oară în Rusia, iar comerţul a fost încurajat prin abolirea vămilor interne. S-au purtat chiar discuţii - rămase în acest stadiu - pentru întreprinderea unor măsuri care să uşureze povara şerbiei. În sfârşit, perioada de 21 de ani liniştiţi ai domniei Elisabetei a adus Rusiei stabilitate şi o conducere autocratică. Înainte Rusia se îndrepta spre tipul de anarhie polonez, cu nobili atotputernici şi regi marionete. După domnia ei, chiar şi răutăciosul Petru al III-lea care i-a urmat a introdus, pe lângă gafele sale, unele reforme. A desfiinţat poliţia secretă, a micşorat dările ţărăneşti şi, făcând o concesie majoră nobilimii, a desfiinţat serviciul de stat care consta în munca obligatorie în cadrul guvernului sau forţelor armate pe care Petru cel Mare o impusese nobilimii. Aceştia detestau serviciul de stat, dar el fusese mult redus de împărăteasa Ana în anii 1730.

Faptul de a fi fiica lui Petru cel Mare i-a permis Elisabetei să depăşească tradiţionala opoziţie rusă faţă de conducătorii femei. Ecaterina nu s-a bucurat de acest avantaj al naşterii. Deşi păturile superioare au fost mulţumite să scape de Petru al III-lea care nu părea întreg la minte, noua conducătoare nu avea drepturi legale la tron, acesta urmând să fie atribuit fiului lui Petru, Pavel, la moartea tatălui său. Ecaterina se putea, deci, aştepta să păstreze tronul doar atâta timp cât putea dovedi că e un conducător eficient, altminteri era ameninţată cu pericolul ca armata, care o pusese pe tron cu atâta uşurinţă s-o

răstoarne în acelaşi fel. Desigur, acesta era un lucru de care Ecaterina a fost foarte conştientă în timpul primilor săi ani de domnie. Se poate chiar susţine că tot ceea ce a făcut ca împărătească se explică prin dorinţa ei de a păstra tronul.

2. *Zemstvo* şi *Nakaz*

Ecaterina a fost primul conducător al Rusiei cu o educaţie iluministă. Pe când era copil, în Germania, citise cu entuziasm operele lui Voltaire, Montesquieu, Locke şi alţii. Ea considera că a citi este un mod folositor de a-şi petrece timpul de-a lungul anilor morţi ai perioadei 1744-1762 pe când se plictisea în singurătate în Rusia, având un soţ care nu-i dădea atenţie şi o împărătească (Elisabeta) care o condamna pentru că nu născuse încă urmaşi.

Când a devenit împărătească a continuat să citească foarte mult. Şi-a alcătuit o bibliotecă vastă în palat şi susţinea că ţine totdeauna o carte în buzunar pentru a citi în caz că ar fi avut câteva momente de răgaz. Nu sunt temeiuri să nu-i dăm crezare întrucât era o adevărată intelectuală şi un monarh care citise multe, poate conducătorul cel mai educat pe care l-a avut Rusia imperială. Problema era dacă va încerca ea să pună în practică, unele dintre noile idei pe care le citise sau va continua să conducă Rusia în maniera tradiţională.

La începutul domniei sale, în decembrie 1766, Ecaterina a anunţat că dorea să cheme la Moscova delegaţi din toată ţara pentru a explica nevoile comunităţilor respective şi pentru a participa la pregătirea unui nou cod de legi. Nu este surprinzător faptul că simţea că legile trebuie modernizate. Acestea încă se mai bazau pe vechiul cod din 1649. Încă de pe vremea lui Petru I s-au alcătuit comitete şi comisii care au luat în discuţie modernizarea sistemului legal, dar nu se făcuse nimic practic. Obiectivul era prea vast, iar conducătorii aveau alte priorităţi. Reforma legislaţiei nu li se părea importantă acestor conducători al căror interes major îl reprezentau cuceririle externe. Propunerea Ecaterinei a fost mult mai radicală decât înfiinţarea unui mic comitet.

O mare adunare, o *Zemstvo*, care să reprezinte toate categoriile sociale din Rusia, urma să fie aleasă. Deputaţii înşişi urmau să ia parte la pregătirea noilor legi. Hotărârea de a convoca o asemenea adunare era fără precedent în istoria Rusiei. Se mai convocaseră nişte comisii, o

dată sau de două ori înainte - deşi nu în ultimii 100 de ani - dar niciodată în scopul dezbaterii legilor ţării. Este, de asemenea, semnificativ că nici unul dintre viitorii conducători ai Rusiei nu va repeta experimentul până când Nicolae al II-lea va fi forţat de revoluţie să promită alegerea unei adunări în 1906.

Istoricii s-au întrebat care au fost motivele Ecaterinei de a convoca această adunare. S-a spus că ea a dorit să fie mai bine informată asupra părerilor şi ideilor poporului rus; să-şi legitimeze domnia prin "consimţământul" popular; să creeze o supapă de siguranţă pentru nemulţumiri şi să-şi pună în practică ideile despre parteneriatul dintre conducător şi popor. Ea nu şi-a explicat niciodată motivele, astfel încât este greu să preţuim meritele acestor argumente. Este clar că ea a fost conştientă de nesiguranţa poziţiei sale faţă de nobilime. Unii nobili considerau că fiul ei, minor, Pavel, ar trebui să fie ţar, iar Ecaterina doar regentă; alţii i se opuneau deoarece trecuse cu vederea uciderea soţului său. Mulţi se temeau şi îi invidiau pe fraţii Orlov, despre care se spunea că sunt adevăraţii conducători ai Rusiei, ceea ce nu era deloc adevărat. Zvonurile că ea plănuia să reducă numărul şerbilor, poruncind ca aceştia să fie eliberaţi în caz că pământurile pe care lucrau urmau să fie vândute reprezentau un alt motiv de îngrijorare pentru nobili.

Un indiciu al slăbiciunii poziţiei Ecaterinei a fost felul în care abia a reuşit să facă faţă complotului plănuit de Nikita Panin, şeful Colegiului pentru Afaceri externe, de a-i limita puterea prin intermediul unui consiliu imperial. El a sugerat crearea unui consiliu de până la opt membri care să includă şi patru miniştri importanţi. Toate legile şi deciziile importante urmau să necesite aprobarea acestui consiliu. Panin a susţinut că un asemenea consiliu ar face guvernarea mai eficientă şi ar preveni pe viitor atât decretele nebuneşti ale unui Petru al III-lea, cât şi influenţa excesivă a favoriţilor, aşa cum se întâmplase sub împărătesele Ana şi Elisabeta.

S-ar putea ca Ecaterina să fi sperat de la *Zemstvo* să susţină şi să legitimeze pretenţiile ei la tron, ceea ce ar fi pus capăt altor încercări de curmare a monarhiei absolute. Neîndoielnic, ea a avut şi alte motive, iluministe, de a convoca această adunare. Ea spera să dovedească restului Europei că Rusia nu mai era "despotismul temperat prin

asasinate" din vechime. Neavând încă experienţa conducerii, ea a acceptat ideea înaintată de scriitori că guvernarea necesită consultări şi parteneriat şi că cele mai bune legi sunt cele alcătuite cu consimţământul celor guvernaţi. Desigur, decizia de a convoca o adunare, luată aparent împotriva dorinţelor unora dintre consilierii săi, dovedeşte îndrăzneală şi încrederea în sine, din partea unui conducător de-abia instalat. În multe privinţe acesta a fost un pas orb deoarece nu exista certitudinea că va fi în stare că controleze dezbaterile şi hotărârile. Existau în schimb toate motivele să se considere că Ecaterina urmărea să adopte un sistem de conducere în Rusia radical schimbat.

Când s-a întrunit *Zemstvo* în 1767, cuprindea 205 nobili, 167 orăşeni, 29 ţărani liberi, 44 cazaci, 54 reprezentanţi ai minorităţilor şi 29 reprezentanţi ai guvernului. Nu existau reprezentaţi ai şerbilor care alcătuiau 90% din populaţie. Este limpede că această adunare n-a fost nicidecum menită a fi un parlament care să reprezint poporul rus. Este posibil ca numărul relativ mare de orăşeni aleşi - mare comparativ cu numărul acestora şi cu poziţia lor socială din Rusia acelor timpuri - să fi însemnat o încercare a Ecaterinei de a avea cât mai mulţi susţinători ai ideilor sale în adunare.

Faptul că delegaţii au fost aleşi nu are semnificaţie căci a fost mai mult o chestiune de alegere a voluntarilor potriviţi dintr-un grup semnificativ din provincie. N-a fost o campanie electorală şi nici un vot secret. Această adunare era menită să fie consultativă şi nici nu se punea problema ca *Zemstvo* să creeze propriile sale legi.

Delegaţii urmau să consulte propunerile legislative ale Ecaterinei şi să le discute. Pe scurt, ei nu aveau prerogativele de a limita puterea autocrată a ţarinei. Cu toate acestea pentru Rusia a reprezentat o schimbare dramatică întrucât nici un alt ţar nu mai considerase necesar să consulte o adunare înainte de a crea legi.

Adunările şi comisiile din trecut, foarte puţine, fuseseră convocate fiecare doar într-un scop limitat şi specific. Cea mai recentă *Zemsky Sobor* din 1613 fusese convocată spre a alege un nou ţar după un război civil de 30 de ani.

Ecaterina nu încetase să-şi uimească populaţia. Prin acelaşi decret care convoca *Zemstvo* ea anunţa că va face propuneri proprii în privinţa felului în care trebuie condusă Rusia. Acestea au alcătuit vestitul

Nakaz. Cuvântul înseamnă "instrucțiuni", un indiciu pentru felul în care Ecaterina voia să-i fie ascultate ideile. *Nakaz*-ul a fost alcătuit în mai multe etape. Cele mai importante secțiuni au fost publicate în 1767, la timp pentru ca delegații să citească și să digere conținutul lor înaintea începerii lucrărilor adunării. Nu se știe cu exactitate de ce a hotărât Ecaterina să elaboreze acest document sau dacă intenția ei a fost mereu aceea ca *Nakaz*-ul să fie dezbătut într-o adunare. Mai târziu a scris:

> 1 Timp de optsprezece luni nu m-am consultat cu nimeni, ci m-am lăsat îndrumată doar de inimă și de rațiune.

Acesta nu este purul adevăr, deoarece se știe că a arătat anumite părți din document consilierilor ei și că dintre aceștia unii și-au exprimat îngrijorarea serioasă față de cele citite.

Nakaz nu a fost, după cum s-a sugerat, o listă cu legile pe care Ecaterina le dorea votate, ci mai degrabă idei în privința principiilor care să stea la baza legilor rusești. De fapt a fost un rezumat al celor mai la modă idei iluministe ale vremii. Ecaterina nu s-a pretins niciodată originală. Din cele 526 articole ale *Nakaz*-ului, fiecare constituit dintr-o propoziție sau un paragraf, 294 s-au bazat pe lucrarea lui Montesquieu *Spiritul legilor*, iar alte 108 s-au inspirat din cartea *Crimă și pedeapsă* de Beccaria. Altele se inspirau din *Enciclopedie.* În realitate, puține i-au aparținut Ecaterinei, iar altele au fost preluate cuvânt cu cuvânt din alte cărți. A o critica, însă, pentru că a retranscris operele altora ar însemna o eludare a importanței acestui document. Ea a conceput *Nakaz*-ul nu pentru a deveni o autoare vestită, ci pentru a înlesni transpunerea acestor idei în practică. Dacă ar fi reușit cu adevărat, Rusia ar fi devenit prima țară din Europa, condusă conform direcțiilor trasate de iluminiști.

Nakaz-ul a produs senzație. Voltaire a fost profund impresionat și încântat că ideile Iluminismului urmau să fie aplicate în Rusia. El i-a spus Ecaterinei că *Nakaz*-ul a reprezentat:

> 1 cel mai frumos monument al secolului. Vă va aduce mai multă glorie decât zece bătălii pentru că a fost conceput de propriul vostru geniu și scris de propria voastră mânușiță.

Această scrisoare este tipică pentru linguşelile reciproce dintre Ecaterina şi Voltaire, la vremea respectivă. Într-o altă misivă, scrisă în 1767, Voltaire spune:

> Doamnă, Maiestatea Voastră Imperială să mă ierte, dar sunteţi cu siguranţă steaua cea mai strălucitoare a Nordului şi nicicând n-a fost alta atât de binefăcătoare. Alţii l-ar fi lăsat pe Diderot să moară de foame. A fost persecutat în propria-i ţară, iar Voi aţi venit şi l-aţi salvat. Aţi pornit în întâmpinarea tuturor meritelor, Doamnă, şi le-aţi câştigat. Nobilele voastre eforturi de a stabili libertatea de conştiinţă în Polonia sunt o binecuvântare pentru omenire. Între timp, Doamnă, vă rog să-mi permiteţi a publica ceea ce aţi avut bunătatea de a-mi scrie despre toleranţă. Scrierile voastre sunt un moment al gloriei voastre. Suntem trei - Diderot, d'Alembert şi cu mine - care vă ridicăm altare. Doamnă, cad la picioarele Maiestăţii Voastre, nu numai cu profund respect, ci cu adoraţie.
> Din partea preotului templului vostru.

Ecaterina era încântată de asemenea laude din partea unui scriitor atât de vestit. Voltaire a continuat să-i aducă servicii împărătesei toată viaţa. El n-a vizitat niciodată Rusia, dar a scris în termeni bombastici despre realizările ei de-a lungul următorilor unsprezece ani. În special datorită eforturilor lui, porecla măgulitoare "cea Mare" este folosită şi astăzi pentru a o denumi. Guvernul francez al lui Ludovic al XV-lea a fost atât de contrariat de natura provocatoare a ideilor acestei cărţi încât a interzis *Nakaz*-ul. În mod oficial Ecaterina s-a arătat şocată de această acţiune; în realitate însă a fost foarte mulţumită, probabil, întrucât confirma reputaţia ei de conducător luminat printre ceilalţi *philosophes*.

Ce a cuprins acest document încât să-i încânte într-atât pe scriitorii *philosophes* şi să înfurie astfel guvernul francez? Următoarele afirmaţii sunt tipice pentru lista celor 526 de afirmaţii de principiu:

1. Legea creştină ne învaţă să acţionăm pentru Binele Reciproc.

6. Rusia este un Stat European.
9. Suveranul este absolut; astfel nu există altă autoritate decât cea care izvorăşte din Persoana lui şi care poate acţiona cu o Forţă proporţională cu întinderea unui asemenea vast Domeniu.
34. Egalitatea Cetăţenilor constă în aceea că ei toţi trebuie să se supună aceloraşi Legi.
94. Este nedrept să fie pedepsit un Hoţ în acelaşi Mod ca şi un Ucigaş. Oricine poate vedea limpede că trebuie să existe o Deosebire în ceea ce priveşte Pedepsirea lor.
123. Utilizarea Torturii este contară Legilor Naturii şi Raţiunii, chiar şi Omenirea strigă împotriva ei şi cere cu tărie totala sa Abolire.
240. Este mai bine să prevenim delictele decât să le pedepsim.
241. Prevenirea delictelor este intenţia oricărei Legislaţii bune.
248. Cea mai sigură dar şi cea mai grea Încercare de a îndrepta Morala poporului este un Sistem Educativ perfect.
353. Orice părinte, în prezenţa copiilor săi, trebuie să se abţină nu numai de la Fapte ci chiar Cuvinte care tind spre Nedreptate şi Violenţă, cum ar fi Cearta, Înjurăturile, Bătaia şi Cruzimea şi să nu permită celor aflaţi în preajma copiilor săi să le dea exemple rele.
515. Este mai bine ca Suveranul să încurajeze, iar Legea să ameninţe.
522. Acum singurul lucru care rămâne în seama Comisiei este să compare toate segmentele legilor cu Regulile instituite de aceste Instrucţiuni.

Unii istorici au sugerat că întregul document denotă ipocrizie, fiind menit să-i impresioneze pe scriitorii *philosophes* din Europa occidentală. Faptul că prea puţine dintre aceste idealuri înalte au fost transpuse în realitate este o dovadă în acest sens. Tortura a fost într-adevăr desfiinţată (după cum mai fusese şi sub Elisabeta), dar nu s-a realizat nicicând egalitatea în faţa Legii - dimpotrivă, Carta Nobilimii dată ulterior (vezi pag.93-94) a conferit nobililor şi ţărănimii sisteme de legi şi pedepse absolut distincte şi foarte diferite. Modul de formulare a afirmărilor poate, de asemenea să fie criticat. Articolele

sunt pline de înalte principii, dar nu se spune mai nimic despre felul în care aceste idealuri pot fi transpuse în practică. Multe dintre ele devin doar nişte pioase platitudini. Asupra problemei cheie a şerbiei, *Nakaz*-ul se pronunţa în mod vag. Articolul 253 afirmă că şerbia trebuie să fie un fenomen rar, dar articolul 260 previne cu grijă că ar fi periculos să se elibereze toţi şerbii deodată. Aceste articole sugerează că Ecaterina considera reducerea şerbiei drept un obiectiv pe termen lung. Dacă ea intenţiona acest lucru cu adevărat, dezbaterile din *Zemstvo* au făcut-o cu siguranţă să înţeleagă cât de dificilă ar fi o asemenea reformă. Nici unul dintre delegaţi nu agrea abolirea şerbiei; dintre delegaţi nu agrea abolirea şerbiei; dimpotrivă, orăşenii făceau presiuni pentru a căpăta dreptul de a deţine propriii şerbi. Deoarece nu au fost aleşi ca delegaţi şi reprezentanţi ai şerbilor nu este de mirare că opiniile celor afectaţi de şerbie n-au fost prezentate. Ecaterina ar fi putut invita şerbi în adunare, spre a folosi părerile acestora drept mijloc de presiune asupra nobilimii pentru reducerea şerbiei. Faptul că n-a făcut-o este un indiciu puternic că n-a intenţionat de fel ca *Zemstvo* să iniţieze vreo reformă socială care să-i pericliteze propria poziţie. Poate că Ecaterina a dorit sincer o îmbunătăţire a legilor şi a vrut cu adevărat să fie un conducător consultativ, dar n-a intenţionat să facă nimic care să-i slăbească propria autoritate. Ea, spre deosebire de unii istorici, era foarte conştientă de limitele puterii sale.

Acest fapt este confirmat de articolele asupra guvernării. În *Despre spiritul legilor*, Montesquieu se pronunţă cu tărie în favoarea monarhiei limitate, însă Ecaterina, deşi preia multe dintre ideile lui, a respins monarhia limitată şi s-a pronunţat pentru cea absolută după cum arată articolul 9. Apărarea pe care o ia monarhiei absolute ca fiind singurul sistem eficient de guvernare într-o ţară vastă ca Rusia este de înţeles şi ar fi fost susţinută de majoritatea scriitorilor *philosophes* care erau de acord cu monarhia absolută.

Este clar că Ecaterina n-a copiat fără discernământ teoriile altora, ci le-a ales pe cele pe care le-a considerat utile şi aplicabile Rusiei, însă le-a respins pe cele care ar fi putut, indiferent în ce fel, să-i submineze puterea. Acolo unde s-a putut arăta "luminată" fără a-şi pierde din autoritate, a susţinut reformele însă, atunci când iluminismul contrazicea despotismul, cel din urmă s-a dovedit mai important pentru ea.

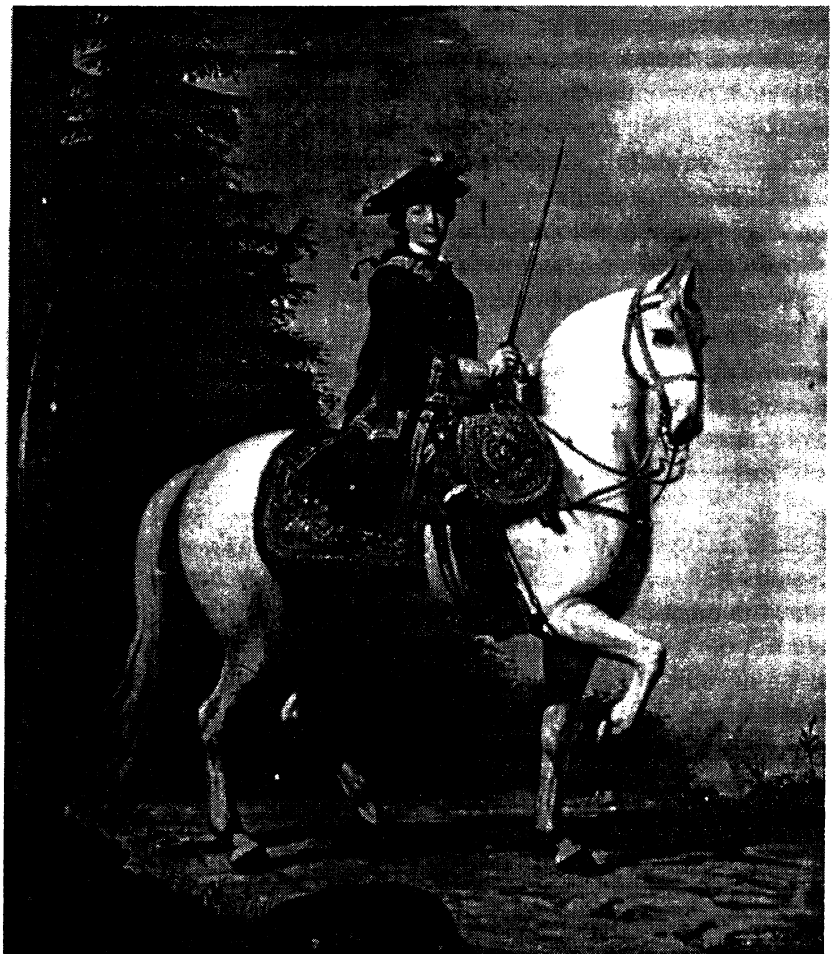

Ecaterina a II-a

Zemstvo s-a întrunit de peste 200 de ori între 1767-1768. După dezbateri prelungite, deputații au hotărât să-i ofere Ecaterinei titlul de "cea Mare" pentru că-i convocase. Cu toate acestea, ei n-au căzut de acord nici măcar asupra unei singure legi. Au existat diferite motive pentru asta. După cum era de așteptat diferitele grupuri sociale se

opuneau puternic unele altora. Lipsa de experienţă a delegaţilor a fost dovedită de lungile dezbateri asupra unor probleme minore. În 1768 izbucnirea războiului cu Turcia a oferit Ecaterinei scuza de a suspenda "temporar" şedinţele adunării. Aceasta n-a mai fost reconvocată vreodată. Probabil Ecaterina considera că-şi atinsese scopul confirmând că autocraţia era singurul mod realist de a conduce Rusia plus că obţinuse şi unele informaţii despre felul cum gândeau oamenii.

Ambasadorul englez din acea vreme a considerat că totul n-a fost decât un complot propagandistic menit a-i conferi Ecaterinei imaginea de conducător luminat în străinătate şi a-i confirma puterea pe plan intern. După ce şi-a atins scopurile, Ecaterina s-a descotorosit de adunare. Această viziune cinică asupra motivaţiilor Ecaterinei este susţinută de unii istorici actuali. O interpretate mai puţin machiavelică este aceea că Ecaterina a fost un conducător sincer luminat care avea speranţe sincere de reformă, dar care şi-a dat seama din dezbaterile adunării de lipsa de unitate socială în Rusia, de îndărătnicia nobilimii la schimbări şi de faptul că ceea ce sună frumos pe hârtie nu poate fi aplicat în practică în Rusia. Putea continua să spere în realizarea unor reforme, dar acestea trebuiau să fie propuse de ea însăşi. Nici Adunarea nu s-a dovedit un eşec total. Ea a obţinut informaţii mult mai corecte despre starea Rusiei şi opiniile diferitelor grupări (întotdeauna cu excepţia şerbilor) prin intermediul declaraţiilor aduse de delegaţi ce pot fi comparate cu Caietele (*Cahiers*) aduse de delegaţii francezi la Adunarea Stărilor Generale din 1789. Diferenţa constă în faptul că Ludovic al XVI-lea n-a fost nicicând în stare să se folosească de aceste declaraţii, în schimb Ecaterina a avut suficient timp să profite de cele obţinute de ea. În plus, o mare parte din munca subcomitetelor a condus la crearea de noi legi în anii următori şi în special la marea reformă a guvernării locale din 1775 ale cărei origini se regăsesc în lucrările adunării din 1767-1768. Deşi adunarea nu a votat nici un fel de legi, datorită subcomitetelor înfiinţate, fuseseră trasate principii de bază, pentru reforme ulterioare. Acest rezultat a dezamăgit, dar n-a fost un eşec total cum a părut la prima vedere.

3. Şerbia

Una dintre cele mai condamnabile pretenţii ale Ecaterinei de a fi "luminată" este eşecul ei total de a-i ajuta pe şerbi. Ea venea dintr-o ţară care nu cunoştea şerbia şi, teoretic, i se opunea deci total. După cum a făcut unele aluzii şi în *Nakaz,* ea a criticat deschis şerbia în scrisorile adresate prietenilor săi. A scris că "Acest lucru este insuportabil şi crud şi contrar religiei creştine". Nu numai că se opunea şerbiei din motive morale, dar era conştientă că această practică era dăunătoare pentru economia Rusiei. Când a fost fondată Societatea Economică Liberă, în 1765, a încurajat o competiţie de scrieri pe tema şerbiei; câştigătorul premiului susţinea o abolire treptată a şerbiei, stimulente acordate ţăranilor pentru sporirea producţiei şi susţinea, conform teoriilor, fiziocratice clasice că ţărănimea şi nu nobilimea constituia baza bogăţiei Rusiei. Câştigătorul premiului doi a subliniat celălalt punct de vedere: că şerbia este o eroare deoarece e imoral ca o persoană să fie "proprietatea" altei fiinţe umane. Nici una dintre cele 160 lucrări intrate în concurs nu era în favoarea păstrării şerbiei. Această cifră ar putea sugera că un număr semnificativ dintre ruşii educaţi se pronunţau împotriva şerbiei. Din păcate numai şapte lucrări au avut autori ruşi, toate celelalte erau scrise de străini.

Ecaterina, care a autorizat personal publicarea lucrărilor câştigătoare, era, deci, foarte conştientă de argumentele economice împotriva şerbiei aceasta fiind un mijloc de producţie ineficient care nu aduce bogăţie. Ştia însă şi că foarte puţini nobili autohtoni o vor sprijini în încercarea de a elibera şerbii. Nu putea să facă abstracţie de efectele degradante ale şerbiei asupra ţăranilor şi de influenţa corupătoare avută de aceasta asupra proprietarilor de pământuri care puteau să facă orice pofteau cu ţăranii lor. Nici un sistem care permitea ca oamenii în vârstă cu părul alb, să fie biciuiţi pentru că nu munceau destul iar fete tinere să fie oferite spre vânzare în pieţe nu putea fi justificat de un susţinător al Iluminismului. Ea a rezumat tranşant relele şerbiei atunci când cineva i-a criticat pe ţărani pentru murdăria lor, replicând: "Cum te poţi aştepta să-şi îngrijească trupurile care nu le aparţin?"

De aceea pare surprinzător că Ecaterina, care în teorie se opunea cu atâta tărie şerbiei, nu numai că a permis continuarea acesteia ci a şi

extins-o. Şerbia a fost introdusă în Ucraina, ultima zonă populată a Rusiei care avea un număr important de ţărani liberi. Au fost date legi care permiteau nobililor să-i pedepsească pe şerbi oricum ar fi vrut, în afară de tortură şi moarte - deşi în practică nobilii, care-şi ucideau ţăranii, arareori erau judecaţi. Celor găsiţi vinovaţi li se aplicau pedepse ridicol de uşoare. O proprietăreasă de pământ a fost trimisă şase săptămâni într-o mănăstire pentru că şi-a torturat un servitor până când acesta şi-a dat duhul. Şerbilor le era interzis să apeleze la judecata monarhului pentru a li se face dreptate împotriva unui nobil crud. Acest drept a existat cumva, mereu, în teorie, dar suspendarea lui avea drept urmare, de exemplu, faptul că ţăranul nu avea nici o cale legală spre a se opune ca stăpânul său să extindă *barschina* (munca neplătită). Ecaterina a dăruit sute de mii de şerbi iubiţilor săi şi generalilor victorioşi. Aceasta era o modalitate ieftină de a răsplăti serviciile loiale. Cu toate acestea ea a instituit modalităţi legale prin care nobilii îşi puteau elibera şerbii. A introdus, de asemenea, unele uşoare înlesniri şerbilor de pe domeniile coroanei, de exemplu prin înfiinţarea unui număr de şcoli pentru copiii acestora. Există dovezi că a intenţionat să editeze o Cartă a ţărănimii odată cu Carta Nobilimii şi cea a Oraşelor, care să stabilească şi să definească drepturile legale ale ţăranilor. Puţinele sale reforme, deşi ridicate în slăvi de admiratorii ei occidentali şi de câţiva istorici moderni lipsiţi de simţ critic, au fost în realitate nesemnificative. Carta, dacă a existat vreodată, n-a fost niciodată publicată. În practică a avut loc o înrăutăţire a condiţiei şerbilor sub Ecaterina, o suverană care, teoretic, s-a pronunţat pentru ajutarea acestora. De ce n-a făcut mai mult?

Războiul ţărănesc condus de Pugaciov din 1774-1775 este, de obicei, considerat motivul datorită căruia Ecaterina a întors spatele măsurilor de îmbunătăţire a vieţii şerbilor. Această revoltă, condusă de un fost soldat, Emilian Pugaciov, a reprezentat o împletitură între răscoalele şerbilor şi ultimele lupte pentru libertate ale cazacilor, ameninţaţi să fie încorporaţi în Rusia. Pugaciov s-a pretins a fi Petru al III-lea, scăpat miraculos de malefica sa "soţie". Ţăranii i-au ascultat îndemnul de a se răscula şi a-şi ucide stăpânii, încrezători într-un decret al acestui "ţar" care legaliza totul. Răscoala n-a avut probabil nici o şansă de a răsturna pe Ecaterina, deoarece imensa majoritate a

răsculaților nu dorea decât să-şi preia pământurile pe care le lucra şi nu intenționa nicidecum să-şi părăsească gospodăriile pentru a mărşălui spre Moscova. Ca rezultat, deşi sute de mii de țărani au luat parte la diferite etape ale răscoalei, Pugaciov n-a avut nicicând suficienți oameni pentru armata sa. Această revoltă a reprezentat, însă, cea mai serioasă încercare de răsturnare a sistemului de guvernare dintr-o perioadă de 100 de ani şi s-a remarcat prin cumplite sălbăticii comise de răsculați. Au fost uciși nobili şi funcționari oficiali şi au fost capturate mai multe oraşe. Primele armate trimise împotriva lui Pugaciov au fost învinse şi - poate aspectul cel mai de temut - o parte din trupe, alcătuite din țărani, au trecut de partea răsculaților. Nobilimea s-a speriat. Răscoala a fost zdrobită în final, iar Pugaciov a fost adus la Moscova într-o cuşcă de fier. Istoricii sovietici îl consideră un erou iar ghizii "Inturist" arată cu mândrie piața din Moscova unde a fost spânzurat. Au fost uciși 20.000 de țărani în lupte şi un număr necunoscut au fost măcelăriți ca răzbunare pentru cei 2.700 de nobili, preoți şi oficiali guvernamentali care-şi pierduseră viața în timpul răscoalei.

Răscoala lui Pugaciov a fost cea mai serioasă încercare de răsturnare a monarhiei ruse din secolul al XVIII-lea. Ea a fost greşit înțeleasă de unii istorici care i-au atribuit lui Pugaciov motive politice mult mai moderne decât a avut în realitate. El lupta să aducă înapoi o Rusie a trecutului, o Rusie în care obiceiurile religioase tradiționale să fie restabilite, din care să fie alungați străinii, bărbații să poarte bărbi (cum fusese obiceiul înainte ca Petru cel Mare să-şi introducă reformele) şi în care cazacii să se întoarcă la vechiul lor mod de viață. A reprezentat mai degrabă un moment reacționar şi nu unul revoluționar. Efectele sale au fost însă semnificative oricât de puțină importanță i-ar fi acordat Ecaterina lui "Monsieur Pugachev" în scrisorile ei către Voltaire. Răscoala a mărit prăpastia socială şi i-a făcut atât pe Ecaterina cât şi pe nobili să realizeze în ce măsură depindeau unii de alții. Cu toate acestea, nu răscoala lui Pugaciov a făcut-o pe Ecaterina să-şi abandoneze visele în privința reducerii şerbiei. De fapt, ea extinsese şerbia încă de când venise la putere; legile care au permis nobililor să-i pedepsească pe şerbi şi care au interzis dreptul la apel al acestora s-au dat în 1765 şi 1767. Ea a continuat

această politică şi după Pugaciov, politică încununată prin Carta Nobilimii. La sfârşitul domniei sale erau cu peste un milion mai mulţi şerbi decât la începutul acesteia. Ecaterina era conştientă că se baza pe nobilime pentru a o ajuta să conducă ţara şi că abolirea sau chiar numai reducerea şerbiei va antrena convulsii sociale de mari proporţii şi proteste violente din partea nobililor şi că nu avea aparatul administrativ şi forţele armate necesare pentru a impune cu forţa acest regim împotriva voinţei lor. Atunci când Diderot a bombănit că ar trebui să facă mai mult pentru ţărani, Ecaterina i-a răspuns printr-o scrisoare vestită care dovedeşte în ce măsură idealismul din primii ei ani fusese temperat de realităţile puterii:

> 1 Dumneavoastră lucraţi doar pe hârtie, care poate suporta totul, dar eu lucrez cu pielea omenească iritabilă şi dificilă.

Eşecul Ecaterinei de a-i ajuta pe şerbi a fost considerat de istoricii favorabili acesteia drept un triumf al realismului asupra teoriilor naive. Optimismul şi speranţele înalte din primii ei ani, aşa cum rezultă din *Nakaz* şi din Societatea Economică Liberă au cedat treptat în faţa realităţilor dure ale vieţii din Rusia. Chiar şi cel mai despotic dintre despoţii luminaţi se baza pe sprijinul nobilimii, iar experienţa lui Iosif al II-lea a reprezentat o lecţie pentru cei care credeau că pot trece peste obiecţiile nobilimii în faţa reformelor. O altă explicaţie este aceea că reformele ei minore ca şi scrisorile pioase făceau parte cu toate dintr-o schemă inteligentă menită să-i convingă pe scriitorii *philosophes* că lua în consideraţie soarta ţăranilor, când, de fapt, pe ea o interesa să se menţină la putere - şi să se bucure de ea - şi nu reformele importante. Faptul că starea şerbilor s-a înrăutăţit din momentul în care a devenit ţarină face ca această interpretate a acţiunilor ei să pară cea mai probabilă.

Cu toate acestea, ambele argumente comit eroarea de a presupune că Ecaterina ar fi avut puterea de a-i ajuta pe ţărani dacă ar fi dorit-o. În realitate, este îndoielnic dacă a avut vreodată suficientă autoritate pentru a impune reforme împotriva opoziţiei nobilimii. Ea a fost conştientă că politica este arta posibilului şi că în secolul al XVIII-lea nobilimea rusă nu era pregătită să renunţe la şerbie, un sistem care îi

părea atât de convenabil. Abia în secolul al XIX-lea, după şocul înfrângerii militare, un ţar rus va reuşi, în sfârşit, să abolească şerbia.

4. Nobilimea

Prin contrast cu situaţia ţărănimii, statutul şi privilegiile nobilimii s-au îmbunătăţit considerabil în timpul domniei Ecaterinei. Măsura în care s-a extins *puterea* acesteia rămâne însă o întrebare deschisă. Există indicii că puterea nobilimii crescuse pe socoteala aceleia a ţarilor încă de la moartea lui Petru cel Mare. Implicarea în diferite lovituri de stat şi capacitatea de a-i convinge pe Ana şi Petru al III-lea mai întâi să reducă şi apoi să pună capăt serviciului de stat sunt dovezi ale creşterii puterii nobilimii. În multe privinţe Ecaterina pare să fi continuat această tendinţă. O serie de concesii făcute nobililor, inclusiv puterea sporită de a-şi exploata şerbii în orice fel ar fi dorit, a culminat cu Carta Nobilimii din 1785.

Carta a adunat legile deja existente şi a adăugat anumite drepturi care se exercitau tradiţional dar încă nu fuseseră legiferate ca şi unele privilegii noi. Rezultatul a fost un document care definea pentru prima oară drepturile şi privilegiile nobilimii:

1. Chemarea nobilă este un rezultat al calităţilor şi virtuţilor bărbaţilor care au deţinut poziţii înalte în trecut şi s-au distins prin merite prin intermediul cărora au câştigat pentru descendenţii lor apelativul de nobili.
2. Nu numai că este folositor pentru imperiu, dar şi just să fie păstrate şi să se stabilească distincţiile nobiliare.
3. Nobilul îşi transmite statutul de nobil soţiei şi copiilor săi.
8. Fără o hotărâre judecătorească nici o persoană cu naştere aleasă nu-şi poate pierde statutul nobiliar, viaţa sau proprietatea.
12. Persoana de rang nobil nu poate fi judecată decât de egalii săi.
15. Nici unei persoane de rang nobil nu i se pot aplica pedepse corporale.
17. Noi garantăm independenţa şi libertatea nobilimii ruse pentru totdeauna.

26-34. Persoanelor de rang nobil li se confirmă drepturile de a cumpăra sate, de a vinde ceea ce s-a recoltat în sate, de a poseda, construi şi cumpăra case în oraşe, de a poseda nu numai suprafaţa pământului care le aparţine, dar şi orice minerale sau plante ce pot exista în interiorul solului sau apei precum şi toate metalele extrase din acestea, dreptul de a poseda păduri pe care să le folosească după cum vor. Li se permite să deţină manufacturi şi ateliere industriale, să-şi vândă produsele peste mări şi să le exporte.

35. În sate, casa stăpânului va fi exceptată de la rechiziţionare în scopuri militare.

36. Persoana de rang nobil nu va plăti nici un fel de impozite.

În plus, nobilii au fost exceptaţi de la anumite pedepse (dar puteau fi executaţi sau deposedaţi de statutul lor pentru delicte grave), iar proprietatea acestora nu putea fi confiscată. Nobilii aveau adunări proprii în fiecare *gubernie* (provincie), puteau fi aleşi în diferite funcţii în provincie şi puteau să-şi aducă părerile la cunoştinţa guvernatorului (numit de Ecaterina) sau chiar a împărătesei.

În sfârşit, fiecare adunare provincială îşi alegea un conducător, un mareşal al curţii, care răspundea de alcătuirea şi actualizarea registrului nobiliar. Au fost impuse reguli stricte pentru stabilirea statutului nobiliar.

Carta, desigur, este un document important, dar există unele discuţii în privinţa aspectului cel mai semnificativ. Ea poate fi privită drept o victorie majoră a nobilimii, drept o culme a celor 60 de ani de îmbunătăţire constantă a statutului, a puterii şi bogăţiei acesteia. Se poate susţine că nobilii aveau acum un rol exclusiv şi privilegiat în societate şi controlau afacerile locale prin intermediul adunărilor. Printre noile privilegii s-au numărat şi cele legate de controlul exclusiv asupra mineralelor ca şi cele care le protejau drepturile legale şi proprietatea. Chiar şi deciziile în privinţa celor ce-şi puteau asuma statutul de nobil se aflau acum în totalitate în mâna nobilimii.

Ecaterina nu privea Carta în acest fel. Pentru ea acest document însemna că de acum exista o bază legală pentru structura socială din Rusia în locul arhaicului sistem social al lui Petru cel Mare. Pentru un

conducător ce intenționa să dea Rusiei un sistem de guvernare luminat şi rațional, acest act a fost o necesitate. Noile privilegii şi concesii au fost minore. Carta, în sine, nu amplifica puterea nobililor asupra şerbilor, dar confirma relațiile existente între aceştia. De fapt, ea cuprindea prea puține lucruri noi, confirma drepturile conferite pentru prima dată în 1762 sau pe cele care erau deja o practică comună. Nici măcar adunările nobiliare nu erau ceva nou, ci existau încă din 1775 deşi atribuțiile nu le fuseseră încă definite. Ceea ce-i mai important este că Ecaterina putea susține că n-a renunțat la nici o latură semnificativă a puterii întrucât rămânea ca toate deciziile importante la nivel local să fie luate tot de guvernatorul numit de ea. Treasure rezumă astfel realizările ei:" Ecaterina le-a prezentat abil drept prerogative de guvernare... ea lăsa adevărata putere celor aleşi de ea, guvernatorilor".

Ecaterina a fost mulțumită de Cartă. Amenințarea unei lovituri de stat din partea nobilimii fusese redusă. Nobilii primiseră ceea ce doreau - privilegii şi statut - pe când ea îşi luase măsuri ca nici un dram de putere să nu cadă în mâna lor. Nobilii participau acum voluntar la guvernare, ca parteneri de rang mai mic şi nu ca servitori îndărătnici, cum se întâmpla pe vremea lui Petru I. Ecaterina a sfârşit prin a se identifica cu nobilimea. "Eu sunt" - admite ea cu voioşie – "o aristocrată de profesie". Dacă şi țăranii au fost la fel de mulțumiți de realizările ei este, desigur, o altă problemă.

5. Politica economică

Ecaterina avea idei limpezi despre economie, dar lucru caracteristic pentru ea, era gata să se folosească de diversele teorii economice după cum o serveau mai bine. Ea ținea să promoveze dezvoltarea economică a Rusiei şi era în special interesată de măsurile care puteau duce la creşterea populației țării şi a aprovizionării cu materiale necesare războiului.

În general, ea a favorizat dezvoltarea liberului schimb. La începutul domniei sale a confirmat decretele lui Petru al III-lea care aboleau monopolurile şi reduceau taxele de import şi export. În *Nakaz* Ecaterina a indicat Anglia drept exemplu al avantajelor liberului schimb. Atât în 1767 cât şi, pe scară mai largă în 1783, ea a micşorat

taxele vamale pentru a favoriza liberul schimb. La sfâşitul domniei sale toate exporturile şi multe importuri erau scutite de taxe şi chiar taxa pe articolele de lux importate scăzuse de la 200% la 20%.

Aceste acţiuni împreună cu dezvoltarea constantă a industriei, semnarea unor înţelegeri comerciale bilaterale cu alte state europene şi deschiderea unor porturi ca Odessa în urma războaielor cu Turcia, au condus la o creştere a comerţului de la 21 milioane ruble anual în 1762 la 96 milioane ruble pe an la moartea ei. Cu toate acestea, în afara câtorva încercări reuşite de a dezvolta flota comercială rusă, cea mai mare parte a mărfurilor era transportată încă de vapoare străine. S-au făcut unele încercări de rezolvare a veşnicei probleme a comunicaţiilor prin construirea unui mic număr de drumuri noi şi de canale, dar acest domeniu a rămas un obstacol major în calea dezvoltării economice a Rusiei. La fel ca alţi câţiva conducători, Ecaterina a încurajat imigraţia calificată, promiţând acordarea gratuită de pământuri şi scutirea de impozite timp de până la 30 de ani. Un număr semnificativ de germani au acceptat oferta şi s-au stabilit în regiunea Volgăi unde au format o comunitate unită şi prosperă până când i-a măturat Stalin în anii 1940.

Dacă încercările Ecaterinei de a încuraja comerţul şi imigraţia au fost în general rodnice ea a reuşit mai puţin bine în politica financiară şi în încercările de a dezvolta industria şi tehnologia. La început, finanţele păreau sănătoase. A existat o încercare de uşurare a poverilor duse de ţărănime prin reducerea dării pe sare şi creşterea taxei pe băutură care lovea mai ales în cei bogaţi. Cu toate acestea, războaiele Ecaterinei şi cheltuielile curţii au făcut ca în 1794 Rusia să se afle în faţa unei crize financiare. Ecaterina a respins propunerea de a impune impozite directe nobilimii şi a preferat să crească birul (principala taxă plătită de ţărănime) ca şi numărul impozitelor indirecte. Madariaga se pronunţă în favoarea acestor acţiuni pe motiv că - *în procente din venitul lor* - ţăranii nu plăteau biruri mai mari în 1795 decât în 1762. Este adevărat şi că, în comparaţie cu alte state precum Prusia şi Franţa, doar un mic procent din cheltuieli - mai puţin de 30% - era destinat armatei, pe când o mare parte era înghiţită de administraţia locală şi servicii. Opiniile favorabile Ecaterinei merg mai departe: taxele au crescut în anii 1790 datorită unui şir de războaie de agresiune şi deoarece Ecaterina cheltuia un procent însemnat - cam 12% din

cheltuielile bugetului - cu favoriții și curtea sa. Un asemenea procentaj n-a fost cheltuit nici măcar de un extravagant notoriu ca Ludovic al XV-lea al Franței cu palatul Versailles și amantele sale.

În ciuda unor inițiative cum ar fi fondarea unei Academii Miniere, nu s-a făcut mare lucru pentru dezvoltarea unor tehnici industriale în Rusia. Reticența proprietarilor de manufacturi față de adoptarea noilor tehnologii este exemplificată de eșecul inventatorului Pulzanov în a găsi cumpărători pentru motorul lui cu aburi, în timp ce tot atunci o mașină similară inventată de James Watt în Anglia a îmbogățit atât țara cât și pe inventatorul său. Baza economiei fiind munca ieftină, dar lipsită de eficiență a șerbilor industriali, nu poate fi vorba de o revoluție industrială în Rusia. În ciuda unei creșteri a numărului de manufacturi și a populației urbane, industria rusă rămânea tot mai în urma aceleia a Europei occidentale, în loc să se apropie de performanțele acesteia. În mod similar, încercările Ecaterinei de a încuraja o libertate mai mare a consiliilor orășenești prin proclamarea Cartei Orașelor (1785) în același timp cu Carta Nobilimii, au eșuat deoarece noile consilii orășenești nu aveau venituri și depindeau de bunăvoința guvernatorului.

Ecaterina a lăsat moștenire succesorului său o balanță comercială sănătoasă dar și probleme financiare serioase și o industrie ineficientă aflată în declin. Probabil a făcut tot ce a putut, date fiind restricțiile impuse de șerbi și de geografia Rusiei dar relativul său eșec în sfera economică scoate în evidență măsura în care continuarea șerbiei a ținut Rusia într-o stare de înapoiere.

6. Religia

Era de așteptat ca despoții luminați să practice toleranța religioasă. Acesta este unul dintre puținele domenii în care Ecaterina n-a avut probleme în a satisface deziderateleexprimate de scriitori *philosophes*. Ea fusese crescută în credința luterană, dar a trecut cu destulă ușurință la biserica ortodoxă pentru a fi pe placul poporului rus. Se pare că n-a avut sentimente religioase prea puternice și era gata să glumească pe teme religioase în scrisori adresate cinicilor săi prieteni, însă totdeauna a avut grijă să se arate peste măsură de pioasă în fața poporului. Acesta nu era decât un preț mic plătit pentru a fi respectată.

De aceea nu i-a venit greu să favorizeze toleranţa religioasă şi să susţină reducerea puterii bisericii de stat. În orice caz, această politică nu era ceva nou în Rusia. Petru I acordase toleranţă pentru protestanţi şi catolici în scopul de a încuraja imigranţii occidentali să vină în Rusia, de aceea continuarea acestei politici n-a părut surprinzătoare. Noutatea a constat în garantarea toleranţei faţă de musulmani şi concesiile de-a dreptul scandaloase făcute evreilor. Acestea au inclus acordarea de drepturi egale (în teorie) pentru a participa în oraşe la alegerile pentru slujbe municipale. A acordat toleranţă şi credincioşilor de rit vechi (stilişti), ramură a Bisericii Ortodoxe de Răsărit care se deprinsese de curentul principal în secolul al XVII-lea şi care încă avea foarte mulţi adepţi în rândul ţărănimii. Ecaterina a avut motive diverse pentru a extinde toleranţa. Şi propriile ei idei iluminate au avut importanţa lor, dar aceasta era şi o cale de dezvoltare a Rusiei. Practicarea toleranţei religioase şi instituirea controlului de stat asupra diferitelor biserici reprezentau deja o tradiţie. Articolul 494 din *Nakaz* susţinea toleranţa religioasă nu din motive "luminate", ci pentru prevenirea dezordinii publice într-un imperiu multicultural. Oricare ar fi fost motivele Ecaterinei, rezultatul a fost că la sfârşitul domniei sale, Rusia era una dintre puţinele ţări din Europa unde nu exista nici un fel de persecuţie religioasă.

O acţiune care a surprins pe mulţi a fost confirmarea exproprierii pământurilor bisericii făcută de Petru al III-lea. Acesta fusese unul dintre motivele pentru care Petru îşi pierduse tronul în 1762. Cu toate acestea, după numai doi ani, Ecaterina a reuşit să-i confirme decretul, deşi la vremea când fusese dat ea se opusese. Probabil că a apreciat din totdeauna beneficiile care rezultau din exproprierea pământurilor bisericii, dar în 1762 fusese mai convenabil să se arate împotriva acestei măsuri. Decretul din 1764 a slăbit serios puterea bisericii. Este posibil ca Ecaterina să fi făcut acest act şi din motive "iluministe" dar în acelaşi timp ea s-a îmbogăţit cu aproape un milion de şerbi (mulţi dintre aceştia dăruiţi mai târziu favoriţilor săi) şi cu sume de bani. Arhiereul de Rostov a protestat şi a fost închis pe viaţă. Alţi conducători ai bisericii s-au abţinut. Ecaterina a oferit bisericii bani în schimb, dar aceasta nu putea ascunde faptul că preoţii erau acum un fel de funcţionari salariaţi ai statului. Faptul că puterea bisericii fusese

slăbită serios de Petru I cu 60 de ani înainte explică incapacitatea acesteia de a rezista deposedării pământurilor sale de către Ecaterina.

Scriitori precum Voltaire au considerat politica religioasă a Ecaterinei o acțiune de succes. Ideile iluministe, lipsa de credință personală a Ecaterinei și politica realistă - toate s-au combinat pentru a face din Rusia o țară în care exista o adevărată toleranță religioasă.

7. Educația

Interesul Ecaterinei pentru educație pare să se fi manifestat în două etape - în anii 1760 și 1780. Este neîndoielnic că acest subiect îi trezea interesul, dar realizările ei au fost foarte limitate.

În 1763 a fondat primul colegiu de medicină din Rusia și a dat un exemplu curajos când s-a oferit să fie inoculată împotriva variolei. A revigorat Academia de Științe, a fondat o academie de arte frumoase și a reformat Academia Militară. Acestea reprezintă indicii ale interesului său, dar au avut o importanță mai mult simbolică decât practică pentru educația din Rusia, deoarece erau frecventate de un număr mic de studenți. În 1764 a fondat prima școală de fete din Rusia, Institutul Smolnîi, în frumoasele clădiri de la marginea orașului St. Petersburg. Această instituție exclusiv pentru tinere nobile (și câteva fete din clasa de mijloc, care purtau însă uniforme diferite) le conferea o educație strict înregimentată, dar de ultimă oră. Ecaterina, care se bucurase ea însăși de o educație îngrijită în Germania, era în mod natural interesată de educația fetelor.

Ar fi simplu să ignorăm efectele acestor măsuri care n-au făcut nimic pentru educarea majorității ruşilor. Cu toate acestea, Ecaterina s-a interesat și de școlile de stat. Acest concept a fost inclus ca un ideal în *Nakaz* și a fost înființată o comisie pentru educație care să propună cea mai bună metodă de introducere a unui sistem educațional de stat în Rusia. Luând exemplul Austriei, care avea cel mai extins sistem educațional de stat din acea vreme, Ecaterina a înființat primul colegiu de pregătire a profesorilor în 1783. Acesta a fost urmat de un decret din 1786 care stabilea un sistem educativ de stat gratuit. Școlile erau mixte - o trăsătură foarte neobișnuită la acea vreme - dar nu puteau fi frecventate de copiii șerbilor. Frecventarea școlii nu era obligatorie, iar mulți nobili preferau să nu-și amestece copii cu cei de condiție

inferioară şi plăteau în schimb profesori particulari. S-a stabilit pentru profesori un curriculum detaliat şi modern. Decretul Ecaterinei a abolit şi pedepsele corporale, făcând din Rusia prima ţară care a încercat să educe fără aplicarea bătăii (deşi există dovezi că majoritatea profesorilor ignorau această parte din decret). Pentru încurajarea celor ce doreau să devină profesori li s-a oferit statut nobiliar după un serviciu de 22 ani. Din partea lor se cerea să fie "creştini, onorabili, iubitori, îndrăzneţi, răbdători, să muncească din greu şi să fie lipsiţi de prejudecăţi". Pe de altă parte puteau fi demişi pentru beţie - un obicei foarte răspândit printre profesorii ruşi din acea vreme.

Rezultatele au dezamăgit. Deoarece nu s-a alocat educaţiei decât un procent de 2% din cheltuielile guvernamentale, doar vreo 300 de şcoli s-au construit până în 1796. Toate se aflau în oraşe şi primeau exclusiv elevi din clasa de mijloc. Puţini ţărani au avut posibilitatea să-şi trimită copiii la şcolile conduse de stăpânii lor, dar imensa majoritate a copiilor de şerbi nu aveau nici un fel de educaţie. În teorie, datorită unui decret al Ecaterinei, şi un şerb putea deveni membru al Academiei de Ştiinţe, dar în realitate nici unul nu putea nutri o asemenea speranţă.

Ecaterinei însăşi îi displăcea ideea extinderii şcolilor la sate. Un motiv ar putea fi imensele cheltuieli suplimentare pe care le-ar fi implicat, ca şi lipsa profesorilor calificaţi. Cu toate acestea, probabil că nu acestea erau principalele ei obiecţii faţă de educarea şerbilor. Ea se opunea ideii unor asemenea şcoli şi din principiu, iar spre sfârşitul domniei a recunoscut că nu era de acord cu educarea şerbilor.

1 Gloatele nu trebuie să fie educate spre a nu ajunge să ştie tot atâtea lucruri ca voi sau ca mine şi să refuze să ne mai dea ascultare.

Idealismul ei timpuriu, dovedit prin susţinerea şcolilor pentru toată lumea în *Nakaz* a fost înlocuit peste ani printr-un mai mare realism şi o mai strânsă identificare a sa cu dorinţele nobilimii.

În ciuda scopului lor limitat, reformele Ecaterinei s-au situat în fruntea celor din alte ţări. La moartea ei doar Austria avea un sistem şcolar de stat mai amplu decât Rusia. Anglia se afla încă la o distanţă de 70 de ani de instituirea primei şcoli de stat. Datorită problemelor

imense ridicate de înființarea unui sistem educațional de stat, ea a reușit să realizeze mai mult decât majoritatea despoților luminați.

8. Guvernarea

Printre reformele Ecaterinei s-au situat și schimbările operate în sistemul de guvernare. Ideea de a reforma împovărătorul sistem provincial al lui Petru I nu era nouă. O comisie instituită de împărăteasa Elisabeta recomandase schimbări majore încă din anii 1750. Delegații la *Zemstvo* au formulat multe plângeri în legătură cu ineficiența și corupția sistemului de guvernare locală. Cu toate acestea, Ecaterina nu a acționat decât atunci când răscoala lui Pugaciov a scos la iveală fragilitatea sistemului.

Multe dintre primele succese ale lui Pugaciov s-au datorat prăbușirii administrației locale. Sfârșitul răscoalei a fost urmat de un grabnic decret, în 1775, care înființa 50 *gubernii* (provincii), fiecare având circa 800.000 de locuitori, ce urmau să fie conduse de un guvernator numit de o persoană răspunzătoare în fața împărătesei. Fiecare provincie a fost subîmpărțită în *uejdii* (districte). *Gubeniile* și *uejdiile* erau mult mai potrivite ca dimensiuni decât provinciile uriașe ale lui Petru I și pentru prima oară Rusia căpătă o formă eficientă de conducere locală care va dura până la 1917 - cea mai durabilă dintre reformele Ecaterinei. În același timp s-a prevăzut ca guvernatorul să fie asistat de un consiliu local, de funcționarii de stat și de un sistem de curți de justiție. Fiecare provincie avea de asemenea și o adunare nobiliară aleasă pentru a-l îndruma pe guvernator, deși puterile acesteia n-au fost definite decât odată cu apariția Cartei Nobilimii, unsprezece ani mai târziu.

Guvernatorul avea responsabilități întinse, inclusiv menținerea legii și a ordinii publice, strângerea taxelor, controlul armatei, educației, sănătății și al transporturilor. A existat o creștere considerabilă a numărului de persoane angajate de conducerea locală, de la 13.000 înainte de reformă, la 27.000 în 1796, iar costurile administrației locale au crescut de la 1,7 milioane ruble pe an în 1774 la aproape 11 milioane în 1796. Aceste statistici indică prioritatea acordată de Ecaterina administrației locale. Rusia se bucura acum de un

sistem de guvernare locală probabil la fel de eficient ca cele din Europa occidentală.

Faptul că n-au mai existat importante răscoale ale şerbilor după 1775, în ciuda înrăutăţirii constante a situaţiei ţăranilor, este o dovadă a funcţionării eficiente a noului sistem.

Cu toate acestea, succesul n-a fost deplin. Ecaterina nu a reuşit niciodată să depăşească problema lipsei de funcţionari cinstiţi şi calificaţi. Exemplele de corupţie au continuat deşi la un nivel mult mai redus decât oricând înainte în Rusia. Ecaterina, însă, realizase un sistem de conducere locală destul de eficient şi în acelaşi timp a pus obstacole în calea revoltelor populare împotriva monarhiei. Cel puţin în teorie, munca tot mai intensă a administraţiei locale care construia drumuri şi spitale, a îmbunătăţit viaţa ruşilor de rând. Ţăranii probabil nu au privit aceste reforme chiar ca pe o binecuvântare, întrucât rămăsese acelaşi guvern eficient care menţinea legea şi ordinea, îi recruta în armată şi le lua o mare parte din venituri sub formă de taxe. Este însă clar că oricâte nemulţumiri ar fi putut avea ţăranii, sistemul administrării locale instituit de Ecaterina a fost o îmbunătăţire faţă de haosul de pe vremea lui Petru cel Mare.

9. Ultimii ani

Orice analiză a realizărilor Ecaterinei trebuie să includă opinii asupra schimbărilor de situaţie care au survenit în ultimii săi ani. În timpul ultimilor cinci ani de viaţă ea a devenit tot mai reacţionară. Există o serie de explicaţii: că îmbătrânea; că se afla sub influenţa ultimului din cei peste 20 de iubiţi - tânărul, nemilosul şi antipaticul Platon Zubov care se opunea cu tărie ideilor iluministe; că anii de putere o corupseseră; că, deşi odată fusese o străină cu idei strălucite, acum devenise mai aristocrată decât aristocraţii înşişi; că era înspăimântată de Revoluţia franceză a cărei izbucnire din 1789, băgase groaza în ea. Impactul Revoluţiei franceze a fost probabil cel mai important motiv, deoarece, dintre toţi conducătorii europeni, ea avusese cea mai recentă experienţă a unei revolte populare şi era foarte conştientă de persistenţa acestui pericol. Toţi conducătorii vechiului regim se temeau că revoluţia şi-ar fi putut extinde doctrinele în toată Europa. Ecaterina s-a situat în fruntea celor care denunţau revoluţia şi,

o dacă eu ea, orice sau pe oricine care părea să se situeze de partea francezilor sau care sprijinea ideile apărute la Paris.

Ecaterina, care în anii de început îi încurajase pe tinerii nobili să plece în străinătate pentru a primi o educație mai liberală în universitățile din Germania, Franța și Anglia, încerca acum să izoleze Rusia de orice contact cu Franța. Toți studenții ruși au fost rechemați, francezii au fost expulzați din Rusia dacă nu condamnau revoluția sub jurământ și a fost introdusă cenzura presei. În acest fel spera Ecaterina să izoleze populația Rusiei pentru a nu se afla despre faptul că în Franța poporul de jos și-a răsturnat regele și acum confiscă pământurile nobilimii. Propriul său *Nakaz* care, în primii ani, poruncise să fie citit cu voce tare oficialităților locale și care se găsea de vânzare în librării, a fost acum retras.

"Europa privește în timp ce Ecaterina a II-a cucerește"

Este, neîndoielnic că majoritatea nobililor au fost la fel de şocaţi de revoluţie ca şi Ecaterina. Cu toate acestea, câţiva dintre ei luaseră în serios teoriile iluministe care se predau în universităţile europene. Unul dintre ei, Alexander Radiscev, a publicat în 1790 o carte cu titlul nevinovat *O călătorie de la St. Petersburg la Moscova*, care cuprindea un atac virulent la adresa nedreptăţilor şerbiei, cerea guvernului s-o abolească şi, printr-o vestită profeţie, avertiza că, în cazul în care şerbia nu va fi abolită grabnic va urma în Rusia o revoluţie sângeroasă.

Nu ştiţi ce dezastru ne ameninţă şi în ce pericol ne aflăm? Un torent căruia i se pun piedici în cale devine cu atât mai puternic cu cât întâlneşte un obstacol mai mare. Odată ce străpunge barajul, nimic nu mai poate opri şuvoiul. Tot aşa sunt şi fraţii noştri pe care-i ţinem în lanţuri. Ei nu aşteaptă decât momentul şi locul favorabil. Clopotele alarmei sună. Forţele distructive se eliberează cu o viteză înspăimântătoare. De jur împrejurul nostru doar sabie şi otravă. Rezultatul lipsei noastre de omenie şi al suspiciunii noastre va fi moartea şi amarnica jale. Cu cât ne încăpăţânăm mai mult să nu uşurăm încătuşările, cu atât mai violentă le va fi răzbunarea. Amintiţi-vă în cel fel frustrările i-au ridicat pe sclavi împotriva stăpânilor lor pentru a-i distruge. Ei s-au grăbit să se pună la dispoziţia unui crud pretendent. Şi-au ucis stăpânii. S-au bucurat mai mult de răzbunare decât de sfărâmarea lanţurilor. Asta ne aşteaptă şi pe noi, la asemenea lucruri trebuie să ne aşteptăm.

Ecaterina însăşi a pretins că susţine aceste idei în anii 1760. Acum însă cartea lui Radiscev i-a produs oroare şi a declarat că este "mai rea decât Pugaciov". Faptul că a considerat o carte care urma să fie citită doar de câteva mii de persoane educate drept o ameninţare mai mare la adresa ei decât răscoala lui Pugaciov ne dă măsura spaimei de care a fost cuprinsă. Radiscev a fost arestat şi condamnat la moarte, sentinţă pe care Ecaterina s-a milostivit s-o schimbe în închisoare pe 10 ani în Siberia.

În 1792 un scriitor mai cunoscut, Novikov, a fost condamnat la 15 ani de închisoare. Novikov era susținător al Francmasoneriei, mișcare despre care Ecaterina bănuia că are legături cu revoluția. A fost acuzat și că întreține legături secrete cu fiul Ecaternei, Pavel, despre care se știa că se împotrivește în anumite privințe felului de a conduce al mamei sale. Pe vremuri însăși Ecaterina contribuise cu articole la revista satirică a lui Novikov, dar acest lucru nu l-a putut salva. Cele două sentințe dovedesc trăsăturile cele mai rele ale Ecaterinei: intoleranța și neîndurarea față de cei ce îndrăzneau s-o critice pe ea sau sistemul în fruntea căruia se afla.

Când comparăm realizările Ecaterinei cu generoasele exprimări din *Nakaz* este ușor să o considerăm o ipocrită care a scris cuvinte răsunătoare pentru a câștiga admirația scriitorilor *philosophes* occidentali sicofanți, în timp ce în realitate conducea Rusia ca un despot de modă veche.

Nici epitaful pompos pe care și l-a găsit cu puțin timp înainte să moară n-o pune într-o lumină mai favorabilă:

> Aici zace Ecaterina a II-a, născută la Stettin în 1729. A plecat în Rusia în 1744 pentru a se căsători cu Petru al III-lea. La vârsta de paisprezece ani a luat tripla hotărâre de a fi pe placul soțului său, al Elisabetei și al națiunii. A făcut totul pentru a-și respecta această decizie. Optsprezece ani de singurătate i-au dat ocazia de a citi multe cărți. N-a dorit decât binele țării sale și a încercat să dăruiască supușilor săi fericire, libertate și bunăstare. A acordat cu ușurință iertarea și n-a urât pe nimeni. Tolerantă, modestă și veselă, a avut un spirit republican și o inimă caritabilă. A avut prieteni buni.

Ne putem cu ușurință referi la multe părți din acest document cât și din *Nakaz* în care Ecaterina a eșuat lamentabil în atingerea acelor idealuri pe care și le propusese. Desigur, s-a bucurat de adulația scriitorilor *philosophes* și i-a încurajat să descrie Rusia, în mod eronat drept o țară condusă strict după principii iluministe. Este adevărat și că, pe măsură ce îmbătrânea, s-a distanțat tot mai mult de propriile ei idei

iluministe din tinereţe. Cu toate acestea, nu trebuie să-i subestimăm realizările reale care au transformat Rusia din statul arbitrar şi semimilitarist al lui Petru cel Mare într-o ţară cu un sistem juridic şi administrativ corespunzător. Ecaterina a fost primul conducător din Rusia dintr-o perioadă îndelungată care a avut viziunea unei conduceri mai eficiente a ţării şi care a dorit să încerce metode noi. Ea a pus bazele căii "consultative", deşi acesta a fost un experiment pe care nu l-a mai repetat a doua oară. Îi plăceau dezbaterile intelectuale şi a corespondat cu scriitorii vestiţi, nu numai pentru ca aceştia să-i glorifice numele în Europa, dar şi pentru plăcerea de a schimba idei cu alţi intelectuali. A dat libertate elitei culturale, cel puţin până în 1789. A redus rolul armatei în societatea rusă - sub Petru I aceasta dominase fiecare latură a guvernării - şi numai datorită lipsei de funcţionari cinstiţi n-a reuşit să preia controlul total asupra administraţiei locale.

Eşecul ei în a realiza ceva pentru ajutorarea ţăranilor şi încercările de a întoarce timpul înapoi, după 1789 constituie cele mai serioase critici aduse Ecaterinei ca reformator. Interpretarea conform căreia ea ar fi dorit în mod sincer să-i ajute pe ţărani, dar a fost împiedicată de nobilime, nu este valabilă deoarece tocmai în vremea primilor săi ani de domnie - perioada în care era cea mai vulnerabilă - a înaintat cele mai radicale propuneri de reformă în *Nakaz*. Spre sfârşitul vieţii, când a avut o poziţie sigură, n-a făcut nici o încercare de a-i ajuta pe şerbi. Pare mai probabil ca ea să fi fost din ce în ce mai conştientă de dificultatea abolirii şerbiei şi acest fapt, în general, alături de răscoala lui Pugaciov, în particular, a convins-o că nu era încă momentul potrivit.

Realizările Ecaterinei sunt mai bine puse în valoare prin contrast cu cele ale predecesorilor şi urmaşilor ei. Madariaga le rezumă astfel: "A fost o vreme când despotismul s-a transformat în monarhie, iar oamenii ascultau nu de frică ci datorită onoarei".

Să luăm notiţe despre "Ecaterina cea Mare"

Din nou şi în acest capitol, nu trebuie să vă preocupe neapărat descrierea faptelor Ecaterinei, ci să decideţi (i) în ce măsură politica în diverse domenii a fost influenţată de Iluminism. Va fi necesar să puteţi

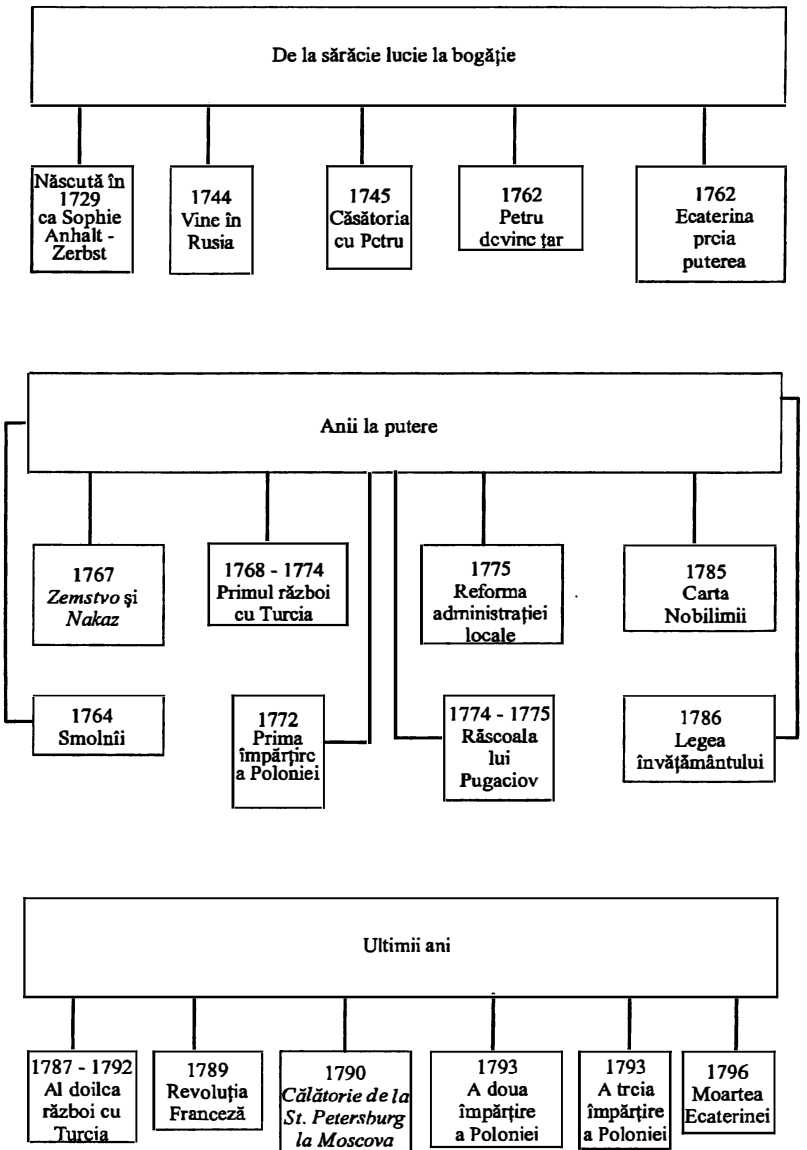
De la sărăcie lucie la bogăţie
Născută în 1729 ca Sophie Anhâlt - Zerbst
1744 Vine în Rusia
1745 Căsătoria cu Pctru
1762 Petru devinc ţar
1762 Ecaterina prcia puterea
Anii la putere
1767 Zemstvo şi Nakaz
1768 - 1774 Primul război cu Turcia
1775 Reforma administraţiei locale
1785 Carta Nobilimii
1764 Smolnîi
1772 Prima împărţirc a Poloniei
1774 - 1775 Răscoala lui Pugaciov
1786 Legea învăţământului
Ultimii ani
1787 - 1792 Al doilca război cu Turcia
1789 Revoluţia Franceză
1790 Călătorie de la St. Petersburg la Moscova
1793 A doua împărţire a Poloniei
1793 A trcia împărţire a Poloniei
1796 Moartea Ecaterinei

Rezumat - Ecaterina cea Mare

identifica (ii) acei factori care au plasat-o într-o poziţie mai slabă decât aceea a altor monarhi care au introdus reforme. La sfârşit va trebui să

reuşiţi să răspundeţi la întrebarea (iii) "A fost ea un reformator sincer care n-a putut să realizeze mai mult din cauza rezistenţei nobilimii sau o prefăcută care n-a avut nicicând intenţia de a face reforme - ori există şi altă explicaţie în afara acestor două extreme?"

Următoarele subtitluri pot fi utile:

1. Accesul la putere (Acesta este un simplu fundal care necesită doar foarte scurte notiţe).
1.1. Moştenirea lui Petru cel Mare.
1.2. Cum a ajuns Ecaterina să preia puterea?
1.3. Rusia în 1762.
2. *Zemstvo* şi *Nakaz.*
2.1. Motivele convocării *Zemstvei.*
2.2. Alcătuirea şi obiectivele *Zemstvei.*
2.3. Ţelul documentului *Nakaz.*
2.4. Cum a fost primit *Nakaz*-ul.
2.5. Conţinutul *Nakaz*-ului şi interpretările care i s-au dat.
2.6. Evasluarea activităţii Ecaterinei şi a *Zemstvei.*

(La punctele 3-8 de mai jos concentraţi-vă asupra ţelurilor Ecaterinei şi a realizărilor ei, evitând să alcătuiţi o simplă listă a diferitelor ei "acţiuni").

3. Şerbia.
3.1. Răscoala lui Pugaciov.
4. Nobilimea.
4.1. Semnificaţia Cartei Nobilimii.
5. Politica economică.
6. Religia.
7. Educaţia.
8. Guvernarea.
9. Ultimii ani.
9.1. Impactul Revoluţiei franceze asupra Ecaterinei.
9.2. Evaluări.

Să răspundem la întrebări-eseu despre "Ecaterina cea Mare"

Ecaterina a II-a este un subiect îndrăgit de examinatori. Uneori vi se va cere să-i comparaţi realizările cu cele ale altor despoţi luminaţi:

asemenea întrebări vor fi discutate. Pentru moment ne vom concentra asupra unor chestiuni care o privesc doar pe Ecaterina. Acestea încep adesea cu un citat pe care va trebui să-l comentați. Citatele, în special cele lungi pot să pară la început redutabile. Iată câteva exemple:

1. "Realitatea, pentru ea, a cântărit mai mult în balanță decât idealurile". Comentați această opinie despre Ecaterina cea Mare.
2. Cum considerați afirmația potrivit căreia "politica Ecaterinei cea Mare a servit mai mult intereselor nobilimii decât acelora ale coroanei"?
3. "Ecaterina a II-a - în mod impropriu supranumită cea Mare". Comentați.
4. "Ascensiunea unei obscure prințese germane la rangul de împărătească a Rusiei n-a fost o realizare minoră, dar faptul că Ecaterina a II-a s-a menținut la tron mai bine de 30 de ani şi a murit de moarte naturală, a fost, probabil, o realizare şi mai mare". Comentați.
5. "Limitarea puterii sale şi a libertății de acțiune i-au lăsat puțin spațiu de manevră pentru a-şi pune în practică ideile cu adevărat iluministe". Comentați această opinie despre politica internă a Ecaterinei a II-a.
6. "Rusia trebuie să-i poarte o recunoştință imensă şi cu atât mai mare cu cât n-a fost rusoaică". În ce măsură şi pentru ce motive ar fi trebuit Rusia să poarte recunoştință Ecaterinei a II-a?

Întrebările bazate pe "afirmații provocatoare", deşi adesea nu sunt agreate de studenți, de fapt îi ajută oferindu-le îndrumări asupra aspectelor domniei Ecaterinei care trebuie comentate şi pentru că oferă o posibilă interpretare. Prima sarcină ar fi, deci, identificarea aspectelor domniei Ecaterinei care îl interesează pe examinator. Întrebarea nr.2, de exemplu, se referă limpede la *efectele* politicii duse de Ecaterina. Alcătuiți o listă cu aspectele domniei ei cerute în celelalte patru întrebări.

Atunci când examinatorul oferă propria sa interpretare, ca în "afirmațiile provocatoare" unii studenți fac greşeala de a crede că acesta aşteaptă să fie de acord cu el şi nu prezintă decât dovezi în

favoarea celor afirmate. De fapt, examinatorul doreşte o abordare mai echilibrată, atât ca argumente pro cât şi contra celor afirmate şi la sfârşit o judecată proprie.

Va trebui să parcurgeţi un proces în trei stadii atunci când aveţi de-a face cu o întrebare bazată pe o "afirmaţie provocatoare":

a) Identificaţi aspectul (aspectele) la care se face referire.
b) Identificaţi punctul de vedere exprimat de examinator.
c) Identificaţi alte argumente sau aspecte pe care va trebui să le includeţi pentru a răspunde la întrebare.

Acum ar fi momentul să concepeţi planuri de eseu utilizând această abordare pe trei planuri, pornind de la câteva din celelalte întrebări enumerate mai sus.

Întrebări bazate pe izvoare despre "Ecaterina cea Mare"

1. Ecaterina şi reputaţia ei.

Citiţi fragmentele din cele două scrisori adresate Ecaterinei de Voltaire la pp 83 – 84 şi studiaţi caricatura ei de la pag. 103 Răspundeţi la următoarele întrebări:

a) Ce se înţelege prin "libertatea conştiinţei (pag. 84 rândul 7).
b) Ce ne spun scrisorile despre (i) caracterul şi (ii) ţelurile lui Voltaire?
c) Ce ne spun scrisorile despre (i) caracterul Ecaterinei şi (ii) ţelurile ei?
d) Explicaţi prin ce diferă imaginea caricaturală a Ecaterinei faţă de aceea creionată de Voltaire?
e) Din ce motive a încercat Ecaterina să câştige sprijinul unor oameni ca Voltaire şi în ce măsură a reuşit?

2. *Nakaz* şi Carta Nobilimii.

Citiţi fragmentele din *Nakaz* la pag. 84-85 şi fragmentul din Carta nobilimii la pag 93-94. Va trebui să vă referiţi şi la pasajul din Beccaria de la pag. 28-29. Răspundeţi la următoarele întrebări:

a) Explicați ce se înțelege prin "Rusia este un stat european" (pag. 85 art 6), "comisia" (pag. 85. art.522) şi "rechiziționarea militară" (pag. 94. art. 35).
b) Ce dovezi există că anumite părți din *Nakaz* sunt preluate direct din cartea lui Beccaria? Susțineți-vă răspunsul prin citate.
c) În ce privințe contrazic articolele din Cartă pe cele din *Nakaz*? Susțineți-vă răspunsul prin citate.
d) Care dintre cele două documente a fost mai important pentru Rusia? Explicați de ce.

3. Evaluarea realizărilor Ecaterinei.

Citiți fragmentul din *Călătorie de la St. Petersburg la Moscova* de la pag.104 şi epitaful Ecaterinei de la pag.105 Răspundeți la următoarele întrebări:

a) Explicați ce se înțelege prin "frații noştri" (pag.104 rândul5), "un crud pretendent" (pag. 104 rândul14) şi "optsprezece ani de singurătate" (pag.105 rândul 5)
b) Ce ne spune epitaful Ecaterinei despre caracterul şi realizările ei?
c) În ce fel şi de ce evaluarea făcută de Radiscev faptelor Ecaterinei nu corespunde cu aceea făcută de ea însăşi?
d) Ce valoare au aceste două surse pentru un istoric care studiază domnia Ecaterinei?

CAPITOLUL 5

Iosif al II-lea

1. Primii ani de viață

În momentul în care împărăteasa Maria-Tereza de Austria a dat naştere fiului ei mult dorit, în martie 1741, numindu-l Iosif în cinstea sfântului pe care-l prețuia cel mai mult, au fost trimişi curieri să anunțe curțile europene, după cum era şi normal. După câteva săptămâni, însă, veşti mult mai dramatice sosiră din Austria. Prusacii, spre surprinderea generală, câştigaseră bătălia de la Mollwitz, asigurându-şi păstrarea Silezei. La vârsta de trei luni, pruncul Iosif fu prezentat Dietei din Ungaria cu ocazia impresionantei pledoarii ținute de Maria Tereza în fața nobilimii cerând să fie sprijinită cu bani şi oameni împotriva lui Frederic al Prusiei. Încă de la o vârstă fragedă Iosif a fost implicat în cele două probleme care-i vor domina viața: agresiunea lui Frederic al II-lea şi sprijinirea monarhiei austriece pe puternica nobilime şi pe adunările acesteia. Iosif îşi va petrece anii de domnie (1780-1790) încercând să lupte împotriva ambelor amenințări la adresa puterii şi integrității monarhiei austriece.

Va pierde această luptă. În timpul ei va deveni unul dintre cei mai controversați monarhi din istoria Austriei. La sfârşitul domniei sale Iosif considera că eşuase total şi mulți istorici au fost de acord cu această judecată sumbră. Cele mai multe controverse s-au iscat în jurul motivelor neîmplinirilor lui Iosif, dacă acestea au fost produsul țelurilor lui iluministe sau al metodelor prin care a încercat să şi le realizeze. Dacă țelurile au fost pricina, ar reprezenta acest lucru o dovadă că despotismul luminat nu era viabil într-un stat ca Austria? Dacă au fost mijloacele, în ce măsură metodele sale greşite au fost un rezultat al deficiențelor propriului său caracter şi în ce măsură s-au datorat moştenirii lăsate de Maria Tereza?

Domnia Mariei Tereza a fost dominată de amenințarea reprezentată de Prusia şi de problemele ridicate de conducerea întinsului şi complicatului ei imperiu. Ea a reuşit să se ocupe de toate acestea şi să

aibă grijă, în acelaşi timp, de familia sa numeroasă - a avut cu totul şaisprezece copii şi majoritatea au supravieţuit bolilor copilăriei. În mod neobişnuit pentru vremea respectivă, ea petrecea în fiecare zi un anumit timp cu copiii săi, supraveghindu-le cu grijă educaţia. În cazul lui Iosif, acest fapt devine deosebit de important deoarece era moştenitorul tronului şi Maria Tereza era hotărâtă să-l pregătească aşa acum se cuvine pentru a-şi prelua responsabilităţile.

În ciuda grijii mamei sale şi a instrucţiunilor cu totul neobişnuite date de ea educatorilor de a-i face lecţiile cât mai plăcute, lui Iosif nu i-a plăcut şcoala şi era mereu mustrat de profesori pentru lene. Majoritatea materiilor nu-l interesau, în afară de matematică şi limbile străine. A arătat antipatie faţă de materiile care constituiau partea principală a educaţiei unui prinţ în secolul al XVIII-lea. Nu-i plăceau dansul, muzica, arta şi literatura şi detesta mai ales vânătoarea care spunea el "nu-i decât o scuză pentru a neglija ocupaţiile serioase".

Încă de timpuriu a început să citească lucrările scrise de scriitorii *philosophes*, deşi mama sa nu era de acord cu aceşti autori. El pare să fi asimilat multe dintre teoriile iluministe la modă în vremea respectivă. Cunoştea operele lui Voltaire şi era impresionat de *Enciclopedie* şi de fiziocraţi. Probabil că scriitorul care l-a influenţat cel mai mult a fost Martini, profesor de drept la Universitatea din Viena. Martini, care l-a influenţat şi pe fratele lui Iosif, Leopold, a scos în evidenţă supremaţia legilor naturale asupra legilor Bisericii. Lui Iosif îi plăcea ceea ce citea, dar a avut grijă să se distanţeze de vestiţii scriitori francezi. Monarhi precum Frederic al II-lea sau Ecaterina a II-a puteau să se dea peste cap pentru a fi văzuţi sau a purta o corespondenţă regulată cu Voltaire şi Diderot, dar Iosif nu a încercat niciodată să cultive o relaţie personală cu aceştia. În anii tinereţii a existat un motiv valabil: îi interzicea mama sa. Ea se opunea cu tărie Iluminismului şi a refuzat să permită publicarea operelor lui Voltaire sau ale altor scriitori *philosophes* în Austria, rezumându-şi atitudinea prin cuvintele: "Nu permit introducerea în această ţară a unor cărţi atât de oribile care nu servesc nici ştiinţa, nici religia, nici nu fac plăcere". Fiindcă aceste opinii erau susţinute cu atâta tărie, Iosif n-a îndrăznit s-o contrazică pe mama sa, în timpul vieţii ei.

Iosif nu a contactat personal pe nici unul dintre scriitori nici după moartea mamei sale, în 1780. Reţinerea faţă de aceştia reflectă preferinţa pentru discuţiile cu oamenii care-i erau inferiori intelectual. Nu l-a interesat vreodată să-şi transforme curtea într-un forum pentru discuţii inteligente, aşa cum procedaseră Frederic şi Ecaterina. Nici să-i folosească pe scriitori *philosophes* în scopuri propagandistice nu l-a preocupat.

Contemporanii săi aveau păreri diferite în privinţa măsurii în care Iosif a asimilat ideile Iluminismului. Ecaterina a II-a a fost foarte impresionată de el când s-au întâlnit prima oară, în 1780, scriind despre el că are "cea mai informată minte din câte cunosc". Aceasta pare o înaltă preţuire din partea unuia dintre cei mai inteligenţi şi rafinaţi conducători din Europa însă deoarece în vremea respectivă ea avea interesul de a încheia o alianţă cu Austria, cuvintele ei linguşitoare au fost, probabil, la fel de nesincere ca cele schimbate cu Voltaire. Frederic al II-lea, care l-a întâlnit pe Iosif în 1769, n-a fost impresionat de acesta, descriindu-l ca fiind lipsit de răbdare şi având doar o educaţie superficială. A adăugat, de asemenea, că Iosif nu avea idei originale, ceea ce pare adevărat. Iosif a preluat şi a folosit multe dintre ideile emise de scriitorii *philosophes* dar, spre deosebire de Frederic şi Ecaterina, n-a scris niciodată vreo carte.

A încurajat oarecum dezvoltarea teatrului, înfiinţând un teatru german, dar în alte privinţe n-a dovedit nici un interes pentru sprijinirea artelor. A avut anumite aptitudini muzicale, dar l-a tratat pe Mozart, cel mai mare compozitor austriac, cu zgârcenie. Dacă unul dintre criteriile după care era judecat un despot luminat era acela de a dovedi că patronează artele şi ştiinţele, atunci în mod sigur acesta nu se aplică lui Iosif. Cercul său strâmt de interese, faptul că nu-i păsa să urmeze nici tradiţia monarhilor de sex masculin de a vâna şi de a umbla după femei şi nici moda mai recentă de a patrona artele, îl arată a fi unul dintre cei mai izolaţi şi singuratici dintre monarhii secolului al XVIII-lea.

A existat ceva faţă de care Iosif s-a arătat interesat încă din tinereţe şi care i-a făcut plăcere de-a lungul domniei lui - călătoriile. El a fost primul conducător austriac care şi-a vizitat toate provinciile îndepărtate ale risipitului său imperiu, călătorind foarte mult şi în străinătate. Peste tot mergea icognito, stătea în hoteluri şi se amesteca cu oamenii de

Iosif al II-lea

rând. Familiaritatea față de supuşii săi, dorința de a discuta problemele lor de la egal la egal şi amuzamentul său când i se constata adevărata identitate sunt câteva dintre cele mai apreciate trăsături ale sale. Şi alți despoți luminați îi împărtăşeau aversiunea față de pompă şi ceremonii sau ritualuri regale, dar nici unul nu s-a dovedit atât de liber şi deschis în relațiile cu supuşii lor. Iosif adora întâlnirile şi

discuţiile cu oamenii obişnuiţi. Ca rezultat era mult mai informat şi mai favorabil faţă de poporul de rând din imperiul său decât alţi monarhi care se pretindeau profund preocupaţi de binele supuşilor lor.

Călătoriile i-au dat şi posibilitatea să-i judece pe ceilalţi monarhi potrivit propriilor constatări. Între 1769-1780 a întreprins trei călătorii în străinătate întâlnindu-se cu Frederic al II-lea în 1769, Ludovic al XVI-lea al Franţei în 1777 şi Ecaterina a II-a în 1780. Primele două călătorii i-au fost prea puţin utile, doar vizita în Rusia, din 1780 a avut o semnificaţie politică, deoarece această întâlnire a netezit calea ruperii alianţei dintre Rusia şi Prusia şi înlocuirea ei cu aceea dintre Rusia şi Austria. La vremea respectivă Iosif a considerat că îi dăduse o lovitură diplomatică lui Frederic, izolându-l, şi că îşi câştigase un aliat puternic - evenimentele vor demonstra însă că Rusia a fost singura care a câştigat din această răsturnare a alianţelor.

Relaţiile dintre Iosif şi mama sa n-au fost lipsite de asperităţi. În timp ce alţi despoţi luminaţi reuşiseră să acceadă la tron încă din tinereţe, Iosif a fost nevoit să aştepte 40 de ani pentru a deveni împărat. Maria Tereza, grijulie să-şi educe succesorul, i-a dat anumite responsabilităţi, dar a avut grijă să nu aibă prea multă putere reală. Odată cu trecerea anilor, Iosif a considerat aceste restricţii tot mai plictisitoare şi au existat frecvente discuţii în contradictoriu între mamă şi fiu. Prinţul Kaunitz, ministrul principal al Mariei Tereza şi arhitect al alianţei franco-austriece, şi-a dat seama că este nevoie de toate calităţile lui diplomatice pentru a împiedica o ruptură totală între împărăteasă şi fiul ei. Cu toate acestea Iosif îşi îndrăgea mama şi a părut cu adevărat distrus de durere când i-a parvenit ştirea morţii ei, la sfârşitul anului 1780.

Domnia Mariei Tereza şi întreaga viaţă a lui Iosif au fost dominate de figura lui Frederic cel Mare. Cu ocazia unei campanii în care nu s-a vărsat sânge, în 1740, Frederic cucerise Silezia ameninţând poziţia Austriei de mare putere şi stat dominant în Germania. În următorii 23 de ani, Maria Tereza a folosit atât diplomaţia cât şi războiul, încercând să-şi recupereze provincia pierdută, însă nici un mijloc n-a fost eficient împotriva geniului militar al lui Frederic. În 1763 ea a fost silită să-şi admită înfrângerea.

În cursul pregătirilor pentru a-şi organiza statul în vederea războiului cu Prusia, Maria Tereza fusese obligată să modernizeze sistemul de guvernare. Grămada de state separate care alcătuiau Imperiul habsburgic îşi pierduseră în parte independenţa, deşi Ungaria şi Ţările de Jos austriece îşi păstraseră dietele care aveau o importantă putere. Unele dintre domeniile provinciale pierduseră controlul asupra taxelor. În loc să voteze taxele de stat în fiecare an, acestea erau votate o dată la zece ani. În plus se încercase impunerea de taxe asupra nobilimii şi clerului. A existat o opoziţie puternică şi previzibilă în faţa acestor reforme care, în final, nu s-au aplicat decât în Austria şi Boemia. În acelaşi timp au fost extinse reponsabilităţile funcţionarilor de stat din provincii. La început, aceştia nu răspundeau decât de recrutarea soldaţilor şi strângerea taxelor. Cu timpul li s-au atribuit şi responsabilităţi în construirea de drumuri şi sistemul şcolar. În 1749 Maria Tereza înfiinţase *Directorium*-ul pentru administrarea în comun a Austriei şi Boemiei. Pentru prima dată aceste provincii se aflau acum sub controlul direct al împărătesei. Faptul că Maria Tereza n-a încercat să-şi centralizeze şi celelalte provincii este o dovadă tipică a prudenţei sale.

Până în 1780 majoritatea statelor Imperiului habsburgic nu datorau Vienei decât supunere formală. Mai ales Ungaria, care reprezenta aproape jumătate din teritoriul habsburgic, în realitate se autoguverna şi nu fusese atinsă de reforme. Maria Tereza, în faţa sarcinii mai presante de a combate Prusia, a lăsat reformarea Ungariei în seama generaţiilor următoare.

S-au întreprins reforme şi la nivel central. O serie de consilii, precum *Directorium* -ul şi Camera de finanţe, erau conduse de un nou Consiliu de stat prezidat de Maria Tereza şi alcătuit din principalii miniştri.

S-a încercat şi o reformare a cerinţelor profesionale pentru profesorii Universităţii, controlată anterior de iezuiţi. Teologia şi-a pierdut poziţia dominantă şi a fost înlocuită de materii mai utile unei cariere în administraţie - legislaţie, contabilitate şi politică. Pentru prima dată şi cei ce nu erau catolici puteau frecventa Universitatea. Reformele în privinţa educaţiei s-au extins şi asupra oamenilor de rând. Înfiinţarea unui minister al educaţiei indică prioritatea acordată de

Maria Tereza acestui domeniu, iar cerinţele s-au diversificat, în şcolile de stat, pentru a include istoria, geografia, matematica şi germana împreună cu materiile tradiţionale - educaţia religioasă şi latina.

Reformele Mariei Tereza nu au fost "luminate", ci urmăreau întărirea statului în faţa agresiunii străine nefiind nicidecum datorate faptului că ea ar fi considerat un stat puternic şi paternalist un scop în sine. Maria Tereza a fost un conducător excesiv de prudent, refractar la schimbări dacă acestea nu erau absolut necesare. În special a avut grijă să nu se atingă de privilegiile şi puterea nobilimii sau a bisericii. Ea considera că schimbările trebuie să se producă lent şi a avut mereu o viziune realistă în privinţa a ceea ce ar putea realiza în timpul vieţii ei. Acestea au fost motivele pentru care reformele ei, deşi limitate, au avut în general un succes deplin.

Maria Tereza, departe de a simpatiza ideile Iluminismului li s-a opus pe faţă. După cum a interzis lucrările scrise de scriitorii *philosophes*, tot aşa s-a arătat a fi o bigotă reacţionară în privinţa religiei. A permis Bisericii romano-catolice să-şi păstreze majoritatea bogăţiilor şi puterilor şi i-a persecutat activ pe evrei, declarând că "nu cunosc o plagă mai rea pentru stat decât această rasă de înşelători". Nici protestanţii n-au fost trataţi mult mai bine, împărăteasa afirmând că "nu mă voi lăsa condusă de nici un spirit de toleranţă".

Grija ei de a nu-i supăra pe nobili a determinat-o să abordeze problema şerbiei în silă şi într-un mod ineficient. Era conştientă de greutăţile cu care se confruntă ţărănimea şi fusese sfătuită de unii miniştri şi de fiul său s-o abolească în întregime, chiar şi numai pentru avantajele economice pe care o ţărănime liberă le-ar aduce Austriei. Şerbilor care lucrau pe domeniile coroanei li s-a permis să-şi ia în arendă pământurile pe care lucrau, însă Maria Tereza n-a făcut mare lucru pentru ceilalţi, care munceau pe domeniile nobiliare. O lege care părea importantă, din 1770, şi permitea ţăranilor să-şi cumpere pământurile pe care lucrau de la stăpânii lor, a fost pur şi simplu ignorată de nobili. Maria Tereza n-a reuşit să rezolve efectiv cea mai importantă problemă socială şi economică cu care se confrunta Austria.

La moartea ei, în 1780, vechiul său duşman, Frederic al II-lea a comentat că "ea a făcut cinste sexului feminin" - remarca aceasta condescendentă fiind, după criteriile lui Frederic, o mare laudă - după

care a adăugat: "Acum începe o nouă ordine a priorităților", întrebându-se cum să procedeze cu fiul ei mai puțin previzibil. Neliniștea în privința felului în care Iosif va conduce imperiul, în lipsa mâinii autoritare și limitative a mamei sale, era împărtășită și de alții. În cei 40 de ani de ucenicie ca împărat Iosif dăduse deja semne că este o persoană neîndurătoare și încăpățânată care nu va admite nici o opoziție. Acum, în sfârșit, putea să-și pună ideile în practică.

2. Filosofia politică

Neobișnuit de lunga ucenicie a lui Iosif în ale politicii a reprezentat, desigur, unul dintre motivele intoleranței sale în fața opoziției și dorinței de a vedea rezultatele imediate ale reformelor sale. Timp de 15 ani, între 1765 și 1780, i se conferiseră titluri pompoase, dar puțină putere efectivă. A asistat la irosirea celor mai frumoși ani ai săi în timp ce mama lui nu reușea să întreprindă reformele pe care le considera de mult necesare. Când, în sfârșit, Maria Tereza a murit în 1780, durerea încercată de Iosif la moartea ei s-a amestecat cu un sentiment de ușurare pentru că acum putea exercita puterea deplină. Cu toate acestea, avea el însuși de suferit de pe urma unei sănătăți precare și este posibil să fi considerat că nu are prea mult timp la dispoziție. Dar în câțiva ani urma să fie nevoit a recupera deceniile pierdute de mama lui.

Iosif avea o concepție clară în privința statului pe care dorea să-l edifice. Filosofia sa politică era rezultatul a trei influențe majore. Prima și, probabil, cea mai importantă, a fost influența lui Frederic cel Mare. Iosif era și fascinat și dezgustat de Frederic. Pe de o parte acesta era evident cel mai iscusit și mai periculos dușman al Austriei, un conducător care a continuat să amenințe Austria până la moartea lui, în 1786. Pe de altă parte, Iosif îl admira pentru că era un rege care, după cum se dovedea, transformase niște ținuturi slabe și împrăștiate într-un puternic stat unitar. Era un rege care conducea spre binele poporului său și care-și întărise statul printr-o diplomație cinică și prin războaie. Pe scurt, Frederic era regele ideal, ale cărui realizări dorea Iosif să le imite. El se considera în aceeași situație cu conducătorii Prusiei în încercarea de a unifica și centraliza domenii împrăștiate. Nerăbdarea lui Iosif poate fi în mare parte explicată prin faptul că simțea că Austria

pierduse timpul în vreme ce Prusia continua să se întărească. La momentul când a obţinut puterea supremă în 1780, Prusia i-o luase înainte cu vreo 70 de ani.

Iosif se temea că dacă Austria nu recuperează rapid timpul pierdut, Prusia ar putea distruge Imperiul austriac. Din păcate, în graba lui de a copia Prusia, Iosif a subestimat atât perioada îndelungată de care au avut nevoie conducătorii Prusiei pentru a-şi întări statul, cât şi grija lui Frederic de a-şi asigura alianţa nobilimii.

Al doilea factor major care a influenţat filosofia politică a lui Iosif a fost Iluminismul. Iosif credea în contractul social dintre conducător şi popor. Din moment ce toţi indivizii şi toate grupurile sociale sunt, prin definiţie, egoiste, numai monarhul poate face ceea ce este mai bine pentru întreaga naţiune. Prin contractul social, întreaga putere e acordată regelui cu condiţia să o folosească numai spre binele statului şi poporului său. Nici un individ sau grup social nu avea dreptul să se opună voinţei regale. Nu era nici necesar şi nici avantajos să se facă vreun compromis cu instituţiile existente. Pentru a-i aplica decretele era nevoie de armate de birocraţi pentru a se asigura că legile îi sunt ascultate. Iosif s-a deosebit de alţi despoţi luminaţi tocmai datorită acestui refuz inflexibil de a accepta compromisuri sau opoziţia la reformele sale. El a fost singurul care a dus în realitate teoriile despre puterea deplină a monarhilor până la consecinţele lor logice.

Al treilea factor care i-a influenţat ideile a fost însăşi istoria Austriei. Multe dintre cele mai vestite reforme ale lui Iosif, inclusiv cele în privinţa conducerii şi educaţiei n-au fost decât o prelungire logică a eforturilor făcute anterior de Maria Tereza. Reformele sale au datorat mai mult reformelor de pionier ale mamei lui decât a fost dispus să admită.

3. Asocierea la domnie

Maria Tereza, care nu fusese deloc pregătită de tatăl său pentru a prelua responsabilităţile de împărătească, a fost hotărâtă să-i ofere fiului ei o experienţă şi responsabilităţi în guvernare în timpul vieţii ei. Iosif a început să ia parte la şedinţele consiliului din 1760, dar nu a primit nici o responsabilitate anume până la moartea tatălui său, ineficientul Francisc de Lorena, în 1765. I-a urmat acestuia în funcţia de Sfânt

împărat roman şi a fost de asemenea, proclamat coregent al Imperiului austriac, împreună cu mama sa. Aceste responsabilităţi par semnificative, dar Iosif, a aflat că în realitate dădeau doar iluzia puterii. Maria Tereza încă îşi păstra ultimul cuvânt în toate deciziile privitoare la soarta Austriei.

Iosif a reuşit să întreprindă ceva pentru reducerea puterii romano-catolice, în ciuda opoziţiei mamei sale. În acest domeniu a fost sprijinit cu tărie de Kaunitz care, asemenea lui Iosif, fusese influenţat de lucrările scrise de scriitorii *philosophes* prin care aceştia atacau biserica pentru bogăţia şi puterea ei. În 1769, Iosif şi Kaunitz au redactat un document care cerea o transformare radicală a politicii religioase duse de Austria. Ei cereau controlul de stat asupra educaţiei şi o reducere a bogăţiilor Bisericii. În ciuda sprijinului acordat de Maria Tereza Bisericii romano-catolice, Kaunitz şi Iosif împreună au reuşit să aplice o mare parte a acestui program. Expulzarea iezuiţilor din Austria în 1773 demonstrează influenţa tot mai mare a lui Iosif în privinţa problemelor religioase întrucât Maria Tereza era cunoscută ca mare simpatizantă a Ordinului, fiind educată de ei. Cu toate acestea, deşi Austria făcuse multe în direcţia reducerii puterii Bisericii înainte de 1780, Iosif nu era mulţumit. Nu se făcuse nici un progres în privinţa toleranţei religioase iar Biserica romano-catolică încă se bucura de imense bogăţii şi privilegii.

Influenţa lui Iosif în legătură cu politica externă a devenit tot mai vizibilă după 1765. Participarea Austriei la prima împărţire a Poloniei în 1772 a fost efectiv impusă Mariei Tereza cu forţa de Iosif şi Kaunitz. Maria Tereza, ea însăşi o victimă a unei agresiuni neprovocate în 1740, nu dorea să-l copieze pe Frederic şi să atace un vecin lipsit de apărare. Pentru a înrăutăţi lucrurile, împărţirea însemna şi destrămarea unui stat-frate catolic şi întărirea în continuare a vechiului ei duşman, Frederic. Aceste obiecţii n-au fost însă suficiente pentru a răspunde la argumentele lui Iosif că pământul polonez ar fi o bună compensaţie pentru pierderea Sileziei.

Iosif considera că împărţirea, din care Austria câştiga provincia Galiţia, este un triumf al diplomaţiei sale şi că astfel restaura puterea Austriei în Europa centrală, dar celelalte incursiuni ale sale, în anii de început ai domniei, în politica externă n-au mai avut acelaşi succes. El

şi-a convins mama, prudentă ca întotdeauna, să provoace Prusia încă o dată pe teren german printr-un amestec în problema succesiunii la tronul Bavariei, în 1778. Războiul care a urmat a reprezentat o mare dezamăgire pentru Iosif. Fiind personal la comanda unui corp de armată, n-a fost în stare să dea ochii cu armata prusacă. N-au prea fost lupte, în schimb s-a jefuit din plin încât războiul acesta este cunoscut sub numele de "războiul cartofului". Franţa a refuzat să-şi ajute aliata, iar Rusia a ameninţat cu intervenţia. A fost semnat un tratat la Teschen în 1779 prin care Austria a obţinut doar o bucăţică de pământ - vreo 50km^2 - în locul întregii Bavarii. Încă o dată Frederic a fost mai şiret decât austriecii.

Iosif a fost personal umilit în domeniul cel mai sensibil pentru un monarh - gloria militară şi diplomaţia. Rezultatul a fost hotărârea nefericită de a se răzbuna. Pe termen lung, aceasta a condus la politica externă iresponsabilă şi agresivă din anii 1780 - cauza majoră a căderii lui Iosif.

Problema ţărănească a fost, însă, cea care a dus la cele mai multe neînţelegeri dintre Iosif şi Maria Tereza. Iosif dorea abolirea totală a şerbiei, dar prudenta Maria Tereza a refuzat categoric. În mod special se punea problema şerbilor din Boemia. Provincia suferise de pe urma unor invazii repetate ale prusacilor şi francezilor între 1740 şi 1763 şi era dominată de un grup de nobili extrem de asupritori. O serie de recolte proaste şi de epidemii au făcut ca în 1770 şerbii din Boemia să fie confruntaţi cu foametea. Ce trebuia să facă guvernul?

Iosif a vizitat Boemia în 1771 şi a fost îngrozit de ceea ce a văzut. El a observat că foametea era rezultatul şi nu cauza problemei ţărăneşti. Problema o reprezenta şerbia. A cerut o reducere drastică a *robot*-ei (munca neplătită prestată de şerbi pentru stăpânii lor) şi confiscarea averilor bisericeşti pentru înfiinţarea de şcoli şi azile de binefacere. Consiliul de Stat a dezbătut îndelung problema şi a supus-o Adunărilor Boemiene. Adunările controlate de nobili au protestat împotriva nemaiauzitei propuneri ca guvernul central să intervină în probleme locale. În 1774, ţăranii disperaţi s-au răsculat împotriva stăpânilor lor.

Iosif a considerat că trebuia să acţioneze. În 1775 a decretat o lege urbarială care pentru prima oară stabilea maximum *robot*-ei care putea fi pretinsă unui şerb la trei zile pe săptămână de câte douăsprezece ore

vara şi opt ore iarna. Această lege deşi departe de abolirea totală a şerbiei dorită de Iosif a fost pur şi simplu ignorată de nobili, care au continuat să ceară şi mai multă *robotă*. Răscoala țărănească s-a întins în întreaga Boemie.

Acum Iosif a fost nevoit să ia o decizie dureroasă. Deşi ar fi putut să-i susțină pe țărani, demonstrând că răscoala era rezultatul cruzimii nobililor, aceasta ar fi însemnat să admită revolta şi să se confrunte cu puternica opoziție a nobilimii şi a mamei sale. Aceştia acuzau legea urbarială drept cauză a răscoalei deoarece dăduse țăranilor iluzii despre libertate. Au cerut ca Iosif să înăbuşe răscoala şi să anuleze legea. Deşi i-a venit foarte greu, Iosif a ordonat armatei să zdrobească răscoala țărănească.

Afacerea țărănească din Boemia a avut o semnificație deosebită şi a dus la o ruptură reală între Maria Tereza şi Iosif ilustrând concepțiile lor fundamental diferite față de conducere. Maria Tereza a acuzat legea reformatoare, iar Iosif a acuzat eşecul guvernului în a impune legea. Revolta a confirmat ambele erori şi a părut să dovedească faptul că ambii aveau dreptate. În rândul țărănimii a fost o mare amărăciune deoarece aceştia simțeau că li se făcuseră promisiuni de către un împărat care apoi îi trădase. Acest fapt l-a forțat pe Iosif în primul rând să aleagă care obiectiv venea pe primul plan: grija față de popor sau apărarea statului? Când a fost nevoit să aleagă între Iluminism şi despotism, l-a ales pe ultimul. În lipsa unui stat puternic, care să constituie o bază, nici o reformă n-ar fi fost posibilă, deci continuarea existenței statului s-a situat pe primul plan.

Aceasta n-a fost ultima dată când Iosif a fost silit să facă o asemenea alegere între reforme şi păstrarea Imperiului habsburgic. A făcut din nou aceeaşi alegere dovedind prin asta care dintre țelurile sale i se părea mai important.

4. Reformele politice

"Deoarece am venit pe tron şi port prima coroană a lumii am făcut din Filosofie legislatorul imperiului meu". Acestea sunt cuvintele prin care Iosif obişnuia să-şi rezume țelurile ca împărat austriac curând după ce s-a urcat pe tron în 1780. Dintre toți despoții luminați, Iosif avea

cele mai limpezi planuri pentru statul său şi a fost cel mai încăpăţânat în urmărirea lor. Printre cele mai importante s-a aflat cel în legătură cu un stat eficient şi uman. Dorea ca imperiul său să fie o putere bine organizată care să controleze Germania şi în care toţi supuşii să se afle sub protecţia unui împărat binevoitor. Aceste obiective nu puteau fi atinse decât dacă puterea celor cu interese mari, respectiv nobilimea şi Biserica, era distrusă.

Concepţia lui Iosif necesita un sistem de guvernare centralizat şi bine condus care să impună legile. Guvernul Austriei în ciuda unor reforme ale Mariei Tereza, era uluitor de ineficient conform standardelor lui Iosif. În locul unui sistem unic şi centralizat la care visa şi care părea eficace în Prusia, noul împărat a găsit o diversitate stupefiantă. Doar în Austria şi Boemia se exercita o conducere directă de către coroană, dar chiar şi aici dietele locale continuau să funcţioneze cu puteri limitate. Cu cât te depărtai de Viena, cu atât mai puţin se exercita controlul împărătesc. În Ungaria, Maria Tereza fusese silită să confirme vechiul sistem de guvernare în schimbul ajutorului dat de Ungaria împotriva lui Frederic cel Mare în 1741. Aici nobilimea controla totul. Dieta centrală se întrunea foarte rar, dar adunările provinciale locale dirijau administraţia, justiţia, educaţia, colectarea de taxe şi Biserica. Taxele cu care aceştia contribuiau pentru Imperiul habsburgic erau nesemnificative comparativ cu mărimea şi bogăţia Ungariei. Ţăranii erau supuşi unui sistem opresiv de şerbie iar justiţia era arbitrară. Executarea unui grup de 115 ţigani în 1782 în urma unor acuzaţii false lansate de către un magistrat n-a reprezentat ceva neobişnuit în domeniul abuzurilor judiciare din această provincie. Ungaria, în realitate se conducea singură, fiind sub controlul nobilimii şi supusă numai pe hârtie Habsburgilor. Maria Tereza nu încercase să retragă privilegiile speciale ale Ungariei sau s-o integreze în Imperiu. Iosif considera că una dintre cele mai înalte priorităţi trebuie să fie reformarea sistemului de conducere din Ungaria.

Ţările de Jos austriece constituiau şi ele o problemă serioasă. Aflate, din punct de vedere geografic, la distanţă de Austria, diferitele provincii aveau sisteme de guvernare complicate şi variate datând din timpurile medievale. Fiecare provincie avea propriile sale adunări şi în câteva dintre ele adunările îşi păstraseră drepturile specifice de a crea

legislația şi de a vota taxele. Şi aici tot nobilimea domina adunările şi deci şi justiția şi Biserica. În ciuda acestui fapt, Țările de Jos nu prezentau probleme atât de mari ca Ungaria. Aici nu exista o tradiție de independență sau de sfidare a autorității; populația era conştientă că are nevoie de protecția Austriei împotriva agresiunii franceze; nu exista şerbie, iar economia era bine dezvoltată. În plus, Țările de Jos plăteau mai mult decât taxele datorate. Ținând cont de toate acestea, Maria Tereza n-a vrut să strice un aranjament reciproc profitabil cu nobilimea belgiană şi într-una din ultimele ei scrisori când ştia că va muri curând, l-a îndemnat pe Iosif să nu facă schimbări. "Popoarele din aceste provincii" - scria ea – "țin la prejudecățile lor tradiționale - care poate sunt ridicole; - dar, deoarece sunt ascultătoare şi credincioase şi plătesc taxe mai mari decât provinciile noastre germane, ce putem să le cerem mai mult?". Iosif a vizitat Țările de Jos în 1781, fiind primul împărat în 200 de ani care a făcut acest lucru, şi a decis în grabă că poate pretinde mult mai mult din partea lor. A fost surprins de sistemul lor de guvernare ineficient, de felul în care aceiaşi nobili deținеau posturi cumulate, administrative, judiciare şi clericale, de bogăția Bisericii şi de felul cum aceasta îi persecuta pe protestanți, precum şi de starea precară a țărănimii. Şi aici era nevoie de reforme.

Iosif considera reforma administrativă drept crucială. El dorea să înlocuiască diferitele sisteme de guvernare din imperiul său multinațional printr-un stat unitar. O asemenea reformă ar fi năruit puterea nobilimii şi astfel ar fi deschis calea pentru alte reforme esențiale în imperiu. Pentru Iosif soluția era simplă: pur şi simplu va aboli vechiul sistem şi va introduce un sistem nou, îmbunătățit.

Primul pas era întărirea controlului regal asupra conducerii centrale din Viena. Iosif a contopit un număr de corpuri administrative într-unul singur - Cancelaria - care superviza toate domeniile conducerii cu excepția politicii externe, a justiției şi armatei. Împăratul prezida şedințele şi transmitea miniştrilor ordinele sale. Nu exista un consiliu de miniştri, deci Iosif putea acționa în calitate de prim-ministru. Deşi a reținut pe posturi majoritatea miniştrilor Mariei Tereza, doar Kaunitz şi-a păstrat capacitatea de a acționa independent deoarece Iosif se baza adesea pe mai bogata sa experiență în politica externă. În schimb Kaunitz nu s-a amestecat în politica internă. Spre deosebire de el,

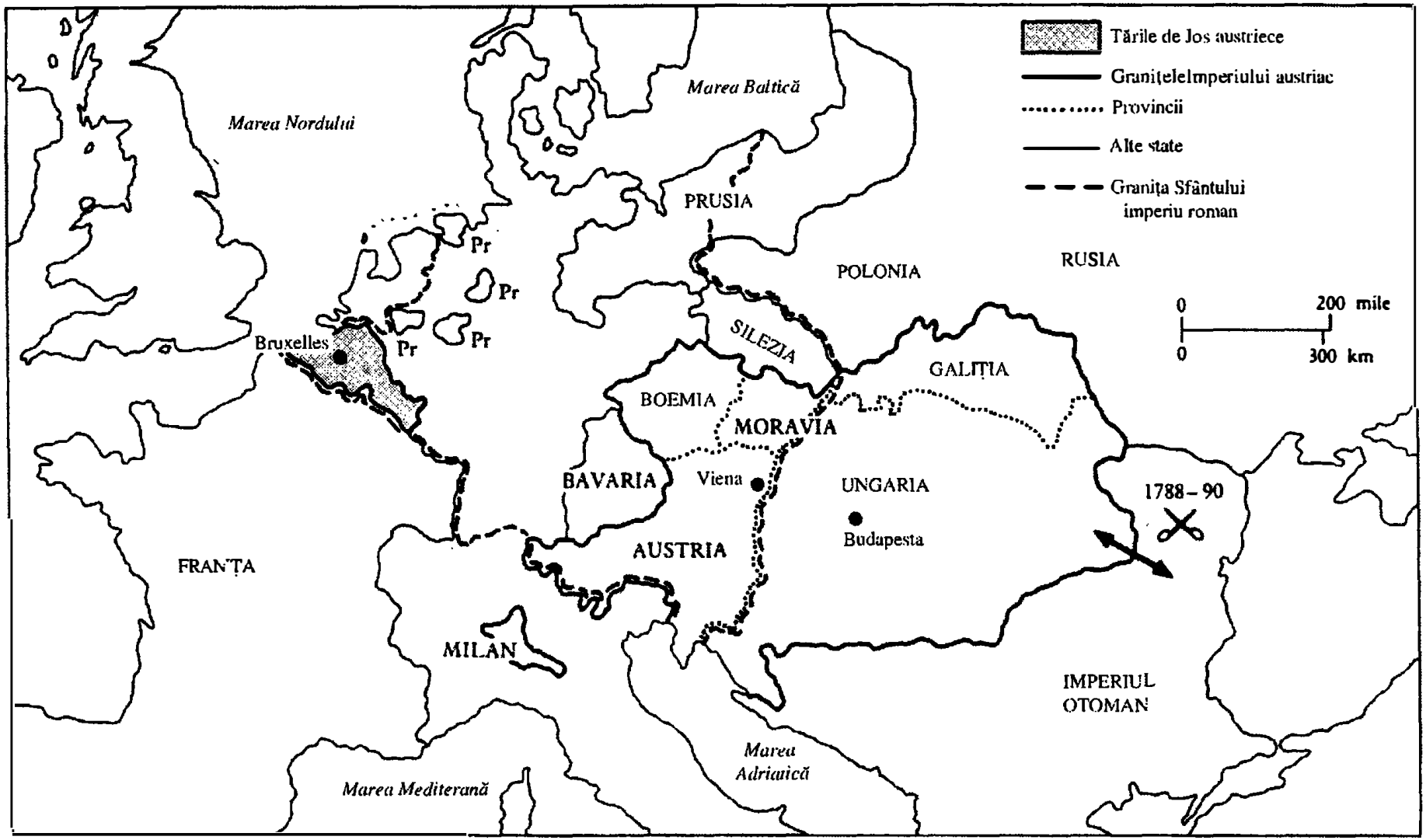

Imperiul austriac în timpul lui Iosif al II-lea

miniştrii responsabili cu problemele interne erau trataţi ca nişte funcţionari, iar Iosif dădea decrete în mod frecvent fără să-i mai consulte. Stilul său de conducere, în întregime, ca şi structura creată, erau similare celor ale lui Frederic.

Cei mai importanţi soldaţi folosiţi de Iosif în războiul declarat vechiului sistem au fost funcţionarii de stat. El a recunoscut rolul lor crucial şi le-a extins puterile asupra întregului imperiu, de asemenea le-a asigurat slujbe şi le-a oferit pensii foarte generoase pentru un serviciu îndelungat. În orice altă privinţă, acţiunile sale, deşi menite să îmbunătăţească eficienţa serviciului civil, în realitate a avut un efect contrar. El cerea funcţionarilor un program de muncă foarte încărcat şi de multe ori tăia plata salariilor. Le amintea în mod constant necesitatea de a lucra din greu şi de a dovedi un devotament total. Printr-un decret tipic, Iosif atrăgea atenţia că:

> 1 Ei nu trebuie să acţioneze ca nişte simpli copişti şi nici să nu se dedea statului pe scaune şi semnatului hârtiilor, ci să-şi dedice sufletul, întreaga inteligenţă, voinţă şi putere de muncă treburilor de serviciu fără a număra orele petrecute la slujbă.

Iosif şi-a dat seama de dificultatea creării unei armate de alter-ego miniaturali din funcţionarii de stat. Vechile năravuri nu se schimbă cu una cu două şi adesea funcţionarii se identificau cu interesele din domeniile în care lucrau şi nu cu dorinţele împăratului. Iosif, asemenea lui Frederic, petrecea săptămâni la rând în fiecare an pentru a-şi supraveghea personal serviciul civil. Obişnuia să participe la şedinţe şi lua notiţe, apărea pe neaşteptate în inspecţie cerând documentele şi îi destituia pe cei care nu munceau destul. Cerea funcţionarilor să se spioneze unii pe alţii şi să raporteze cele constatate direct împăratului. În plus, a fost înfiinţat un corp al poliţiei secrete a cărui principală sarcină era verificarea funcţionarilor de stat. Oficialităţile de rang înalt erau obligaţi să-i supună pe ceilalţi funcţionari la chestionare detaliate de două ori pe an.

Funcţionarii erau pur şi simplu copleşiţi de numărul mare de decrete pe care urmau să le pună în aplicare. Se pare că nici un alt conducător n-a dat atâtea legi câte a dat Iosif în zece ani de domnie. A

dat un număr de 17.000 decrete dintre care 6.000 legi noi - cam două legi noi în fiecare zi din cei zece ani ai domniei sale. Acestea erau fie legi generale, ca cele pentru abolirea şerbiei şi instituirea toleranţei religioase, fie un număr enorm de decrete în probleme minore. Multe dintre acestea, ca legea care interzicea consumarea apei murdare, nici nu puteau fi aplicate. Dovezile covârşitoare că aceste legi erau ignorate chiar de funcţionarii de stat îi dovedeau lui Iosif lipsa lor de eficienţă. În consecinţă, în 1784 a creat un nou post de comisar districtual în fiecare provincie care avea drept sarcină să verifice dacă legile sunt aplicate. Lista responsabilităţilor acestora este concludentă în privinţa felului în care Iosif se aştepta să se petreacă lucrurile în imperiul său. Comisarii districtuali urmau să urmărească:

Dacă sunt ţinute registre de recensământ.
Dacă sunt numerotate casele.
Starea clădirilor.
Dacă oamenii sunt harnici sau leneşi; înstăriţi sau săraci şi de ce.
Dacă registrele de înrolare sunt ţinute în ordine.
Dacă barăcile sunt locuibile.
Câţi oameni pot fi încartiruiţi în casele cetăţenilor.
Dacă armata se poartă bine cu civilii.
Dacă edictele de toleranţă sunt respectate.
Dacă se manifestă superstiţii.
Dacă este respectat clerul.
Dacă serviciile divine se ţin corespunzător şi dacă bisericile se află într-o stare bună.
Dacă preoţii se dedau la predici indiscrete.
Dacă există vreo grijă pentru orfani, pentru copiii găsiţi şi cei fără adăpost.
Dacă se face ceva pentru copiii orbi, surzi şi infirmi.
Starea în care se află şcolile.
Dacă pe domenii există clovni şi saltimbanci.
Dacă se aplică legile împotriva beţiei.
Dacă e nevoie de mai multe închisori şi lagăre de muncă.
Dacă se aplică legile.
Dacă drumurile sunt întreţinute.

Dacă se iau măsurile de precauție necesare pentru vânzarea
25 otrăvurilor.
Dacă vânzarea anticoncepționalelor este interzisă.
Dacă penitențele şi pedepsele cu dezonorarea aplicate fetelor păcătoase au fost abolite şi dacă există instituții pentru salvarea unor asemenea fete.

Această listă ilustrează diversitatea subiectelor care îl interesau, de la cele mai importante la cele mai banale. Cu toate controalele exhaustive şi detaliat implicate de aceste liste, este îndoielnic să se fi îmbunătățit activitatea serviciului de stat după cum spera Iosif. Departe de a îmboldi funcționarii să-şi facă datoria, dovezile sugerează că Iosif crease o nouă ramură a aparatului funcționăresc, formată din oameni, la fel de incapabili să-şi îndeplinească numeroasele sarcini ca şi cei pe care urmau să-i controleze.

După reformarea guvernului central şi a serviciului civil, următorul pas era crearea unui sistem unificat pentru administrația locală. În Austria şi Boemia, provinciile aflate deja sub control central, acest obiectiv a fost relativ uşor de atins. Numărul *guberniilor* (provinciilor) a fost redus la şase, fiecare fiind condusă de un comitet format din funcționari şi un guvernator numit de Iosif. Adunările locale n-au fost desființate, dar puținele atribuții rămase le-au fost în continuare reduse.

La scurt timp Iosif a trecut la extinderea reformelor sale administrative asupra teritoriilor mult mai sensibile - Ungaria şi Țările de Jos. El era conştient de controversele care se vor isca, dar credea că nu este nevoie decât de o mână fermă. Deja în 1765 îşi rezumase opiniile asupra mânuirii opoziției, într-o vestită scrisoare:

1 Lucrurile mari trebuie realizate dintr-o lovitură. Orice schimbare iscă dispute. Cel mai bun mod de a rezolva lucrurile este să faci publică intenția ta imediat şi, după ce ai luat o hotărâre, să nu mai asculți nici o părere contrară şi să o aplici cu hotărâre.

Primul pas a fost să refuze ceremonia de încoronare de la Budapesta - ceea ce ar fi însemnat să facă acelaşi jurământ ca şi mama sa de a

menţine privilegiile nobilimii maghiare. Apoi a început să numească funcţionari germani în poziţiile-cheie din administraţia Ungariei. Dieta nu a fost convocată, sperându-se astfel să se prevină orice focar de împotrivire. În 1784, printr-o reformă radicală Iosif a decretat germana drept limbă oficială a imperiului. Toate documentele oficiale urmau să fie scrise în limba germană şi oricine dorea o funcţie guvernamentală trebuia să vorbească această limbă. Predarea limbii germane a fost introdusă în toate şcolile din imperiu pentru a se facilita acest proces. Acest decret a trezit o opoziţie imensă, mai ales în Ungaria şi Ţările de Jos, părând a fi un atac la adresa culturii şi civilizaţiei lor şi o încercare de a transforma întregul imperiu într-un stat german unic. În ciuda ţelului, aparent lăudabil, de a simplifica şi unifica sistemul de guvernare, această lege a fost una dintre cele mai nerealiste. Departe de a germaniza treptat elitele educate din imperiu, n-a făcut decât să le atragă atenţia asupra propriei lor identităţi culturale şi lingvistice.

Iosif şi-a continuat opera de a reforma Ungaria. A reorganizat administraţia locală, împărţind Ungaria în provincii conduse de funcţionari germani. El şi-a impus reformele în domeniile educaţiei, justiţiei şi religiei. În sfârşit, a propus ca nobilimea să plătească taxe. Tocmai în acest moment, din păcate - în 1788 - a fost obligat să solicite nobilimii ungare soldaţi, bani şi provizii pentru iminentul război cu Turcia. A refuzat să convoace Dieta şi în schimb a convocat adunările districtuale. Această întrunire le-a oferit nobililor ocazia să refuze cererile şi să ceară retragerea reformelor. Un simptom al stării lor a fost şi faptul că unii dintre ei l-au contactat pe noul rege prusac, Frederic Wilhelm al II-lea pentru a-i cere ajutorul să-l răstoarne pe Iosif.

Iosif se confrunta acum cu paradoxul fundamental aflat în faţa despoţilor luminaţi: un conducător nu poate fi despot decât cu ajutorul colaborării nobilimii, dar bazându-se pe aceasta, nu putea întreprinde reforme iluministe.

Iosif a fost pus în faţa unor probleme similare şi în Ţările de Jos. A introdus şi aici o serie de reforme nepopulare, inclusiv decretul lingvistic şi reformele justiţiei şi bisericii. În 1787 a pornit să facă o reformă radicală a administraţiei. Vechile adunări, deşi n-au fost abolite şi-au pierdut toate puterile. Ţara a fost împărţită în provincii, fiecare administrată de funcţionari şi condusă de un *Intendant*. Iosif

credea că populația va înțelege repede că o va duce mult mai bine sub acest sistem eficient şi paternalist. Nobilimea, care pierdea cel mai mult, a protestat în fața retragerii, privilegiilor sale şi a dat dovadă de iscusință, alcătuind liste prin care arăta sprijinul țăranilor şi poza în apărătoare a libertății împotriva unui autocrat străin. Aventurile externe ale lui Iosif urmau să-i submineze reformele întrucât, cu armata blocată în Turcia, în 1788, a fost nevoit să asiste neputincios, de departe, cum sunt înfrânte micile sale garnizoane din Belgia şi cum viceregele, sora sa Maria Cristina, este obligat de către rebeli să anuleze reformele.

Până la urmă încercările lui Iosif de a impune uniformizarea administrativă a imperiului, s-au bucurat de succes doar în Austria, dar au eşuat în Ungaria şi Țările de Jos. Iosif, desigur, nu se îndoia că reformele sunt necesare şi de dorit, atât pentru sine cât şi pentru supuşii săi. Se mira totdeauna când oamenii se opuneau planurilor sale şi mai ales când dovedeau rezistență în fața reformelor care ar fi dus la crearea unui sistem mai eficient şi mai just pentru marea majoritate. I s-a părut o ironie a sorții că populația imperiului se revoltă *împotriva* reformelor pe care încerca să le introducă în timp ce francezii se revoltau *pentru* aplicarea lor.

Admiratorii lui Iosif au subliniat că rezistența în fața reformelor nu a fost condusă de patrioți indignați că străinii le răpesc pământurile şi tradițiile, ci de un mic număr de nobili puternici şi egoişti care se luptau să împiedice împărțirea echitabilă a privilegiilor şi bogățiilor lor. Împotriva acestui argument se poate afirma că nu reformele ca atare erau respinse de populație, ci felul tiranic şi arbitrar prin care au fost introduse, care le încălca grosolan tradițiile, obiceiurile şi cultura. Iosif împărtăşea concepția unei societăți unificate conduse de sus asemenea multor dictaturi ale secolului al XX-lea. Acelaşi Iosif care afirma că singurul lui țel este "să-şi facă poporul fericit" a extins atribuțiile poliției secrete până într-atât încât să spioneze pe oricine îl critica şi s-a asigurat ca poliția secretă să fie deasupra jurisdicției tribunalelor. Deşi e posibil să fi avut țeluri umanitare cu noul său sistem de guvernare, Iosif a utilizat metode de dictator care înlesneau abuzurile din partea unor viitori conducători. Oricât de egoişti ar fi fost nobilii care au rezistat în fața reformelor sale administrative, verdictul istoriei le-a dat totuşi dreptate.

5. Religia

Iosif avea mai multe motive să dorească o reformă religioasă. La fel ca Frederic şi Ecaterina, el şi-a dat seama de avantajele practice ale toleranţei religioase. O asemenea politică transforma minorităţile disprețuite şi persecutate în cetăţeni folositori, evitând conflictele interne între religiile rivale care duceau la risipă şi divizare.

Iosif era conştient că, de exemplu, cetăţenii din Silezia s-au bucurat să fie cuceriţi de prusaci, deoarece majoritatea erau protestanţi persecutaţi de conducerea austriacă. Toleranţa religioasă ar fi încurajat imigrarea celor de altă religie în Austria.

Existau motive de ordin practic şi pentru distrugerea puterii Bisericii, care deţinea pământuri întinse şi bogăţii, mai utile statului. Prin controlul exercitat asupra populaţiei şi datorită obedienţei faţă de papă, biserica reprezenta un centru de putere alternativ faţă de stat. Încă păstra o autoritate atotcuprinzătoare, controlând educaţia, ajutoarele sociale şi cenzura, iar Iosif considera că numărul excesiv de sărbători ale sfinţilor nu era decât o pierdere de vreme pentru populaţie.

Aceste motive de ordin practic în favoarea unei politici radicale faţă de religie erau dublate şi de unele pur iluministe. Iosif era convins că toleranţa religioasă este un atribut esenţial al statului uman pe care încerca să-l edifice. Ceea ce apare neobişnuit este contrastul dintre viziunea despre sine ca membru loial al bisericii şi faptul că voia să distrugă puterea acesteia. El considera că îndepărtează defectele bisericii pentru a o face mai bună. Unele dintre reforme, departe de a încerca să distrugă biserica, nu urmăreau decât s-o facă mai accesibilă oamenilor. În primul rând, el dorea să separe superstiţiile de religie. A scris că "Este necesar să despărţim anumite lucruri de religie căci nu i-au aparţinut niciodată. Eu însumi detest superstiţiile şi îmi voi elibera poporul de ele".

Patenta de toleranţă faţă de protestanţi (1781) a reprezentat una dintre primele sale reforme. Aceasta garanta protestanţilor deplina egalitate în faţa legii şi dreptul la o educaţie similară ca şi accesul profesional, dar nu le dădea dreptul să-şi practice cultul în public. Aceasta însemna că se puteau ruga liber la ei acasă, dar nu puteau construi biserici. Ca rezultat, acest edict, deşi era un pas uriaş înainte faţă de persecuţiile îndurate sub Maria Tereza, nu oferea protestanţilor

egalitate deplină. Ei nu se bucurau încă de drepturile pe care le aveau în Rusia sau Prusia. Cu toate acestea, sfârşitul persecuţiilor a dus la o creştere a numărului protestanţilor declaraţi de imperiu la circa 150.000. Această creştere l-a dezamăgit pe Iosif care pare să fi aşteptat ca numărul lor să scadă, dar edictul rămâne una dintre cele mai bune legi date de el.

Un edict de toleranţă similar a fost acordat evreilor în 1782. Acest act a iscat mult mai mari controverse. Multe state permiteau, cu reţineri, o egalitate controversată pentru evrei, dar nici măcar în Prusia sau Rusia drepturile nu le erau protejate de lege. În aceste state, altminteri deosebit de tolerante, evreii erau protejaţi doar de tradiţii şi de bunăvoinţa monarhilor. Toleranţa acordată de Iosif a fost prima lege de acest fel din Europa şi un pas major în istoria evreilor europeni.

Edictul din 1782 a fost, însă, tot un document prudent. Evreii erau acum egali în faţa legii cu ceilalţi cetăţeni, aveau acces la diverse profesii şi la universitate. Aveau dreptul să-şi practice cultul în particular şi nu mai erau nevoiţi să poarte veşminte distinctive sau să plătească taxe speciale, dar nu li se permitea să-şi construiască sinagogi. Lectura edictului relevă totuşi unele motivaţii interesante ale legii şi sugerează că nici Iosif nu era imun la prejudecăţile populare despre evrei:

> Pentru a face din evrei cetăţeni mai utili, se aboleşte discriminarea vestimentară faţă de ei. Se aboleşte obligaţia de a purta banderolă galbenă pe braţ.
>
> În decurs de doi ani evreii trebuie să-şi abandoneze limba.
>
> Începând de acum ... toate contractele... [şi alte documente]... legale sau nu, trebuie redactate în limba germană. Evreii pot folosi limba lor numai în cadrul serviciului religios.
>
> Evreii pot lucra în agricultură în zonele unde locuiesc deja, iar pământurile pot fi doar luate în arendă [deci nu şi cumpărate].
>
> Pentru a preveni suferinţele evreilor, autorităţile trebuie să instruiască populaţia că ei sunt oameni la fel ca

15 ceilalţi şi trebuie să pună capăt persecuţiilor... Pe de altă parte, evreii sunt avertizaţi să nu se dedea la înşelăciuni.

Iosif i-a încurajat pe copiii evreilor să frecventeze şcoli de stat şi nu propriile lor şcoli şi i-a supus recrutărilor. De fapt Austria a fost primul stat care a înrolat evrei.

Edictul a trezit o imensă opoziţie din partea bisericii. Nici majoritatea conducătorilor comunităţilor evreieşti nu era mulţumită, temându-se că evreii îşi vor pierde identitatea şi vor fi asimilaţi de creştini. Un resentiment deosebit a fost iscat de ideea recrutării tinerilor evrei în armată, însă comunitatea evreiască, numărând circa 400.000 persoane a profitat de această reformă, pe termen lung. Mulţi s-au mutat acum la Viena intrând în diverse profesiuni şi industrii.

Nu numai că au contribuit într-un mod semnificativ la economia Austriei în secolul al XIX-lea, dar au fost loiali monarhiei habsburgice. Acest edict a fost una dintre cele mai durabile reforme ale lui Iosif, deşi nepopulară chiar şi printre cei pe care urmărea să-i ajute.

Decretele respective au constituit doar o parte din acţiunile lui Iosif în domeniul religiei. După ce a acordat protecţie legală minorităţilor religioase, a pornit la reformarea bisericii romano-catolice act care a reprezentat o adevărată revoluţie. Cenzura a fost scoasă de sub controlul bisericii şi virtual abolită. Rezultatul a fost acela că, timp de câţiva ani, Austria a avut cea mai liberă presă din Europa. Lucrările scrise de scriitorii *philosophes* s-au publicat liber ca şi cărţile care atacau biserica romano-catolică. Iosif a închis vreo 700 mănăstiri - cam o treime din numărul total. Restul au primit permisiunea să existe în continuare numai cu condiţia să presteze o muncă utilă, cum ar fi conducerea unor şcoli. Bogăţiile şi pământurile confiscate mănăstirilor închise erau imense, ridicându-se la circa 60 milioane guldeni, echivalentul veniturilor strânse din taxe timp de un an. Banii au fost folosiţi în scopuri utile, incluzând construcţia de şcoli care au fost scoase de sub controlul bisericii.

Alte reforme au înlocuit controlul papei asupra bisericii cu cel al statului. Printre cele mai importante au fost abolirea zeciuielii (bani plătiţi anual de către ţărani pentru preoţi) şi înlocuirea loc cu salarii plătite de stat. Preoţii deveneau astfel funcţionari de stat şi urmau să

propovăduiască acele virtuți pe care Iosif le considera importante - loialitatea, obedienta, munca susținută - în loc să-i pregătească pe oameni pentru intrarea în Rai.

Acțiunile lui Iosif au indignat ierarhia clericală însă ele nu urmăreau, în ciuda temerilor, să distrugă biserica. Din contră, el dorea să vadă biserica întărită şi a dat un număr de legi menite să ducă la creşterea numărului bisericilor şi veniturilor preoţeşti. Au fost construite foarte multe biserici în timpul domniei sale, din care numai în Ungaria peste 1000. Acestea n-au fost acțiunile unui conducător care încerca să distrugă biserica, ci urmăreau să creeze o nouă biserică care să aibă aceleaşi obiective ca el însuşi. În noua Austrie visată de Iosif preoții, asemenea funcționarilor de stat, erau alți soldați în războiul dus pentru edificarea unui stat uman şi eficient.

Compensații atât de mărunte, cum erau creşterea numărului bisericilor, nu puteau să-l liniştească pe papă care vedea cum îi era răpită cea mai importantă biserică după Spania şi Italia. Papa Pius al VI-lea a fost atât de îngrijorat încât a hotărât să-l viziteze pe Iosif şi să-l conjure să pună capăt atacurilor la adresa bisericii. Disperarea papei este dovedită de faptul că nici un papă nu mai vizitase Austria din 1414. Vizita a fost atât un succes, cât şi un eşec. Oriunde călătorea, papa era întâmpinat de mulțimi uriaşe şi entuziaste - un indiciu al revoltei pe care reformele lui Iosif o trezeau în rândul oamenilor de rând. Din acest punct de vedere, papa putea fi mulțumit de călătorie. Pe de altă parte, el n-a reuşit să-l convingă pe Iosif să modifice nici măcar o singură lege. Iosif, dornic să prevină o ruptură totală cu Roma, a fost politicos dar nu s-a angajat la nimic. Kaunitz, suporter convins al reformelor lui Iosif în privința bisericii, l-a ofensat pe față pe papă cu gesturi meschine primindu-l în halat. Papa s-a întors la Roma fără să rezolve nimic. Această umilire a celui considerat de toți drept cel mai aprig dușman din Europa al Iluminismului i-a adus lui Iosif felicitările celorlalți despoți luminați, Frederic şi Ecaterina. În multe privințe, vizita papei la Viena reprezintă cea mai cruntă scădere a prestigiului papalității din secolul al XVIII-lea.

Dacă Iosif şi-ar fi restrâns reformele este posibil ca papa să nu fi fost întâmpinat de demonstrațiile populare în favoarea lui, din timpul vizitei. Numărul crescut de biserici şi îmbunătățirea salariilor preoţeşti

a încântat multă lume, iar închiderea mănăstirilor şi alte reforme n-au întâmpinat o prea mare opoziţie întrucât afectau puţine persoane. Doar amestecul lui Iosif în ritualul bisericesc i-a revoltat pe oamenii obişnuiţi. Iosif credea cu tărie că superstiţiile trebuie îndepărtate de religie fără a realiza că tocmai acest aspect era cel mai important pentru poporul de rând.

Iosif a interzis decoraţiile "inutile" din biserici, cum ar fi sfeşnicele agăţate deasupra mormintelor. A ordonat ca toate relicvele să fie aruncate. Oamenii urmau să nu mai fie nevoiţi să plătească veşmintele pentru împodobirea statuilor Fecioarei Maria şi nici nu mai aveau voie să poarte amulete aducătoare de noroc, ori să sărute picturile şi statuile. Au fost date reguli în privinţa conţinutului şi duratei serviciului divin. Imnurile urmau să fie cântate în germană şi nu în latină şi se stabilea ce muzică trebuia interpretată. Au fost interzise pelerinajele şi procesiunile, oamenii nu mai aveau voie să îngenuncheze pe străzi când se purta Azima. S-au dat instrucţiuni chiar şi în privinţa lungimii lumânărilor. Cea mai suprinzătoare a fost încercarea lui Iosif de a interzice utilizarea coşciugelor, în 1784, în locul lor urmând ca morţii să fie înmormântaţi în saci. El dorea doar ca ţăranii să nu mai facă cheltuieli inutile cu funeraliile, dar actele sale au indignat peste măsură, iscând asemenea proteste încât Iosif a fost nevoit să-şi abandoneze ideea în grabă - aceasta fiind una din puţinele dăţi când a retras o reformă fiind silit de protestele publice. Lipsa lui de sensibilitate faţă de ataşamentul ţăranilor la vechile lor superstiţii şi ritualuri este surprinzătoare pentru un conducător atât de umblat prin lume şi atât de preocupat să afle ce gândeşte poporul de rând.

Reformele religioase întreprinse de Iosif sunt dintre cele mai importante şi controversate. Multe i-au supravieţuit, dar au trezit o asemenea ostilitate din partea oamenilor de jos încât nici o altă reformă de mai târziu n-a mai întrunit adeziunea lor, nici măcar abolirea şerbiei.

6. Şerbia

Iosif a lăsat clar că se înţeleagă cu prilejul acţiunilor lui din Boemia, în deceniul al optulea că se pronunţă pentru abolirea totală a şerbiei. Această instituţie, care se întindea în majoritatea teritoriilor Imperiului habsburgic, fusese condamnată de scriitorii *philosophes* şi

stătea în calea creării statului ideal. Şerbia submina dezbvoltarea agriculturii şi însemna exploatarea unui grup social de către altul.

În 1781, Iosif a promulgat decretul care anunța abolirea şerbiei.

Şerbia este abolită în întregime. În locul ei se introduce o formă moderată de supunere.

1. Fiecare supus se poate căsători... fără a plăti.
2. Fiecare supus este liber să părăsească domeniul stăpânului său pentru a căuta de lucru sau a se stabili în altă parte. Aceia care, însă, îşi părăsesc stăpânii trebuie să obțină un certificat care să dovedească faptul că stăpânul lor i-a eliberat.
3. Supuşii pot învăța meserii şi profesii fără să aibă nevoie de documente speciale.
4. Nici un supus nu este obligat să facă treburi gospodăreşti pentru stăpânul său.

În acelaşi an, alte decrete au permis țăranilor să cumpere pământ şi au îngrădit drepturile nobililor de a-şi pedepsi țăranii. Aceştia din urmă au primit drept de apel la curțile de stat împotriva unei sentințe beneficiind de serviciile unui avocat al țăranilor, care avea sarcina precisă de a proteja drepturile legale ale acestora. Apelul şi serviciile avocatului erau gratuite. Aceste reforme au fost impresionante, deşi în realitate n-au dus întru totul la abolirea şerbiei, întrucât țăranii rămaşi pe domenii, erau în continuare datori să presteze *robota* (muncă neplătită) pentru stăpânii lor.

În următorii ani Iosif a abolit integral şerbia pe domeniile pe care le controla direct - cele deținute de Biserică şi Coroană. Țăranilor li s-a vândut pământ la prețuri mici şi au fost încurajați să-şi mărească proprietățile prin cumpărarea de pământ de la alți țărani. Iosif pare să fi sperat ca legile sale din 1781 şi exemplul dat de el pe propriile terenuri să-i determine pe nobili să-şi elibereze de bună voie şerbii.

Puțini au procedat astfel şi Iosif a înțeles că va trebui să dea alte legi dacă dorea abolirea şerbiei. În acest moment a decis să combine abolirea completă a şerbiei cu o reformă a sistemului de taxe. În 1785 a înființat o comisie care să facă recomandări în această privință. În urma

lucrărilor comisiei a considerat că poate trece, în 1789, la cea mai amplă reformă a sa - legea agrară şi a taxelor.

Cel mai revoluţionar decret pe care l-a dat a fost ascuns în spatele acestui titlu nevinovat. Prin decretul respectiv a abolit taxele existente, obligaţiile feudale, zeciuielile şi *robota*. În locul lor urma să se instituie un impozit unic pe pământ în funcţie de mărimea terenului deţinut de ţăran. Taxa urma să nu depăşească 30% din venitul anual. Nobilimea a fost indignată de noua lege. Deşi mai existau încă anumite sume pe care le puteau încasa de la ţărani, acestea erau nesemnificative comparativ cu cele pe care obişnuiau să le primească, pierdute acum şi comparativ cu valoarea creată de munca şerbilor. Nobilimea a pretins că va fi adusă în stare de faliment. Deşi, pentru început, legea se aplica la circa 20% din numărul şerbilor, aceştia erau muncitorii cei mai productivi, iar Iosif spusese limpede că legea se va extinde curând asupra tuturor ţăranilor.

S-ar părea că legea agrară şi a taxelor ar fi trebuit întâmpinată cu bucurie de toţi ţăranii, dar n-a fost aşa. Au existat mai multe motive care au dus la o asemenea situaţie dintre care cel mai important a fost acela că pentru început s-a aplicat doar acelor ţărani care plăteau deja taxe mai mari de doi guldeni pe an. Restul urmau să continue să plătească taxe feudale şi să presteze *robota*. Ţăranii mai săraci au fost foarte nemulţumiţi întrucât fuseseră îndemnaţi să creadă că *robota* va fi abolită pentru toţi. Chiar şi cei mai înstăriţi care urmau să beneficieze de lege erau animaţi de resentimente faţă de împărat. Iosif îi stârnise împotriva lui datorită reformelor religioase şi impunerii unui sistem de recrutare mai strict. Acum le cerea să-şi schimbe metodele de lucru tradiţionale şi în schimbul pământurilor să-şi îngrădească terenurile cu garduri şi să crească cai.

Perioada în care s-a dat legea a fost prost aleasă - în noiembrie 1789 - moment în care *les anciens régimes* din toată Europa priveau cu spaimă introducerea reformelor radicale în Franţa şi violenţele care le-au urmat. Nobilii au refuzat să accepte legea, dar Iosif n-a putut să-şi trimită armatele pentru a o impune deoarece trupele erau blocate într-un război lipsit de speranţă împotriva Turciei. Ţăranii, frustraţi, au pornit răscoala. Iosif s-a găsit în aceeaşi dilemă cu care s-a confruntat în Boemia în anii 1770 şi a reacţionat identic. La începutul lui 1790 a

suspendat noua lege şi a ordonat armatei să înăbuşe răscoala ţărănească. Ţăranii aveau de aşteptat, de acum până în 1848, pentru a vedea abolită şerbia. Una dintre cele mai importante şi ambiţioase reforme ale lui Iosif sfârşea într-un eşec total.

De ce n-a reuşit reforma? După cum am văzut momentul ales a fost nefericit şi Iosif a avut neinspiraţia să facă ţăranilor promisiuni pe care nu le-a putut îndeplini. Cu toate acestea, factorul crucial care a dus la căderea legii nu au fost aceste probleme, ci opoziţia hotărâtă a nobilimii. Posibilitatea abolirii şerbiei pe pământurile nobiliare fără trezirea unei prea mari duşmănii este un fapt demonstrat în Prusia în anii 1790 şi în Rusia în 1861. În ambele cazuri, nobilimea a primit compensaţii financiare şi de altă natură. Ceea ce apare izbitor la reformele lui Iosif este refuzul lui hotărât de a oferi compensaţii nobilimii, pentru pierderea pământului şi lucrătorilor. Unul dintre motivele introducerii reformelor n-a fost ajutorarea ţărănimii, ci zdrobirea puterii şi bogăţiilor nobilimii pe care o considera principalul său duşman. Când aceştia s-au plâns că Iosif îi ducea la faliment au sesizat exact motivele lui. În asemenea condiţii, rezistenţa lor în faţa legii a fost inevitabilă.

Eşecul lui Iosif de a aboli şerbia relevă dificultăţile cu care se confruntă orice conducător când încearcă să reformeze de sus în jos un sistem social perimat. Acesta este un exemplu al problemelor aflate în faţa unui monarh din secolul al XVIII-lea care încerca să pună în practică frumoasele teorii ale scriitorilor. Frederic şi Ecaterina au preferat să nu-şi asume riscul abolirii şerbiei şi să joace pe terenul sigur al sprijinirii privilegiilor nobilimii. Exemplul lui Iosif al II-lea ne arată că au procedat înţelept.

7. Reforma socială

Ideile iluministe împărtăşite de Iosif apar cu mai mare pregnanţă în reformele lui sociale, un aspect al guvernării sale care a fost uneori neglijat de istorici. Înainte de 1780, Austria, asemenea altor state europene, nu avea instituţii de stat pentru protecţia socială. Spitalele şi şcolile căzeau în răspunderea bisericii, ceea ce ducea la limitarea acestora. Nu existau aşezăminte pentru bătrâni şi handicapaţi, iar nebunii erau de obicei aruncaţi în închisori şi trataţi cu mare duritate. În

această privinţă, Austria era un stat nici mai rău şi nici mai bun decât celelalte state europene.

Iosif a înfiinţat cel mai cuprinzător sistem de asistenţă socială din Europa. În acest domeniu el a mers mult mai departe decât alţi despoţi luminaţi, dintre care majoritatea n-au făcut decât îmbunătăţiri pe hârtie în privinţa şcolilor şi spitalelor. Deşi scriitorii *philosophes* au susţinut că un monarh luminat are responsabilităţi faţă de supuşii defavorizaţi, nici unul nu a vizat, în realitate, un sistem atât de cuprinzător ca cel introdus de Iosif. El reprezintă un exemplu de despot luminat care a mers mai departe decât sugerau cele mai îndrăzneţe idei ale scriitorilor.

El şi-a finanţat programul în mare măsură din banii obţinuţi din închiderea mănăstirilor. Orfelinate, cămine pentru copiii părăsiţi (şi pentru cei nelegitimi), spitale, ajutoare de maternitate, colegii şi institute medicale pentru mamele nemăritate, pentru copiii orbi, surzi şi ologi au fost înfiinţate în deceniul al nouălea, ca şi aziluri pentru nebuni în care pacienţii să fie trataţi cu bunătate şi nu cu duritate. În 1785 spitalul din Viena, cel mai mare din ţară, avea 2000 paturi. Aceste facilităţi se plăteau, dar săracii, care constituiau majoritatea beneficiarilor, nu plăteau nimic. Măsurile lui Iosif, deşi nu de amploarea celor din statul bunăstării secolului XX, au fost cele mai eficiente din întreaga Europă şi nici un stat nu le va depăşi timp de încă un secol.

Nici măcar Iosif nu se aştepta ca acum un nebun orb şi handicapat să se transforme într-un soldat sau agricultor după ce trecea prin aceste instituţii. Reformele sale sociale cuprinzătoare arată însă că avea principii umanitare puternice şi sincere care contrastează cu cinismul lui Frederic şi al Ecaterinei. Pe când aceştia nu făceau decât să corespondeze cu Voltaire, Iosif îşi punea principiile în practică.

8. Educaţia

Iosif se opunea conceptului tradiţional relativ la educaţie ca sistem de şcoli organizate de biserică cu preoţi pe post de profesori. El dorea să înfiinţeze un sistem de şcoli de stat unde copiii să fie pregătiţi pentru viitoarea lor meserie. Cei mai destoinici urmau să devină funcţionari de stat, ceilalţi bieţi agricultori sau soldaţi, iar fetele să fie învăţate să

devină bune gospodine şi soţii. Reformele întreprinse de el în privinţa educaţiei erau orientate în vederea realizării acestei inginerii sociale.

Şcoala primară a devenit obligatorie pentru toţi copiii. Această lege a fost impusă prin inspecţii şi amenzi aplicate părinţilor care nu-şi trimiteau copiii la şcoală. O nouă generaţie de profesori seculari a fost atrasă spre această meserie prin intermediul unor salarii generoase. O firmă de stat scotea manuale oferite gratuit copiilor săraci. Şcolile primare formau deprinderi de bază, iar învăţământul se desfăşura în limba locului respectiv şi nu în latină. Iosif, în mod inedit, a înfiinţat şi şcoli de stat pentru fete, în care acestea erau învăţate gospodăria.

Inevitabil, obligativitatea frecventării şcolilor a trezit rezistenţă. Protestanţii şi evreii se temeau în mod deosebit să-şi trimită copiii la şcolile de stat pentru a nu-şi pierde identitatea, iar ţăranii, conform tradiţiei, doreau ca fiii lor să înceapă să muncească de mici. Din 730.000 copii de vârstă mică se pare că numai vreo 210.000 copii au mers la şcoală. Acest procent de 30% arată limpede că obligativitatea frecventării şcolii era respectată într-o măsură mai mică decât urmărea Iosif, dar după standardele timpului, reprezenta o realizare impresionantă. Austria avea unul dintre cele mai mari procentaje de alfabetizare din Europa şi cel mai înalt procent de copii care frecventau şcoala. Ecaterina a fost atât de impresionată de reformele lui Iosif încât a trimis experţi să le studieze drept model pentru propriile-i reforme educaţionale din deceniul al nouălea.

Nu s-a produs o extindere similară a şcolilor secundare. Existau doar vreo 60 de şcoli numite *Gymnasia* cu plată pentru băieţii cu aptitudini deosebite. Predarea şi examenele se făceau "în germană" şi se punea un accent tot mai mare pe materii practice. Aici băieţii erau pregătiţi pentru slujbe administrative. O dovadă că lui Iosif îi lipsea interesul faţă de aspectele pe care le considera inutile este oferită de atitudinea sa în privinţa universităţilor. De fapt el chiar a redus numărul universităţilor din imperiu de la opt la patru, având un număr total de circa 5000 studenţi. Numărul locurilor pentru studenţii din universităţi a fost redus pentru a se potrivi exact cu numărul de posturi necesare anual în serviciul de stat. Se punea accent pe materii practice, ca medicina şi dreptul. În schimb, materiile pe care Iosif le considera lipsite de valoare, ca limbile străine şi muzica, au fost scoase din

programă. Biserica şi-a pierdut orice control asupra universităţilor, limba de predare fiind acum germana iar protestanţii, evreii şi ţăranii erau şi ei admişi. Iosif se aştepta să vadă roadele investiţiilor sale. El se folosea de şcoli pentru a-i învăţa pe copii să fie loiali şi obedienţi, acestea reprezentând pentru el principalele instrumente atât pentru asimilarea copiilor minorităţilor religioase cât şi pentru extinderea utilizării limbii germane ca limbă a imperiului. Iosif, cu toată admiraţia pe care o nutrea faţă de scriitorii *philosophes*, nu dorea să încurajeze apariţia unor gânditori în imperiu. El chiar a pus capăt pensiei plătite lui Mozart, cel mai mare compozitor al Austriei, pe motiv că nu contribuia cu nimic folositor la binele imperiului. Mozart a murit sărac, deoarece Iosif prefera geniilor funcţionari de stat loiali. Dacă reformele sociale dovedesc latura lui umanitară, reformele educaţiei îl arată într-o lumină utilitaristă defavorabilă.

9. Justiţia

Reformele legislative întreprinse de Iosif au fost impresionate şi printre puţinele care i-au supravieţuit. El a îmbunătăţit pregătirea judecătorilor, insistând ca aceştia să fie supuşi unor examene de drept - cu rezultatul că a reuşit să-i destituie pe nobilii necalificaţi care activau ca judecători în tribunalele locale. Nu s-a amestecat în sistemul judiciar local, dar i-a adăugat rânduri de curţi de apel, dând posibilitatea celor condamnaţi pentru prima oară să aibă parte de o nouă judecată. Introducerea asistenţei juridice a făcut acest procedeu mai accesibil oamenilor săraci. Aceste reforme s-au dovedit eficiente pentru subminarea controlului nobiliar asupra ţărănimii şi îmbunătăţirea calităţii judecăţii.

Noul Cod penal al lui Iosif (1781) arată limpede atât influenţa lui Beccaria, cât şi a profesorului său de drept, Martini. Acesta instituia deplina egalitate în faţa legii conform ideilor susţinute de scriitorii *philosophes*. Prin contrast marcant cu alte ţări, nobilimea primea aceleaşi pedepse ca şi ţăranii. Pentru prima dată - ceea ce a stârnit un adevărat scandal - un nobil a fost condamnat să fie ras pe cap şi să mătură străzile şi au fost interzise duelurile. Iosif a urmat recomandările lui Beccaria şi a abolit pedeapsa cu moartea, cu excepţia cazurilor de răzvrătire şi de dezertare. De fapt, pe parcursul întregii sale

domnii n-a permis decât o singură execuţie. Motivele sale au fost mai degrabă practice decât umanitare. După acum îi scria fratelui său, Leopold: "O sentinţă cu moartea nu va avea nicicând acelaşi efect ca o pedeapsă grea şi de lungă durată; prima se execută repede şi este uitată, dar cealaltă se află mult timp în atenţia publică". Cei condamnaţi pentru delicte grave au descoperit că era de preferat să fie spânzuraţi, deoarece pedeapsa primită era biciuirea urmată de muncă grea pe viaţă, fiind nevoiţi să presteze activităţi utile cum ar fi să tragă de pe ţărm vase pe Dunăre. Puţini prizonieri supravieţuiau acestei sălbăticii mai mult de câteva luni.

S-au păstrat pedepsele cu biciuirea şi însemnarea cu fierul roşu însă alte forme de pedeapsă fizică, inclusiv tortura au fost abolite. Unele activităţi au încetat să mai reprezinte delicte, cum ar fi naşterea copiilor în afara căsătoriei sau căsătoria dintre creştini şi evrei.

A crescut eficienţa procedurilor judiciare. O persoană arestată trebuia acuzată în 24 de ore şi, cel puţin în teorie, judecată în trei zile. S-a creat un sistem care includea plata unei cauţiuni, trimiterea înapoi la închisoare pentru continuarea cercetărilor şi posibilitatea ca orice acuzat să aibă un avocat. Reformele legislative date de Iosif erau încă în vigoare la data prăbuşirii Imperiului austriac, în 1918. Acestea au fost printre cele mai reuşite şi de durată realizări ale sale, deşi au avut anumite limite. Nu s-a făcut nimic pentru uşurarea tratamentului brutal din închisori, ceea ce a reprezentat o omisiune ciudată, întrucât Biserica subliniase importanţa acestui act. Mai presus de orice, însă, a fost înfiinţarea poliţiei secrete de către Iosif, instituţie care se afla mai presus de lege.

Cu toate acestea, nu se pot contesta realizările sale din domeniul respectiv. Într-o vreme când un copil englez putea fi spânzurat pentru furtul sumei modice de cinci şilingi sau un copil francez ars pe rug pentru batjocorirea unui preot, copiii nu mai primeau nici un fel de pedepse în Austria. Sistemul legal instituit de Iosif a fost cel mai drept şi mai eficient din Europa. El a fost singurul conducător care a stabilit egalitatea în faţa legii şi care a stabilit principiul premisei de nevinovăţie până la dovedirea vinovăţiei. Beccaria ar fi fost mândru de el.

10. Economia

Iosif cunoştea atât ideile mercantiliste - anume că statul trebuie să încerce să tezaurizeze aur, să încurajeze industria şi exporturile şi să descurajeze importurile - cât şi pe cele ale fiziocraţilor şi accentul pe care aceştia îl puneau pe liberul schimb, nesupus restricţiilor guvernamentale. El nu a considerat că trebuie să aleagă între cele două, iar politica sa economică este o combinaţie a acestora. Deşi a dat roade, a fost serios subminată de eşecurile din planul politicii externe.

Iosif a abolit toate barierele vamale interne cu excepţia comerţului cu Ungaria, creând astfel cea mai întinsă zonă a comerţului liber în Europa. Dezvoltarea economică a fost încurajată şi de ridicarea aproape a tuturor restricţiilor care îngrădeau industria. El scria că: "Pentru industrie şi comerţ nimic nu este mai necesar decât libertatea, nimic mai dăunător decât privilegiile şi monopolul" - şi s-a ţinut de cuvânt. Cu câteva excepţii (industriile militare au continuat să fie subvenţionate de stat) a eliberat fabricile de toate restricţiile şi regulamentele constrângătoare. Puterile restrictive ale breslelor au fost abolite. La fel ca alţi conducători luminaţi, a oferit înlesniri şi premieri pentru proprietarii de fabrici şi pentru muncitorii calificaţi. Aceştia din urmă au fost exceptaţi de la înrolări, iar proprietarii puteau fi înnobilaţi. Iosif chiar a înnobilat bancheri şi proprietari de fabrici, extinzând acest privilegiu chiar şi asupra unui bancher evreu, Joseph Arnstein. În acest fel el putea atât să-şi recompenseze cetăţenii utili cât şi să submineze vechea nobilime.

Prin exceptarea de la taxe şi toleranţă religioasă a fost încurajată imigrarea muncitorilor calificaţi din alte ţări, iar emigrarea acestora a fost interzisă, deşi fără rezultate. Au fost construite drumuri, s-a înfiinţat un sistem poştal şi s-au investit sume de bani pentru dezvoltarea celor câteva porturi pe care le avea Austria. A fost înfiinţată o companie a Indiilor de Est şi câteva colonii în Africa, India şi China. Cu toate acestea, compania a dat faliment în 1787, iar visul lui Iosif de a institui o mare putere colonială s-a destrămat.

Deşi politica lui Iosif urmărea dezvoltarea industriei şi încurajarea comerţului exterior, într-o anumită măsură ea a fost contrazisă de taxele mari puse pe importuri - o politică mercantilistă firească, dar care încuraja alte state să instituie taxe similare pe produsele provenite din Austria - şi de încercarea lui lipsită de înţelepciune de a interzice

mecanizarea industriei textile în speranța de a proteja sistemul domestic tradițional din Boemia. Datele comerciale din această perioadă sunt incomplete, însă ele arată că încercările lui Iosif de a determina o balanță comercială excedentară au eşuat. Deşi valoarea exporturilor austriece s-a ridicat de la 66 la 87 milioane de guldeni anual în timpul domniei lui, importurile au crescut încă mai mult. Cu toate că industria s-a dezvoltat, Austria a continuat să rămână preponderent un stat agrar. Chiar şi în Boemia, provincia cea mai industrializată din vremea lui Iosif, majoritatea celor 95 fabrici ale sale ar căpăta astăzi numele de simple ateliere. Deşi 10% din populație lucra aici în fabrici, foarte puțini erau angajați cu normă întreagă în această activitate. Padover este mult prea părtinitor cu Iosif când afirmă că "El a găsit Austria în stare feudală şi a lăsat-o în situația unui stat modern". Realitatea este că, în ciuda tuturor eforturilor lui Iosif, Boemia nu a putut înlocui Silezia, singura provincie dezvoltată pe care a deținut-o Austria.

Unul dintre rezultatele dezvoltării economiei şi creşterii populației a fost o creştere semnificativă a veniturilor provenite din taxe, de la 66 milioane la 90 milioane guldeni pe an. O vreme, Iosif a reuşit să-şi echilibreze bugetul. Deşi sistemul de taxe în vigoare părea să funcționeze bine, el s-a lăsat atras de ideea fiziocratică a impozitului financiar care, considera el, nu numai că i-ar fi ajutat pe țărani, dar ar fi reprezentat şi o bază serioasă a veniturilor de stat. În plus ar fi fost o taxă justă deoarece mărimea terenurilor deținute de o persoană reflectă starea sa materială; deci această taxă ar fi lovit în nobili mult mai puternic decât în țărani. El considera că va fi uşor să impună taxa pe teren, întrucât guvernul ştia cât pământ deținea fiecare iar modificările în cadastru surveneau arareori. Începând cu 1785, activitatea funcționarilor lui Iosif pentru stabilirea întinderii de pământ deținute de proprietari i-a avertizat pe nobili că urmau să fie supuşi taxelor. S-au iscat, de asemenea, şi zvonuri printre şerbi că măsurarea pământurilor va conduce la abolirea totală a şerbiei. Cu toate acestea, după câteva săptămâni de la introducerea noii taxe, în 1789, a fost retrasă datorită protestelor pe care le-a iscat.

Este posibil să susținem că până la 1788 politica economică şi cea financiară a lui Iosif au dat roade. Toate realizările sale au fost însă

subminate de hotărârea pe care a luat-o în acel an de a începe războiul cu Turcia, război care s-a dovedit dezastruos. Iosif nu numai că n-a reuşit să-i învingă pe turci, dar războiul a falimentat statul. La moartea lui a lăsat succesorului o datorie de 370 milioane guldeni - echivalentul venitului din taxele pe patru ani. Înfrângerile dezastruoase pe plan extern şi eşecul noii taxe pe teren au cântărit mai mult decât modestele beneficii aduse populaţiei de politica economică şi financiară a lui Iosif.

11. Ultimele luni

Iosif urmărea să-şi integreze toate provinciile într-un imperiu unit şi să zdrobească puterea nobilimii. Maria Tereza evitase cu grijă asemenea ţeluri. Iosif era încrezător că susţinut de forţa unui stat modern, va înfrânge repede rezistenţa unei mâini de nobili egoişti. Evenimentele vor dovedi că nobilii din Ungaria şi Ţările de Jos sunt capabili să-şi apere privilegiile împotriva monarhului reformator.

Începând cu 1788, Iosif a pierdut rapid controlul asupra imperiului său. Au existat o serie de motive. Unul dintre acestea l-a constituit propria lui sănătate, tot mai precară şi care i-a provocat moartea în 1790, la vârsta de 49 ani. Deşi a încercat să-şi păstreze controlul asupra imperiului - continuând să semneze decrete cu câteva ore înainte de moarte - s-a manifestat o rezistenţă inevitabilă în faţa reformelor sale, când nobilii au constatat că nu mai are mult de trăit. Al doilea factor a fost războiul cu Turcia. Acesta nu numai că a fost extrem de costisitor, dar a blocat şi armata, punându-l în imposibilitatea de a zdrobi nobilimea maghiară şi belgiană. Curând aceştia au profitat de slăbiciunea lui. Anii 1788-1789 au fost săraci în recolte, aducând în Europa o criză economică, ceea ce a provocat revolta la Paris, în 1789 afectând şi Imperiul austriac, întrerupând comerţul şi ducând la lipsa de hrană. Rezultatul s-a constituit într-o serie de răscoale ţărăneşti - începând cu anul 1788 şi având diverse cauze - împotriva reformelor religioase ale lui Iosif, a înrolărilor sau pentru abolirea şerbiei. Nobilimea i-a cerut împăratului să acţioneze ferm împotriva ţăranilor şi să pună capăt reformelor.

În 1789 a început Revoluţia franceză. Nobilimea a văzut în aceasta o dovadă a dezastrelor care urmează oricăror concesii populare.

Evenimentele din Franța au avut şi un impact direct asupra Țărilor de Jos austriece aflate în vecinătate. Impresionați de exemplul oferit de poporul de rând care-şi crea drepturile prin stările generale împotriva unui monarh "tiranic", nobilimea din Țările de Jos şi-a convocat propriile adunări şi a declarat independența sub denumirea de Statele Unite ale Belgiei. Tragedia lui Iosif a fost că a mai trăit suficient pentru a fi forțat să ia decizii grele în privința reformelor sale, dar nu destul pentru a vedea dacă vreuna dintre realizările lui va dura. În 1789 s-a confruntat cu o criză guvernamentală. Dacă ar fi persistat cu reformele exista pericolul real ca Imperiul să se prăbuşească. Deja pierduse Țările de Jos, era în situația de a pierde mai mult ca sigur, şi Ungaria, de a se confrunta cu răscoalele din Austria şi Boemia. Pe de altă parte, dacă ar fi revocat reformele, acesta ar fi fost sfârşitul viselor sale.

Iosif a ales sacrificarea reformelor. În 1789 a amânat introducerea noii taxe pe teren şi abolirea *robot*-ei. În acelaşi timp a reimpus o cenzură strictă, a mărit activitățile poliției secrete şi a ordonat armatei să zdrobească răscoalele țărăneşti. În ianuarie 1790 a mers încă mai departe. S-a oferit să-şi revoce toate reformele administrative din Țările de Jos şi să reintroducă în provincie sistemul de guvernare tradițional. Nobilii au respins concesiile lui Iosif ca fiind inadecvate. În Ungaria a fost de acord să convoace dieta şi şi-a revocat toate reformele cu excepția toleranței religioase, a sistemului de reorganizare a Bisericii şi a decretului din 1781 privitor la şerbie. Pe scurt, a restaurat vechiul sistem al guvernării de către nobilime.

Câteva săptămâni mai târziu Iosif a murit şi a fost urmat la tron de fratele său, Leopold al II-lea, care-i împărtăşea majoritatea idealurilor, dar care era mult mai pragmatic. Şi el a fost nevoit să sacrifice încă câteva dintre reformele lui Iosif inclusiv abolirea zeciuielii şi a controlului de stat asupra colegiilor teologice, însă a reuşit să recâştige Țările de Jos şi Ungaria păstrând şi majoritatea celorlalte reforme date de Iosif prin intermediul unei atitudini mixte - când ferme, când conciliante.

La sfârşitul domniei sale, Iosif considera că avusese un eşec total. "Aici zace Iosif al II-lea" a ordonat el să-i fie scris pe mormânt – "care n-a reuşit nimic din ce a încercat să facă". Această judecată foarte aspră este firească, dacă luăm în considerare haosul aparent din februarie

1790. În multe privinţe, însă, ea este nedreaptă. Chiar şi reacţionarul Francisc al II-lea (1792-1835) nu a revocat reformele educaţionale, pe cele care urmăreau reducerea puterii Bisericii romano-catolice, toleranţa religioasă, reformele legislative, azilele de binefacere şi spitalele. Alte instituţii permanente - deşi nu dintre cele la care ne-am putea aştepta din partea unui monarh luminat - cum ar fi poliţia secretă şi o armată mai numeroasă, au rezistat, de asemenea. Chiar şi în problema ţărănească nu se poate spune că Iosif a eşuat complet. Deşi şerbia a rămas, ţăranii se bucurau acum de mai multe drepturi legale şi facilităţi în privinţa accesului la tribunale în cazul când nobilii ar fi abuzat de putere.

Aceste realizări nu l-ar fi impresionat pe Iosif întrucât reprezentau tocmai compromisurile pe care le-a disprețuit mereu. Visul său privitor la un stat eficient şi uman n-a putut fi realizat. Dorise să creeze o monarhie absolută, un stat în care toţi să muncească din greu şi să trăiască sub aceleaşi legi în care să nu existe privilegii sau nobilime şi cler puternice şi unde conducerea să fie centralizată şi administrată de funcţionari obedienţi şi loiali, vorbitori de limba germană. Dorise un stat prosper, temut şi respectat de celelalte state. Dorise să cucerească noi teritorii, să ajungă din urmă Prusia. Dorise ca poporul său să fie ocrotit şi visase să abolească şerbia. Nici unul dintre aceste ţeluri n-a fost atins. La moartea lui, Austria era în stare de haos. Puterea regală era pe punctul de a se prăbuşi, iar nobilimea se considera stăpână să facă ce vrea. Ţările de Jos fuseseră pierdute şi Ungaria era la un pas de separare. Oamenii îi aşteptau moartea, pe care i-au sărbătorit-o - un episcop chiar a ordonat un *Te Deum* în semn de recunoştinţă. Auzind că împăratul a murit, Kaunitz se spune că ar fi comentat astfel: "Tocmai la timp". Este limpede că până şi consilierii cei mai apropiaţi nu îl agreau.

De ce n-au reuşit reformele lui Iosif? Este posibil să identificăm o serie de greşeli comise de el. A fost prea repezit şi nerăbdător, aşteptând rezultatele pe loc. El considera că Prusia obţinuse măreţia peste noapte şi dorea să-i copieze exemplul, scăpând complet semnificaţia domniei lui Frederic Wilhelm I. După cum s-a exprimat Frederic al II-lea: "A pus al doilea pas înaintea primului". Dacă Maria Tereza a fost prea prudentă, Iosif a fost prea repezit. El şi-a

supraestimat propria putere, crezând că poate face orice ca un monarh absolut şi n-a apreciat just, că monarhia "absolută" funcţiona numai atunci când regele acţiona mână în mână cu nobilimea. El nu a încercat să câştige sprijinul ţărănimii, al funcţionarilor de stat, al clasei de mijloc sau al intelectualităţii - grupuri sociale care aveau de câştigat de pe urma reformelor sale şi care i-ar fi putut deveni aliate împotriva nobilimii şi clerului. A crezut prea mult în teorii, dând decrete ineficiente, după cum ar fi trebuit să-şi dea seama, sau chiar contraproductive. Amestecul în ritualurile religioase ca şi încercările de germanizare a populaţiei sunt exemple de greşeli comise de el. Iosif n-a fost capabil să distingă între lucrurile importante şi cele minore şi şi-a copleşit serviciul civil cu munţi de decrete. Îi lipsea abilitatea de a face compromisuri - în privinţa asta este concludentă măsura în care Leopold a reuşit să salveze o parte din opera lui Iosif, făcând câteva concesii bine gândite nobilimii şi maghiarimii. Acest fapt sugerează că nu atât ţelurile lui Iosif cât metodele sale au îndepărtat oamenii şi că, dacă ar fi avut o atitudine mai conciliantă ar fi putut să-şi realizeze într-o măsură mult mai mare ambiţiile. Lipsa de abilitate diplomatică şi nepriceperea la război au fost alte slăbiciuni importante. Deşi par lipsite de relevanţă pentru domeniul politicii interne, aceste eşecuri demonstrează o lipsă de aptitudini în domenii pe care atât monarhii cât şi popoarele le considerau fundamentale pentru credibilitatea unui rege; acest fapt a dus la falimentarea statului şi i-au distrus mijloacele prin care ar fi putut să înfrunte nobilimea chiar în momentul când avea cea mai mare nevoie de ele. Iosif poate fi criticat şi pentru obsesia avută faţă de Prusia.

În anii care au urmat, ţăranii au ridicat, uneori mici monumente în sate, în cinstea "împăratului poporului" care încercase să-i ajute. Revoluţionarii austrieci care în 1848 aproape că izbutiseră să răstoarne vechiul regim, îl admirau pe Iosif şi i-au copiat legile. Cu toate acestea, spre deosebire atât de Frederic cât şi de Ecaterina, el a avut o influenţă foarte redusă asupra istoriei ulterioare a Imperiului austriac. Istoricii, toţi, l-au criticat pe Iosif considerându-l un exemplu negativ de conducător. Dintre biografi săi, numai Padover i-a apărat cu tărie realizările, scoţând în evidenţă eşecurile Mariei Tereza în modernizarea statului sau a Bisericii.

După moartea lui Iosif, Austria s-a reîntors la monarhia tradiţională în care combinaţia monarh-nobilime se dovedea suficient de puternică pentru a-i ţine pe ţărani la locul lor. Pare, însă, surprinzător faptul că acest imperiu ramificat şi multinaţional, după ce respinsese încercările lui Iosif de întărire şi modernizare, a supravieţuit unor înfrângeri repetate din partea lui Napoleon, în 1796, 1800, 1805 şi 1809 şi şi-a păstrat poziţia de mare putere. Prin contrast, Prusia, aparent mult mai puternică şi atât de admirată, temută şi copiată de Iosif, s-a prăbuşit pe loc sub atacurile lui Napoleon, în 1806. Este posibil ca Austria să nu fi fost nicicând atât de slabă iar Prusia atât de puternică pe cât păreau la prima vedere.

Iosif nu a eşuat în toate privinţele, dar este adevărat că nu şi-a îndeplinit nici unul dintre ţelurile sale principale. Probabil a existat un motiv general pentru asta: el a avut viziunea unui stat ideal şi a încercat să impună acest model cu forţa unei societăţi complexe şi conservatoare. Greşeala aceasta a fost comisă şi mai târziu de mulţi alţi conducători şi mai este comisă şi astăzi. Până la urmă a fost bine, poate, că nu a reuşit.

Să luăm notiţe despre "Iosif al II-lea"

Când alcătuiţi notiţe la acest subiect va trebui să consultaţi pentru fiecare subcapitol (i) problemele cu care s-a confruntat Iosif, (ii) ţelurile lui, (iii) măsura în care a urmat teoriile iluminismului şi (iv) măsura în care a reuşit. Reţineţi că există, oricum, mai multe definiţii ale "reuşitei".

O cale de a evalua reuşita lui Iosif este constatarea măsurii în care şi-a atins ţelurile. Altă modalitate este să vedem dacă politica sa a întărit statul sau a adus foloase populaţiei. Ar fi bine, de exemplu, să menţionaţi că Iosif a eşuat în atingerea tuturor obiectivelor sale, dar totuşi a fost un conducător eficient care a dorit să îmbunătăţească situaţia populaţiei. Când terminaţi notiţele va trebui să aveţi o idee clară asupra realizărilor şi eşecurilor sale şi să puteţi explica de ce n-a reuşit mai mult.

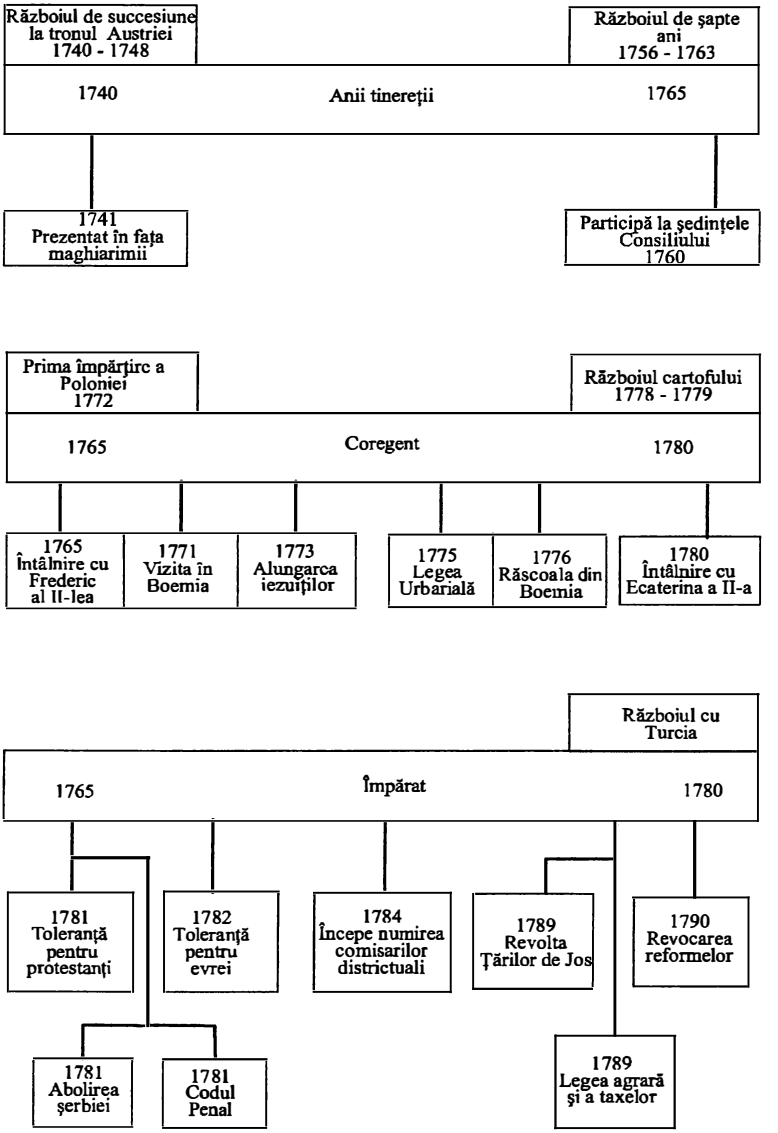

Rezumat - Iosif al II-lea

Următoarele subtitluri pot fi utile pentru organizarea notiţelor:

1. Anii tinereţii.
1.1. Educaţia - influenţa exercitată de scriitorii *philosophes*
1.2. Atitudinea lui Iosif faţă de imperiu şi faţă de supuşii lui
1.3. Relaţiile cu Maria Tereza
1.4. Reformele Mariei Tereza
1.5. Realizările Mariei Tereza
2. Filosofia politică
3. Iosif în calitate de coregent
3.1. Politica religioasă
3.2. Politica externă
3.3. Şerbia
4. Reformele sistemului de guvernământ
4.1. Guvernul în 1780
4.2. Reformarea conducerii centrale
4.3. Rolul serviciului civil
4.4. Ungaria şi Ţările de Jos - rezistenţa în faţa reformelor
5. Religia
5.1. Edictele de toleranţă
5.2. Reformarea Bisericii catolice
6. Şerbia
6.1. Legea agrară şi a impozitelor
6.2. Motivele eşecului politicii lui Iosif
7. Reforma socială
8. Educaţia
9. Justiţia
9.1. Codul penal
10. Economia
11. Ultimele lumi
1.1. Motivele prăbuşirii
11.2.Evaluări

Să răspundem la întrebări-eseu despre "Iosif al II-lea"

Întrebările despre Iosif se concentrează adesea asupra unuia sau mai multora dintre aceste aspecte ale domniei sale: (i) ţeluri; (ii) metode,

(iii) realizări, (iv) eşecuri (comparate mai ales cu ţelurile), (v) motivele eşecurilor şi (vi) efectele politicii sale asupra Imperiului austriac.

Citiţi cu atenţie aceste subiecte:

1. "Comentaţi opinia potrivit căreia politica lui Iosif al II-lea a fost, probabil, pripită şi demolatoare, dar în nici un caz dezastruoasă."
2. "Sinceritatea a fost cea mai mare slăbiciune a lui". În ce măsură sunteţi de acord cu o asemenea prezentare a lui Iosif al II-lea?

Ambele subiecte sunt în mod clar de tipul "afirmaţie provocatoare", după cum am văzut în capitolul precedent. Veţi observa la primul subiect că o "afirmaţie provocatoare nu utilizează întotdeauna citate.

Primul pas în pregătirea răspunsului la subiectul 1 este identificarea celor trei întrebări puse de examinator. Care sunt acestea? Următorul pas este găsirea aspectelor esenţiale ale domniei lui Iosif necesare pentru a răspunde la întrebări.

Alcătuiţi un plan de eseu la aceste subiecte. Ce exemple de reforme date de Iosif veţi folosi pentru a răspunde dacă politica sa a fost "pripită" şi care pentru a răspunde dacă a fost "demolatoare". Titlul eseului se poate extinde pentru a include efectele acestei politici asupra Austriei. A fost sau nu "dezastruoasă" conform sugestiei examinatorului? Pentru a putea răspunde, vă veţi limita la domnia lui Iosif sau veţi examina şi ce s-a întâmplat după moartea lui?

Acum veţi putea încerca să răspundeţi la subiectul 2. (i) La care dintre aspectele enumerate mai sus face referire întrebarea? (ii) Ce cauză sau motivaţie anume este identificată aici?

Acum va fi nevoie să discutaţi şi celelalte cauze posibile. Pregătiţi un plan de eseu. Cauza numită de examinator trebuie discutată prima, dar nu va necesita, probabil decât unul sau două paragrafe. Apoi enumeraţi toate celelalte cauze posibile care trebuie menţionate. Ce cauză sau cauze veţi identifica în concluzii ca fiind cele mai valabile? Examinatorul are dreptate în cazul acesta? Reţineţi că nu trebuie să vă temeţi dacă nu sunteţi de acord cu interpretarea examinatorului, cu condiţia să puteţi aduce dovezi clare în favoarea unei explicaţii alternative. În acest caz, de exemplu, este uşor să găsim explicaţii alternative cel puţin la fel de valabile ca şi aceea a examinatorului.

Acum veţi putea să adoptaţi aceeaşi modalitate de a identifica aspectul conducerii lui Iosif rezumat în viziunea examinatorului şi să enumeraţi celelalte răspunsuri posibile sau ceilalţi factori pentru următoarele subiecte.

3. "Greşeala lui a fost că şi-a crezut propria propagandă. Comentaţi această opinie asupra politicii "luminate" a lui Iosif al II-lea.
4. " Iosif al II-lea a fost un revoluţionar". Comentaţi.
5. "Monarhul n-a avut niciodată putere absolută pentru a reuşi să fie "luminat". În ce măsură domnia lui Iosif al II-lea ilustrează slăbiciunile despotismului luminat?
6. "Aici zace un prinţ care, în ciuda celor mai bune instituţii, n-a putut să-şi realizeze nici unul dintre ţeluri". Oare şi-a judecat Iosif prea aspru propriile realizări?
7. "Domnia lui Iosif constituie dovada că doar bunele intenţii nu fac un bun conducător". Sunteţi de acord?
8. "Natura şi forţa opoziţiei în faţa politicii sale dovedesc cu putere faptul că Iosif al II-lea a fost un conducător luminat". Comentaţi.

Întrebări bazate pe izvoare despre "Iosif al II-lea"

1. Teoria şi activitatea despotismului luminat.

Citiţi afirmaţiile lui Iosif în privinţa funcţionarilor de stat de la pag. 127, scrisoarea de la pag. 129şi instrucţiunile date comisarilor districutali de la pag. 128-129. Răspundeţi la următoarele întrebări:

a) Explicaţi ce se înţelege prin "copişti" (pag. 127 rândul 1.) "registrele de înrolare" (pag. 128 rândul.6) şi "penitenţe" (pag. 129 rândul 28).
b) În ce măsură explică aceste citate ţelurile şi metodele lui Iosif?
c) Cunoaşterea cărui aspect al vieţii oamenilor l-a interesat în special pe Iosif, după cum am văzut în instrucţiunile către comisarii districtuali?

d) Comentați opinia potrivit căreia aceste fragmente explică eşecul lui Iosif în modernizarea sistemului de guvernare din imperiul său.

2. Reformele lui Iosif.

Citiți edictul lui de toleranță pentru evrei de la pag. 133-134 şi decretul de abolire a şerbiei de la pag. 137. Răspundeți la următoarele întrebări:

a) Ce motive oferă Iosif pentru abolirea şerbiei şi pentru acordarea toleranței pentru evrei?
b) Ce dovezi există în edictul de toleranță că Iosif împărtăşea unele dintre prejudecățile împotriva evreilor?
c) Decretul asupra şerbiei a fost intitulat Edict pentru abolirea şerbiei. Descrie acesta în mod corespunzător legea? Motivați-vă răspunsul.
d) Folosiți izvoarele istorice pentru a comenta opinia potrivit căreia reformele lui Iosif au fost mai degrabă practice decât idealiste.

CAPITOLUL 6

Mici despoți luminați

1. Introducere

Nici unul dintre conducătorii descriși ca despoți luminați - Frederic al II-lea, Ecaterina a II-a și Iosif al II-lea n-a reușit să realizeze idealurile scriitorilor din acea vreme deși, după cum am văzut, anumite aspecte ale politicii lor au fost influențate de ideile Iluminismului. În multe privințe, au avut mai mult succes și au fost însuflețiți de idei iluministe mai sincere cei câțiva conducători din statele mici ale Europei.

În anumite privințe a fost mult mai ușor pentru acești conducători să-și pună idealurile în practică, întrucât, în majoritatea cazurilor, țările pe care le-au condus n-au fost afectate de războaie în perioada respectivă. Neavând nici dorința și nici capacitatea de a-și ridica țările la statutul de mare putere sau de a cuceri mari teritorii, conducătorii aceștia s-au putut concentra asupra reformelor interne. Când regi asemenea lui Frederic al II-ea își cheltuiau mai mult de 80% din veniturile aduse de taxe cu armata și se implicau frecvent în războaie și invazii, nu este surprinzător că reformelor interne li se rezerva o prioritate redusă. În același timp, state îndepărtate ca Spania sau Suedia aveau monarhi care cochetau cu ideile iluministe și încercau să le pună în practică în secolul al XVIII-lea. Unul dintre cei mai eficienți a fost fratele mai mic al lui Iosif al II-lea al Austriei.

2. Leopold al II-lea: Toscana, 1765-1790

Leopold, al doilea fiu al Mariei Tereza, a fost trimis să conducă provincia Habsburgilor, Toscana, în 1765, când nu avea decât 19 ani. În multe privințe, acest stat era ușor de condus. Era destul de prosper, având o puternică tradiție culturală și artistică. La acea vreme, Italia era un element secundar în politica puterilor europene și nici măcar o singură dată în cei 25 de ani de domnie Leopold n-a avut grija vreunui război care să-i afecteze țara. În primii cinci ani de conducere a fost

nevoit să supună aprobării Mariei Tereza toate legile pe care le propunea, dar, începând cu 1770, i s-a dat mână liberă să conducă după cum dorea. Poate fi un fapt semnificativ că i s-a acordat o asemenea libertate şi putere la o vârstă mult mai fragedă decât lui Iosif, având deci o experiență mult mai vastă de conducător față de fratele său mai mare şi mai vestit.

Leopold cunoştea bine lucrările scrise de scriitorii *philosophes* şi în mod deosebit a fost puternic influențat de fiziocrați şi de Beccaria, a cărui carte, *Crimă şi pedeapsă*, a fost publicată în anul în care Leopold a devenit conducător al Toscanei.

Atitudinea lui față de politica judiciară a fost, probabil, cea mai radicală comparativ cu cea a conducătorilor din vremea respectivă. A abolit tortura, iar instrumentele de tortură au fost expuse într-un muzeu. Deşi n-a abolit complet pedeapsa cu moartea, aşa cum dorea Beccaria, a restrâns-o numai la paricid (uciderea tatălui) şi *lèse-majesté* (insultarea sau atacarea conducătorului unui stat). A interzis, de asemenea, procesele secrete şi confiscarea proprietății unui delincvent. A îngrădit în mare măsură drepturile legale ale nobilimii, inclusiv vestitele drepturi de vânătoare. În anii 1780 a mers până acolo încât a abolit Inchiziția din Toscana. Această instituție, înființată în majoritatea țărilor catolice în timpul secolului al XVI-lea, se ocupa cu depistarea şi distrugerea ereticilor şi în multe privințe acționa ca un stat în stat. Accepta denunțurile anonime şi era împuternicită să folosească tortura, acționând astfel ca rivală a structurii legislative a statului. Acuzatului nu i se comunica întotdeana numele acuzatorului sau capul de acuzare. Inchiziția se opunea cu tărie Iluminismului şi adepților acestuia şi cu toate acestea se bucura de sprijinul puternic al populației de rând. Religia fiind domeniul major al loialității populare înainte ca patriotismul să devină o forță fundamnetală, a fost uşor pentru Biserică să prezinte Inchiziția ca pe o instituție necesară şi benefică pentru suprimarea duşmanilor periculoşi ca protestanții, evreii sau cei ce negau existența lui Dumnezeu.

Leopold a dat Toscanei un sistem de legi uman şi drept. Reformele sale i-au încurajat pe toscani să-şi ia răspunderea de a administra ei înşişi justiția, procesele fiind acum conduse de magistrați locali în locul funcționarilor austrieci. El s-a apropiat, de asemena, de idealul

proclamat de către scriitorii *philosophes*, al egalităţii în faţa legii, atât prin îngrădirea drepturilor speciale ale nobilimii şi cât prin extinderea drepturilor oamenilor de rând. În general, reforma penală a fost o realizare impresionantă influenţată evident de ideile Iluminismului.

Politica economică dusă de Leopold a fost mai puţin radicală, dar a adus aceleaşi roade. Francesco Gianni, principalul său ministru după 1776 a introdus un sistem unic al finanţelor publice. Înainte, fiecare dintre oraşele toscane avea propriul sistem pentru colectarea taxelor la buget. Gianni nu numai că a simplificat sistemul de taxe, dar l-a făcut şi mai just.

Toscana a fost primul stat din Europa în care taxele plătite de populaţie erau proporţionale cu veniturile. Chiar şi membrii familiei regale plăteau impozite. Simplificarea sistemului de taxe i-a dat lui Leopold posibilitatea atât să reducă impozitele cât şi să-şi mărească veniturile. Au fost încurajate noile tehnici agricole, cum ar fi rotaţia culturilor şi utilizarea îngrăşămintelor chimice, comerţul liber pentru grâne - susţinut cu tărie de fiziocraţi - a fost iniţiat în 1767, şerbii rămaşi au fost eliberaţi şi a fost înfiinţată o academie agricolă. Adoptarea principiilor fiziocraţilor i-a adus lui Leopold laudele scriitorilor *philosophes*. Au fost construite drumuri pentru încurajarea comerţului. Au fost desecate mlaştini. În 1770 s-au abolit breslele. Aceste instituţii medievale supravieţuiseră vremurilor când erau utile şi acum nu făceau decât să împiedice dezvoltarea comerţului permiţând doar propriilor membri să practice negustoria şi comerţul. Odată cu abolirea lor oricine putea deveni negustor sau bancher. Aceste reforme au stimulat într-o mare măsură creşterea prosperităţii statului. În 1790 Toscana era considerată cel mai bogat stat din Italia, iar principalul ei port, Livorno, s-a dezvoltat devenind cel mai aglomerat şi mai important port din sudul Europei.

Leopold şi-a dovedit originalitatea mai ales în domeniul afacerilor externe. El nu urmărea extinderea graniţelor Toscanei. A făcut mult pentru aplanarea tensiunilor din Italia şi pentru reducerea mărimii forţelor armate. De fapt a desfiinţat armata toscană, păstrând numai un corp de poliţie în Livorno. Marina toscană a fost vândută Ecaterinei cea Mare. S-a străduit să facă astfel încât Toscana să fie tratată ca un stat neutru - o poziţie asemănătoare cu cea a Elveţiei din ultimii 150 de ani.

A fost singurul conducător al secolului al XVIII-lea care a afirmat că războaiele sunt nu numai inutile, dar şi nejustificabile din punct de vedere moral. Această opinie mergea chiar mai departe decât cele exprimate de scriitorii *philosophes*.

De ce a adoptat Leopold această linie radicală în politica externă? Este clar că a avut motive de ordin practic - Toscana era pur şi simplu prea mică pentru a nutri speranța să devină o mare putere. Însă, ceea ce-i mai important, Leopold nu urmărea să devină "cel Mare". Este singurul exemplu de conducător pașnic din secolul al XVIII-lea.

Până prin 1780, Leopold a acționat cu prudență în Toscana. În primii ani dorea sincer să guverneze cu consimțământul poporului. A fost un conducător rezervat şi modest, care nici n-a urmărit şi nici n-a aşteptat să obțină popularitate, dar care a reuşit să primească un sprijin larg în favoarea reformelor sale. Acest lucru s-a schimbat în 1780 când a început să adopte politici mai radicale, în ciuda opoziției populare.

Poate cea mai senzațională idee pe care a avut-o a fost Carta din 1782, prin care propunea înființarea unei adunări consultative. Adunările locale existente urmau să trimită delegați în adunarea centrală. Pentru prima dată printre aceşti delegați urmau să se afle reprezentanți ai tuturor grupurilor sociale care plăteau taxe. Orice propunere de modificare a legilor, a sistemului de taxe, a politicii externe sau succesiunii la tron ar fi necesitat aprobarea acestei adunări care însă nu avea şi inițiativa legislativă. Aceasta a fost o acțiune unică din partea unui monarh de a preda voluntar o parte a puterii sale unei adunări alese şi reflectă concepția lui Leopold că un conducător este răspunzător în fața poporului său şi trebuie să aibă puteri limitate şi bine definite. Această Cartă ar trebui să constituie o dovadă convingătoare că Leopold a fost un conducător foarte luminat. Cu toate acestea nici Carta, asemeni *Nakaz*-ului dat de Ecaterina, n-a fost niciodată pusă în practică. În fața criticilor din toate părțile, n-a reuşit să impună Carta împotriva voinței populare. Celelalte reforme ale lui Leopold arată însă că motivația lui a fost sinceră. El nu poate fi acuzat că a amânat aplicarea acestei propuneri făcută numai în scopul obținerii aplauzelor din partea scriitoriilor *philosophes*, cum a făcut probabil Ecaterina cu *Nakaz*-ul ei. Dar, chiar dacă această Cartă ar fi fost transpusă în practică ea n-ar fi reprezentat decât un pas modest în

vederea înfiinţării unei adunări reprezentantive. Adunarea propusă de Leopold ar fi fost aleasă indirect, având doar reprezentanţi simbolici din clasele de mijloc şi de jos. Puterile sale reale ar fi fost foarte limitate. Carta a reprezentat o etapă majoră în îndepărtarea de absolutism dar era departe de democraţie.

În ultimii săi ani de conducere a Toscanei, Leopold şi-a îndreptat atenţia asupra puternicei Biserici catolice. El reuşise să reducă puterea nobilimii fără dificultăţi datorită poziţiei mai slabe a acesteia, în statul său faţă de alte state, situaţie care dura de mult, însă Biserica îşi păstrase bogăţiile, puterea şi sprijinul popular. Decizia de a aboli Inchiziţia stârnise deja o opoziţie considerabilă. Acum el s-a hotărât să meargă mai departe şi să imite reformele religioase întreprinse de fratele său la Viena. A început prin impozitarea clerului şi prin introducerea unor reforme majore în structura Bisericii. A pus capăt controlului papal asupra acesteia şi trimiterii veniturilor sale la Roma. Tribunalele religioase şi-au pierdut majoritatea prerogativelor, iar Biserica şi-a pierdut o mare parte din pământuri. Au fost închise multe mănăstiri, iar banii luaţi de la ele au fost folosiţi pentru protecţie socială. Leopold a reuşit din nou să depăşească obiecţiile iscate de aceste reforme, dar s-a văzut confruntat cu o campanie de proteste bine organizate în momentul când a extins reformele în domenii care afectau populaţia de rând. A redus zilele de sărbătorire a sfinţilor, a interzis sanctuarele şi zeciuiala şi a întreprins schimbări în tipicul serviciului divin. Aceste reforme au trezit mari proteste populare şi chiar o revoltă serioasă. Până la urmă, nobilimea şi clerul mai înainte învinse au reuşit să se opună, făcând cauză comună cu ţărănimea superstiţioasă.

Din ce în ce mai mult, Leopold a fost nevoit în ultimii ani să se bazeze pe sprijinul unei poliţii secrete active care-i spiona şi-i distrugea pe oponenţi. În primii săi ani guvernase cu asentimentul popular. Când a părăsit Toscana pentru a deveni conducătorul Austriei după moartea lui Iosif din 1790, se confrunta cu o opoziţie tot mai vastă şi mai puternică. Dacă ar fi domnit mai mult poate ar fi fost nevoit să înfrunte aceeaşi opoziţie pe care o iscase Iosif în Austria.

În 1790 Leopold a părăsit Toscana pentru a prelua tronul contestat al Austriei. Starea de haos a imperiului şi perioada scurtă cât a domnit - a murit în 1792 - nu i-au oferit ocazia să-şi extindă reformele în stat.

Anii din Austria au fost dominați de încercările sale fructuoase de împăcare cu nobilimea şi recucerire a Țărilor de Jos. A renunțat la unele dintre cele mai nepopulare reforme ale lui Iosif, dar a reuşit să păstreze câteva dinte cele mai importante. Deşi acum era conducătorul unei mari puteri, a dovedit aceeaşi ostilitate față de războaie. Avea unele simpatii pentru țelurile Revoluției franceze şi a refuzat să participe la războiul menit s-o zdrobească, în ciuda faptului că propria-i soră regina Maria-Antoaneta era prizonieră la Paris.

Leopold a fost un adevărat conducător luminat care a dorit să guverneze cu consimțământ popular. A dorit să fie un monarh constituțional. Într-o vestită scrisoare adresată fratelui său, Iosif al II-lea, a afirmat că un conducător trebuie întotdeauna să dea supuşilor săi socoteală deplină asupra finanțelor şi administrației; acest lucru fiind "glorios, folositor şi drept". Finanțele constituie o "chestiune publică", iar conducătorul nu trebuie să cheltuiască bani decât conform voinței supuşilor săi, în folosul statului şi al poporului. Sarcina lui Leopold a fost mai uşoară datorită slăbiciunii nobilimii şi sprijinului unor miniştri toscani destoinici ca Gianni, precum şi faptului că a condus un stat mic şi prosper. Ca împărat al Austriei nu a avut posibilitatea de a introduce reforme, dar a dovedit calități, cum ar fi prudența, spiritul conciliant şi realismul care-i lipseau fratelui său mult mai vestit. Scriitorii precum Voltaire au fost mai impresionați de Frederic şi Ecaterina dar, cu toate acestea, Leopold s-a apropiat mai mult decât ei de imaginea despotismului luminat ideal.

Din păcate, a acționat prea repede pentru a fi înțeles de populația Toscanei şi în cele din urmă a fost nevoit să se întoarcă la metodele despotice pentru a-şi impune voința. În ultimii ani a fost privit tot mai mult ca un străin care susține idei străine. Chiar şi acest conducător deosebit de luminat, capabil şi eficient a eşuat în fața forței iraționale a intoleranței religioase.

3. Carol al IV-lea: Neapole, 1734-1759

Carol al IV-lea al Neapolelui, viitorul Carol al III-lea al Spaniei, la fel ca Leopold, a condus două state diferite, devenind regele unui stat mare după ce şi-a făcut o lungă ucenicie la conducerea unui stat mai mic.

Neapole, când şi-a început Carol domnia, în 1734, era unul dintre cele mai înapoiate state din Europa. Biserica şi nobilimea deţineau cele mai întinse suprafeţe. Şerbia încă se practica pe scară largă, iar ţărănimea trăia în condiţii mizerabile. Mulţi ţărani locuiau tot în bordeie făcute din lut sau în peşteri. În majoritatea zonelor din ţară chiar şi apa provenită din ploi sau gunoiul natural aparţineau nobilimii. Biserica deţinea bogăţii imense. O populaţie mai mică de 5 milioane locuitori trebuia să întreţină 2000 episcopi şi arhiepiscopi şi peste 100.000 preoţi, călugări şi călugăriţe. Clerul înalt ducea o viaţă de lux şi bogăţie neegalată nici de cei mai avuţi nobili. În principalul oraş - Neapole - se spune că ar fi existat 10.000 cerşetori - o zecime din populaţie. Statul care fusese unul dintre cele mai cultivate şi mai civilizate din Europa în Evul Mediu degenerase, devenind unul dintre cele mai sărace şi mai înapoiate. Carol a fost confruntat cu probleme mult mai mari decât cele aflate în faţa altor despoţi luminaţi.

Noul rege, un Bourbon din Spania, nu avea legături personale puternice cu gânditorii iluminişti, asemenea lui Frederic, Ecaterina sau Leopold, dar cunoştea ideile acestora. A fost ajutat cu competenţă pentru a-şi aplica reformele de Bernardo Tanucci. De origine obscură şi fiind total dependent de regele care-i acordase puteri, Tanucci a început ca ministru de justiţie răspunzător de reforma sistemului juridic, a devenit primul ministru al lui Carol şi, în sfârşit, adevăratul conducător al Neapolelui când a fost numit regent pentru fiul minor al lui Carol la plecarea acestuia în Spania. Măsura în care reformele se datorau acestui ministru a devenit evidentă după căderea sa.

Principalele preocupări ale lui Carol la vremea respectivă se manifestau pentru arte, iar patronarea acestora este principalul temei pentru care a fost considerat un conducător luminat la vremea respectivă. Deşi nu avea aptitudini muzicale, îi plăcea foarte mult opera, înfiinţând o operă în 1737 care a devenit curând una dintre cele mai vestite din Europa. S-au înfiinţat şi academii de arte şi desen. Oraşele romane Pompeii şi Herculanum tocmai se descoperiseră, Carol finanţând lucrările arheologice, deşi se bănuieşte că a făcut-o mai mult pentru a-şi lua partea din comoară decât din dragoste pentru istorie. A înfiinţat, totuşi, o academie regală la Herculanum, prima academie dedicată arheologiei. A dovedit un mare interes pentru construcţii,

dispunând înălțarea unui frumos palat pentru sine la Caserta, ca şi a unui număr de clădiri publice în oraşul Neapole. În sfârşit el s-a dovedit a fi şi un reformator în domeniul învățământului superior. Au fost modificate materiile Universității din Neapole, teologia lăsând loc ştiințelor, această universitate fiind şi prima care preda ştiințele economice.

Patronajul acordat de Carol artelor şi educației a fost dublat de reformele practice ale lui Tanucci. Acesta nu era interesat de Iluminism (şi chiar a interzis cărțile unor scriitori *philosophes* ca Voltaire), ci de reformele practice, în special acelea menite să întărească puterea regală pe socoteala Bisericii. În anii 1730 a întreprins şi o reformă a sistemului legislativ, deşi modestă conform standardelor instituite de alți conducători. Aceasta se concentra pe îmbunătățirea condițiilor de detenție din închisori şi nu pe reformarea codului penal.

Tanucci a făcut unele încercări de a îmbunătăți condițiile de viață ale țărănimii. A fost abolită şerbia, țăranilor li s-a permis să-şi vândă produsele pe piața liberă, iar diferite servituți neplătite la care aceştia erau obligați au fost abolite. Cu toate acestea judecătorii, a căror sarcină era să se asigure că reformele sunt respectate, erau numiți şi controlați de nobilime şi ca rezultat al eşecurilor anterioare ale lui Tanucci de a prelua autoritatea judiciară din mâna nobilimii, reformele au fost în mare măsură ignorate. Țăranii au fost nevoiți să aştepte invazia franceză din 1798 pentru a vedea zdrobită puterea pe care o aveau nobilii.

Carol a fost un catolic fervent a cărui pietate contrastează puternic cu cinismul altor monarhi din epocă. O trăsătură majoră a operelor scriitorilor *philosophes* a fost anticlericalismul, iar lipsa de simpatie față de opiniile acestora face ca pretenția lui de a fi un despot luminat să fie greu de susținut. Însă chiar şi Carol a reformat Biserica din Neapole. Concordatul cu papa din 1741 i-a permis să impoziteze clerul, deşi contribuția acestuia era mică în comparație cu bogățiile deținute. Concordatul i-a permis lui Carol şi să reducă numărul preoților la 80.000. În acelaşi timp au fost reduse privilegiile şi puterile judiciare ale Bisericii. Iezuiții au fost alungați, iar Carol a încercat să permită evreilor să se stabilească în stat deşi a întâmpinat o imensă opoziție. La plecarea lui în Spania puterea şi bogăția Bisericii fuseseră întrucâtva

diminuate, deşi aceasta a rămas una dintre cele mai avute şi mai privilegiate Biserici din Europa. La vremea respectivă, Carol a fost descris de ambasadorul englez drept "Propriul său ministru... este foarte conştient de prerogativele sale şi se crede monarhul cu adevărat absolut din Europa." Cu toate că avea idei şi dorea sincer să facă ceva pentru supuşii săi, după 29 de ani de conducere a Neapolelui realizările lui au rămas modeste. Reformele lui Carol n-au modificat esenţial structura societăţii napolitane şi chiar a oraşului Neapole, care lăsând la o parte cele câteva palate frumoase, a rămas un oraş mizer şi plin de cerşetori, în care oamenii au murit cu miile de foame, în 1764.

Măsura în care reformele sale au fost superficiale a devenit evidentă după ce a părăsit Neapole pentru a deveni rege al Spaniei în 1759. Până în 1771, cât timp Tanucci a acţionat ca regent, reformele limitate ale lui Carol au fost în siguranţă, însă după acest an, noul rege Ferdinand a căzut tot mai mult sub influenţa reacţionarei sale soţii, Maria Carolina, fiica Mariei Tereza, care nu avea nimic din bunul simţ al mamei sale. La vremea sosirii în Italia a armatelor lui Napoleon pentru a mătura vechiul regim în ultimul deceniu al secolului, nu mai rămăsese aproape nimic din reformele lui Carol.

Relele societăţii napolitane erau atât de înrădăcinate încât numai un conducător nemilos şi încăpăţânat le-ar fi putut eradica. Confruntat cu probleme mult mai mari decât cele întâmpinate de Leopold în Toscana, eşecul lui Carol nu pare surprinzător. Cu toate acestea, anii de domnie în Neapole s-au dovedit o ucenicie utilă când a fost vorba de sarcina mult mai importantă de a conduce Spania.

4. Carol al III-lea: Spania, 1759-1788

Cuvintele lui Carol: "Totul pentru popor, nimic făcut de popor" rezumă net atitudinea sa în privinţa conducerii Spaniei. În general, domnia sa de 30 de ani din Spania a fost mai fructuoasă şi a adus realizări de mai lungă durată decât aceea din Neapole. Cu toate acestea la fel ca în Neapole, s-a manifestat cu prudenţă în privinţa atacării puterii Bisericii şi nu l-au interesat opiniile scriitorilor iluminişti pentru care nu a nutrit simpatie.

Carol a avut noroc de sfătuitori buni. A avut abilitatea de a-şi alege o serie de miniştri pentru a-l ajuta de-a lungul domniei. Niciodată n-a

comis greşeala lui Frederic sau Iosif, aceea de a încerca să conducă singur o țară mare. Încă din primii ani de domnie a asistat la pericolul prezentat de încercarea de a se mişca prea repede pentru supuşii săi conservatori. Comerțul liber cu cereale dublat de o serie de recolte proaste a dus la o creştere acută a prețurilor pâinii, care, combinată cu încercarea de a aboli vestimentația tradițională - mantia şi pălăria - care înlesnea deghizarea delincvenților - a dus la revolte serioase în Madrid, în 1766. Principalul ministru al lui Carol, marchizul di Squillace, devenise deja nepopular datorită prestației slabe a Spaniei în războiul de şapte ani. Acum Carol a fost nevoit să-l demită pe Squillace şi, un timp, să-şi părăsească şi capitala. Revoltele l-au avertizat pe Carol de pericolele ce s-ar ivi în cazul când nobilimea s-ar alia cu clerul pe de o parte, dornice să-şi păstreze privilegiile, şi cu țărănimea superstițioasă şi conservatoare, pe de alta. Era aceeaşi problemă cu care s-au confruntat Iosif şi Leopold. În anii următori, Carol a acționat mai prudent, însă dacă rebelii au crezut că-l pot convinge pe rege să renunțe definitiv la reforme, urmau să fie dezamăgiți. Squillace a fost înlocuit în funcție cu contele de Aranda. Într-un singur an acesta nu numai că a interzis din nou purtarea mantiei, dar a dat vina revoltelor pe iezuiți şi i-a gonit din Spania.

În ciuda unui start nepromițător, Carol şi-a câştigat respectul populației datorită fervorii sale religioase - esențială într-o țară în care fanatismul religios se manifesta pe scară largă - şi prin viața sa personală exemplară. I-a fost credincios soției şi, chiar după moartea ei, a rămas credincios memoriei sale. În secolul al XVIII-lea era neobişnuit ca un rege să dea un exemplu atât de bun de moralitate.

Atitudinea lui Carol față de Iluminism a rămas echivocă. Deşi aprecia literatura şi a încurajat reformarea - de mult necesară - a universităților spaniole (până la el încă se mai preda în unele dintre acestea că pământul este plat, majoritatea principalelor opere ale gânditorilor iluminişti au rămas înscrise la index şi nu puteau fi procurate în Spania. Enciclopedia, Montesquieu, Voltaire şi Rousseau se aflau alături de lucrările protestanților, condamnate ca scrieri periculoase şi ilegale. Chiar cărțile permise, de exemplu, cele ale lui Beccaria, au apărut în traducere spaniolă după mulți ani şi se pare că n-au prea trezit interesul. În Spania, majoritatea cărților care tulburau

Europa erau ori de negăsit, ori necitite. Ca rezultat, n-a apărut o clasă intelectuală pentru a susţine zelul reformator al monarhului, după cum s-a întâmplat în alte state. Carol însuşi nu era răspunzător de interzicerea cărţilor întrucât punerea lor la index era controlată de Biserică, dar nici nu a încercat să elimine din listă vreuna dintre cărţi. Judecat după criteriile cunoaşterii şi sprijinului acordat scriitorilor iluminişti, Carol nu trece testul despotismului luminat. În privinţa măsurilor practice, însă, el a realizat destul de mult.

În Biserică a avut de înfruntat un adversar formidabil. Numărul prelaţilor era uriaş - aproape 200.000 - reprezentând cel mai mare procentaj din populaţia unei ţări după Portugalia. Prusia avea soldaţi iar Spania avea preoţi. Biserica avea bogăţii imense şi controla educaţia în întregime. Controla indexul, pe iezuiţi (până în 1767) şi Inchiziţia - cea mai puternică dintre aceste organizaţii. Chiar până în 1730 se practica adesea *auto-da-fé* (arderea pe rug în public a ereticilor sau oricui care critica Biserica), vizând nu numai protestanţii şi evreii aflaţi în număr mic în Spania ci pe oricine punea la îndoială autoritatea, puterea sau bogăţia Bisericii. Aceasta, atât prin obiectivele urmărite cât şi prin metode semăna cu poliţia secretă a unor state moderne şi reprezenta o formidabilă forţă de rezistenţă în faţa reformelor şi noilor idei.

Aranda a reuşit să-l convingă pe Carol, pe baza unor dovezi că iezuiţii provocaseră răzvrătirea din 1766. Expulzarea lor din Spania, care a urmat expulzărilor din Portugalia şi Franţa, a făcut să sporească presiunea exercitată asupra papei pentru a desfiinţa această organizaţie nepopulară. În special datorită influenţei lui Carol, papa s-a lăsat convins, în 1773 şi desfiinţarea iezuiţilor a fost salutată de către scriitorii *philosophes* care considerau ordinul drept oponentul lor cel mai iscusit şi mai puternic. A fost una dintre puţinele dăţi când Carol s-a conformat voinţei scriitorilor *philosophes*, dar în acest caz a fost motivat de ameninţarea reprezentată de iezuiţi la adresa autorităţii regale şi nu la adresa gândirii libere.

Carol a fost mult mai prudent faţă de Inchiziţie, deşi nu pare să fi ţinut în mod deosebit la această instituţie – "Spaniolii o vor, iar pe mine nu mă deranjează". Aceasta îşi pierduse puterea de a investiga acţiunile oficialităţilor regale, iar numărul *auto-da-fé*-urilor scăzuze, însă nu fusese abolită, bucurându-se de sprijin popular. Nu devenise, însă, nici

un balaur de carton, după cum s-a dovedit cu ocazia condamnării lui Don Pablo Olavide, unul dintre puținii spanioli care întreținea legături strânse cu scriitorii iluminişti. El fusese numit de Carol să înființeze noi aşezări săteşti. Pentru aceasta au fost trimişi imigranți germani iar Biserica, în mod deliberat, a fost lăsată la o parte pentru a nu prelua şi conducerea acestora. În realitate aceste sate nu s-au dezvoltat, iar Olivade s-a dovedit un prost administrator. Deja demisionase din acest post când a fost arestat de Inchiziție. A fost acuzat de a fi citit cărți interzise, de a-i fi scris lui Voltaire şi că deține picturi pornografice. Primele două acuze erau, desigur, corecte. Picturile erau câteva nuduri semnate de artişti foarte cunoscuți. A fost condamnat la opt ani închisoare în 1776 şi, probabil, a avut noroc că a scăpat cu viață. După o detenție de patru ani a evadat şi a fugit în Franța unde a fost aclamat de scriitorii *philosophes* ca o victimă a intoleranței religioase. Inchiziția a făcut acest gest în semn de avertisment pentru Carol să-şi aleagă mai bine consilierii. Faptul că regele a acceptat situația şi nu a încercat în nici un fel să-şi salveze fostul reprezentant este semnificativ. Procesul a fost şi un avertisment sumbru pentru oricine altcineva care ar fi încercat să-l citească pe Voltaire. Dacă un om cu un rang atât de înalt ca Olivade putea fi închis atât de uşor, un cetățean de rând n-ar fi avut nici o şansă de scăpare.

Reformele principale au fost în domeniul agriculturii. Doctrina fiziocrată a fost aplicată aici cu succes. Au fost cultivate noi terenuri, au fost încurajați imigranții, iar o parte din pământul coroanei a fost distribuit țăranilor. În primul rând, însă, guvernul a zdrobit puterea *Mestei*, un grup puternic de oieri care timp de 300 de ani se bucurase de dreptul la păşunat în zone întinse din Spania. Acum, în sfârşit, terenul respectiv putea fi utilizat pentru cultivarea cerealelor mai utile.

Progrese similare au fost făcute şi în alte domenii ale economiei. S-au construit drumuri şi canale, a fost modernizat sistemul de măsuri şi greutăți, s-a înființat un sistem poştal, au fost reduse vămile interne şi s-a pus capăt puterii breslelor. Carol a făcut eforturi seriose pentru a îmbunătăți statutul industriei şi al comerțului din Spania. A încercat să sporească respectabilitatea negustoriei, declarând că aceasta "nu este degradantă" şi a creat posibilitatea legală ca şi nobilii să devină negustori. Puțini dintre aceştia au profitat, însă, de noua lege şi lipsa lor

de interes a scos la iveală una dintre cele mai serioase probleme cu care s-a confruntat Carol în încercările lui de a reforma Spania. În realitate mulţi spanioli considerau degradant să muncească pentru existenţă. Nobilii socoteau că este sub demnitatea lor, iar un număr foarte mare de cerşetori preferau să se bazeze pe caritatea Bisericii. Aceste atitudini au fost greu de dezrădăcinat chiar şi de Carol.

În ciuda tuturor dificultăţilor, Carol a putut constata o oarecare dezvoltare a industriei. În deceniul al nouălea existau 400 de războaie de ţesut mătase în Valencia, în vreme ce manufacturile de bumbac şi lână, eliberate de practicile restrictive ale breslelor, au adoptat rapid noua tehnologie experimentată în Anglia. Drept rezultat, până în 1780, numai Anglia avea o industrie textilă mai dezvoltată. Dezvoltarea industriei fierului a fost stimulată printr-o lege din 1775 care interzicea importurile. Carol a acţionat şi în sensul încurajării comerţului exterior care mai înainte fusese controlat de câteva porturi privilegiate. La sfârşitul domniei lui comerţul cu întregul şi imensul Imperiu spaniol putea fi făcut din orice port al ţării, iar majoritatea taxelor la import fuseseră reduse. Comerţul exterior a crescut de cinci ori în timpul domniei lui Carol. Deşi Spania se situa încă mult în urma multor ţări europene din punctul de vedere al dezvoltării economice, Carol putea afirma că stimulase toate sectoarele economiei conform politicii susţinute de scriitorii *philosophes*.

Mai puţin succes au avut încercările lui Carol de a îmbunătăţi sistemul de impozitare. Timp de multe secole *Alcabala* (taxa pe vânzări) fusese principala sursă de venit a statului dar, deoarce era foarte ridicată, bunurile deveniseră prea constisitoare. În timpul lui Carol această taxă a fost redusă la jumătate. Deşi acest fapt a stimulat comerţul, Carol n-a făcut nici o încercare de a supune noblimea şi clerul la alte taxe.

Ca rege al Neapolelui, Carol dovedise interes pentru dezvoltarea oraşelor şi construirea de clădiri publice frumoase, deci nu este suprinzător că în anii petrecuţi ca rege al Spaniei a făcut mult pentru dezvoltarea urbanistică a Madridului. Când a murit, şi-a lăsat capitala un oraş elegant, cu parcuri publice, o grădină botanică, şi un observator astronomic precum şi şcoli, spitale şi azile de binefacere devenite semne ale desopotismului luminat.

Politica externă a lui Carol a avut succese moderate. El a urmat calea tradițională a cuceririlor teritoriale confruntându-se cu Anglia, principalul rival colonial şi comercial al Spaniei. La începutul domniei a comis greşeala de a se alia cu Franța în războiul de şapte ani. Spania a pierdut Cuba şi Florida şi o mare parte din prestigiul său. Totuşi, îmbunătățirea calității armatei şi a marinei au dus la o prestație mai bună în alt război împotriva Angliei - războiul american de independență. Prin Tratatul de la Versailles din 1783 Spania a recâştigat Florida şi Minorca, pierdute în 1713. Datorită importanței cu care erau privite succesele externe la vremea respectivă, Carol putea susține că Spania îşi recâştigase puterea după 100 de ani de declin.

Carol nu a întreținut legături cu scriitorii *philosophes* şi n-a vrut să le copieze ideile. Cu toate acestea, propria lui filosofie se apropia de cea pe care o pretindeau aceştia de la un monarh, după cum o dovedesc spusele lui: "Îmi dedic toată energia îmbunătățirii condițiilor de viață ale supuşilor mei, deoarece doresc să-mi salvez sufletul şi să merg în Rai". Scriitorii *philosophes* i-ar fi aprobat măcar țelul, dacă nu şi motivele.

Pentru prima oară într-o perioadă de mai bine de 200 ani, Spania a avut norocul de a avea un monarh dornic să rezolve problemele sale endemice - puterea Bisericii, privilegiile nobilimii şi economia închisă. El nu a avut realizări spectaculoase, şi, la fel ca pe Maria Tereza, propria pietate l-a împiedicat să atace Biserica mai energic. După moartea lui, nevolnicii lui succesori au lăsat Spania să decadă până când, aşa cum s-a întâmplat în multe state, au fost răsturnați de noile forțe venite din Franța.

5. Pombal: Portugalia, 1755-1777

Sebastião José de Carvalho e Mello, mai cunoscut cu titlul de marchiz de Pombal, a fost adevăratul conducător al Portugaliei între 1755-1777. El s-a confruntat cu aceleaşi probleme ca şi Carol al III-lea, respectiv declinul economiei, puterea Bisericii şi coloniile prea vaste care reprezentau mai degrabă nişte pietre de moară decât nişte avantaje. Diferențele dintre cei doi bărbați sunt, însă, izbitoare. Pombal a fost un dictator feroce al cărui loc este în secolul XX, pe când Carol a fost un rege conciliant. Pombal n-a fost rege, iar puterea sa depindea de

sprijinul dat de monarh, ineficientul José I de Bragança (1750-1777). Asemenea altor miniştri atotputernici din secolul al XVIII-lea - Tanucci, Fleury, Potemkin, Kaunitz - era, în multe privinţe un singuratic şi nu se putea aştepta, la nici o simpatie în caz că i-ar fi fost retras sprijinul regal. Pombal considera că numai prin teroare poate îngenunchea opoziţia în faţa reformelor sale. Succesele sale aparente arată cât de multe lucruri ar fi putut realiza un despot luminat, dacă ar fi fost un despot veritabil.

Pombal s-a născut într-o familie aparţinând micii nobilimi. S-a căsătorit avantajos şi a petrecut mai mulţi ani ca diplomat în Australia şi Anglia, fiind deosebit de impresionat de ultimul post. El admira sistemul de guvernare englez precum şi succesele economice ale ţării. Prin contrast, propria sa ţară deţinea un uriaş imperiu colonial prea puţin exploatat, însă se confrunta cu sărăcia, ignoranţa şi superstiţiile religioase. Pombal cunoştea ideile Iluminismului, dar este îndoielnic să şi le fi însuşit. Prefera să-l citească pe Molière, din secolul trecut, decât operele vreunui scriitor recent. José I l-a numit, ministru de război şi al afacerilor externe la începutul domniei sale, dar n-a devenit prim-ministru până în 1755, data înfricoşătorului cutremur de pământ din Lisabona, care a ucis cel puţin 10.000 de oameni. În timp ce Biserica afirma că aceasta este pedeapsa lui Dumnezeu pentru păcatele oamenilor, atitudinea lui Pombal a fost mai realistă - "Îngropaţi morţii şi hrăniţi-i pe cei vii". El a supravegheat reconstrucţia Lisabonei. José a fost atât de impresionat de eficienţa lui Pombal, încât i-a predat întreaga putere. Deoarece avea încredere în el, José arareori semna vreun decret el însuşi, lăsând chiar şi aceste detalii în seama lui Pombal. În următorii 22 ani, Pombal a fost conducătorul efectiv al Portugaliei.

Pombal privea cu mare ostilitate bogăţia şi puterea Bisericii, văzând că aceasta ţine ţara în stare de înapoiere. Timp de câţiva ani a fost oprit să acţioneze de regina-mamă, dar în 1758, odată cu conspiraţia condusă de Tavora, a venit şi marea ocazie. Un atentat de mântuială la viaţa lui José ar fi putut fi conceput şi spre a-l răsturna pe nepopularul său ministru. Pombal l-a arestat pe Tavora, unul dintre cei mai puternici nobili portughezi, împreună cu mulţi alţii, pentru complot. Au fost torturaţi şi au mărturisit, deşi nici până în ziua de azi

nu se ştie dacă au fost cu adevărat vinovați. Există, desigur, bănuiala că Pombal a profitat de ocazia de a distruge odată pentru totdeauna opoziția nobiliară şi clericală împotriva sa. După un proces public Tavora împreună cu alți 12 nobili au fost executați cu brutalitate, unii fiind chiar traşi pe roată. Sălbăticia medievală a torturilor şi execuțiilor contrastează puternic cu încercările sale de a moderniza şi reforma statul. Executarea acestui nobil puternic a acționat negreşit ca un avertisment pentru alții şi n-au mai existat alte încercări de a fi înlăturat. Pombal nu s-a mulțumit cu atât, ci a creat poliția secretă cea mai eficientă şi cu efectivul cel mai numeros din Europa. Mii de oameni au fost închişi, adeseori fără a fi judecați, sub falsa acuzație de opoziție. Portugalia tremura în fața primului său ministru. Vreo 4000 de prizonieri politici au fost eliberați în clipa când Pombal, în sfârşit, a căzut de la putere, în 1777. Regimul său a fost atât de brutal, încât scriitorii *philosophes* l-au condamnat. El ar fi fost mai potrivit pentru un stat totalitar din secolul XX.

Conspirația lui Tavora i-a înlesnit lui Pombal şi atacarea Bisericii. El şi-a însuşit sugestia că iezuiții ar fi fost implicați în complot. Primise, de asemenea, plângeri de la coloniştii din America de Sud în privința felului în care iezuiții îşi administrau întinsele domenii pe care le dețineau acolo. În realitate, în zone ca Paraguay, iezuiții creaseră nişte comunități creştine simple în care indienii erau tratați cu respect. În alte locuri înființaseră comunități de tip comunist în care toți erau şi proprietari ai pământului şi lucrători. Coloniştii doreau ca indienii să le fie sclavi şi se opuneau iezuiților care-i protejau. Ironia istoriei este că Pombal, care mai târziu va aboli sclavia în întrgul Imperiu portughez, în acest moment a decis să-i susțină pe coloniști, ceea ce arată că era în căutarea unei scuze de orice fel pentru a-i distruge pe iezuiți. Pombal i-a alungat pe aceştia în 1759 şi le-a luat pământurile şi bogățiile. A fost primul care a atacat ordinul, iar reuşita lui a încurajat Spania şi Franța să procedeze la fel. Când papa a cedat presiunilor şi a desființat ordinul iezuit, în 1773, acest fapt a reprezentat în multe privințe cel mai mare triumf al lui Pombal. După succesul repurtat în primul asalt, Pombal şi-a reînnoit atacurile asupra Bisericii. Nunțiul papal a fost expulzat şi nici un preot nu mai putea fi numit fără aprobarea guvernului. Preoții care au încercat să se opună au fost închişi. A reuşit

să zdrobească, deci, puterea Bisericii în Portugalia cu o omisiune suprinzătoare. Deşi Inchiziţia şi-a pierdut o parte din putere - nu mai putea condamna la arderi pe rug fără permisiunea oficială - a continuat să existe, neatinsă de reforme. Întrucât Inchiziţia nu reprezenta o ameninţare la adresa lui Pombal şi nu avea bogăţii care să merite confiscate, aceste fapt sugerează că îl interesa mai mult puterea decât credinţa.

Pombal a dus o politică economică mercantilistă, pe care a impus-o unei clase de negustori destul de refractare. Vinul a devenit monopol de stat. Pentru a descuraja importurile de cereale, au fost date restricţii, iar fermierii au primit stimulente pentru a cultiva grâne în loc de struguri. Statul a înfiinţat fabrici de textile şi a interzis importul acestora. Cu toate acestea şi în ciuda tuturor eforturilor, comerţul extern al Portugaliei a continuat să fie controlat de străini. În 1780, 80% din flota Lisabonei era proprietatea unor străini, cam aceeaşi cifră precum cea dinainte de venirea lui Pombal la putere. Poate cea mai importantă realizare a lui Pombal a fost înfiinţarea unui sistem şcolar de stat mai bun decât în orice ţară europeană în afară de Austria, întrucât şi-a dat seama că generaţiile viitoare vor avea nevoie de oameni educaţi. Au fost deschise şcoli de gramatică în toate oraşele mari din Portugalia şi învăţământul urma să fie în portugheză şi nu latină. În 1772 a supus unei reforme majore principala universitate a ţării, din Coimbra, adăugându-i secţii noi de matematică şi ştiinţe şi extinzând-o cu noi corpuri de clădiri, inclusiv laboratoare, un muzeu, un observator astronomic şi o grădină botanică.

Celelalte reforme ale sale confirmă, de asemena, impresia de conducător animat de idei iluministe. Sistemul de taxe a fost modernizat, iar serviciul de stat a devenit accesibil tuturor pe bază de merit şi după origine. S-a permis evreilor să se stabilească în Portugalia şi să se bucure de drepturi civile depline. A început o reformă a sistemului legislativ. Sclavia a fost abolită în întregul imperiu al Portugaliei.

Aceste aparenţe iluministe sunt înşelătoare. Pe Pombal nu-l interesau scriitorii *philosophes*. Preluând cenzura din mâna Bisericii, el s-a folosit de ea pentru a interzice lucrările lui Locke, Hobbes, Voltaire, Rousseau şi Diderot. Nu-l interesa nici o teorie care punea la îndoială

dreptul conducătorilor de a pretinde supunere totală din partea supușilor lor. Chiar și reformele educative, pe drept cuvânt admirate, urmăreau să creeze o clasă de mijloc educată și eficientă. Acestea nu ofereau acces țărănimii pentru care Pombal n-a fost mai nimic.

În 1777 a murit José. A doua zi Pombal a fost informat concis: "Excelența voastră nu mai are nimic de făcut aici" și a fost demis din toate funcțiile. Noua conducătoare era fiica lui José, Maria. Ea a eliberat imediat toți prizonierii politici, a îngrădit puterile poliției secrete, a desființat unele dintre companiile comerciale ale lui Pombal și a redat Bisericii dreptul de cenzură. Pombal, exilat acum la moșiile lui, deplângea destrămarea operei sale de către reacționara regină, dar majoritatea miniștrilor fuseseră păstrați în funcție și nu fuseseră revocate decât foarte puține dintre reformele sale. Maria a refuzat, de exemplu, să permită întoarcerea iezuiților, iar dacă l-ar fi executat pe Pombal și-ar fi câștigat cu ușurință popularitate. După moartea lui Pombal din 1782, reacția s-a accelerat. Nobilimea și-a recâștigat o mai mare parte din puterea pierdută. În ultimul deceniu, fiul reginei, a mers chiar mai departe, retrocedând Bisericii bogățiile și puterea de altă dată. În 1807, când armata lui Napoleon mărșăluia printr-o Portugalie lipsită de apărare, toate realizările lui Pombal fuseseră date uitării.

Pombal a încercat să transforme o societate agrară și înapoiată într-un stat industrializat modern după modelul Angliei, dar Portugalia nu deținea nici resursele și nici tehnologia necesară. El s-a folosit de tortură și teroare pentru a-și impune voința într-o vreme când alți conducători desființau asemenea metode. S-a opus ideilor iluministe și n-a întreprins nimic pentru ușurarea vieții țăranilor. În această lumină, Pombal apare ca un dictator a cărui cădere a fost întâmpinată cu bucurie de populație și care nu poate fi considerat un despot luminat.

În alte privințe, însă, cu toate defectele și eșecurile lui, poate că merită totuși acest nume. Prin slăbirea poziției Bisericii și nobilimii a dat posibilitatea unei noi generații de reformatori să modernizeze Portugalia, în secolul al XIX-lea. A fost singurul dintre conducătorii europeni care a împărtășit viziunea scriitorilor *philosophes* despre o societate în care clasa de mijloc să obțină dreptul la educație, avere și funcții politice. A fost unicul conducător care, înainte de 1789 a sesizat forțele care vor distruge *l'ancien régime*.

6. Dr. Struensee: Danemarca, 1770-1772

Printre conducătorii luminaţi ai secolului al XVIII-lea, dr. Struensee din Danemarca a fost unul dintre cei mai ciudaţi. În mai puţin de doi ani a realizat mai multe decât alţii în 20. Asemenea lui Pombal, puterea lui s-a bazat doar pe relaţiile cu familia regală şi tot la fel a căzut spectaculos în momentul când şi-a pierdut sprijinul.

Dr. Struensee nu era danez, ci doctor prusac. Era ceva destul de neobişnuit, dar nicidecum singular, ca un străin să fie numit într-o înaltă funcţie de stat. Alte exemple din această perioadă sunt John Law (englez) şi Jacques Necker (elveţian) în Franţa, ca şi Squillace (italian) în Spania. Struensee era un adept fervent al Iluminismului şi fusese foarte impresionat mai ales de operele lui Rousseau, deşi nu se poate discerne vreo încercare de a-i pune teoriile în practică, în perioada când a condus Danemarca. Regele Christian al VII-lea (1766-1808) al treilea rege slab care urmase succesiv în Danemarca la mijlocul secolului al XVIII-lea era dezechilibrat mintal şi incapabil să conducă efectiv ţara. Soţia lui, regina Carolina-Matilda (sora lui George al III-lea al Angliei) a ajuns să depindă tot mai mult de dr. Struensee ale cărui remedii păreau să producă un efect benefic asupra soţului său. Metodele prin care acest doctor prusac ţinea sub control dezechilibrul mintal al regelui nu se sunt cunoscute, poate utiliza droguri. Oricare ar fi fost însă, regina a ajuns să se bazeze pe el. În 1770 dr. Struensee era instalat pe post de iubit al reginei şi prim-ministru al regelui. Intensitatea curentului reformator pe care l-a pus în mişcare în următoarele 18 luni sugerează că poate a fost conştient că timpul îi este limitat.

Mai întâi a fost nevoit să zdrobească opoziţia. S-a văzut într-o situaţie similară cu cea a lui Leopold din Toscana, să conducă o ţară relativ prosperă în care nobilimea pierduse de mult puterea politică. Văzând cum Consiliul Privat se opune legilor sale, l-a desfiinţat pur şi simplu şi a început să conducă prin decrete. N-a trebuit să folosească tortura, procesele-spectacol sau poliţia secretă pentru a-şi impune conducerea. Cu toate acestea, forma relativ blândă de despotism pe care a adoptat-o nu a împiedicat ostilitatea faţă de el şi nu l-a scutit să cadă brusc de la putere, acelaşi lucru care i s-a întâmplat şi lui Pombal.

Odată instalat în funcție, Struensee a introdus o serie de reforme ambițioase. A abolit cenzura presei - act pentru care Voltaire l-a evidențiat cu cuvinte de laudă. A înființat o comisie care să facă cercetări asupra stării nenorocite a țăranilor şi apoi a abolit şerbia. A reorganizat administrația de stat, micşorând numărul de funcționari, dar crescându-i eficacitatea şi a tăiat salariile. Pe de altă parte a crescut în mare măsură cheltuielile curții, probabil pentru a-şi păstra favorurile reginei. Contrastul dintre petrecerile luxoase de la curte şi salariile micşorate ale funcționarilor de stat a trezit serioase resentimente. Abolirea şerbiei a fost întâmpinată cu bucurie de țărani; mai puțin populară a fost însă încercarea lui de a fixa un plafon al salariilor muncitoreşti. Tentativa de a impune o politică a veniturilor s-a dovedit atât nepopulară cât şi uşor de escamotat.

În domeniul reformelor sociale Struensee şi-a depăşit cu mult epoca. Ca doctor era interesat în special de sănătate, astfel că a înființat un excelent sistem de spitale. S-a dovedit neobişnuit de liberal şi în privința moralității sexuale. A interzis orice pedepse pentru mamele necăsătorite, copiii nelegitimi sau adulteri. Bordelurile au fost eliberate de sub supravegherea poliției şi s-a înființat prima clinică de boli venerice din Danemarca.

În scurta perioadă în care a fost dictator, Struensee a publicat peste 1000 decrete care reformau toate aspectele conducerii. A fost abolită tortura şi întregul sistem legislativ a fost reformat şi adus la zi, stabilindu-se şi egalitatea în fața legii. Nobilimea şi-a pierdut aproape toate prerogativele asupra țărănimii. Danemarca a fost transformată într-un stat al comerțului liber, al promovărilor pe bază de merit în funcțiile înalte şi în armată şi s-a decretat toleranță completă pentru toate religiile.

Majoritatea acestor reforme a trezit o puternică opoziție. Dintre opozanți făceau parte, după cum era de aşteptat, funcționarii oficiali şi nobilii. Struensee a înfuriat însă şi majoritatea populației prin reformele sale religioase, prin decretul asupra salariilor, prin faptul că era iubitul reginei şi, mai presus de orice, pentru că era străin. Nici nu ştia daneza. Toate decretele sale au fost publicate în limba germană şi exista temerea că încearcă să "prusizeze" Danemarca. Nobilimea şi funcționarii daţi la o pare datorită reformelor sale economice au

exploatat sentimentele antigermane ale danezilor. Struensee, probabil pentru că avea încredere în sprijinul total al regelui şi reginei, a ignorat opoziţia în continuă creştere.

Căderea sa a survenit pe neaşteptate, în 1772. Regina mamă l-a convins pe căpitanul gărzii regale să-l aresteze pe Struensee, care a fost executat cu brutalitate în faţa unei mulţimi entuziasmate - o altă lecţie privitoare la uşurinţa cu care se poate răsturna un prim-ministru aparent atotputernic, cum s-a întâmplat şi cu Pombal. N-a fost plâns decât de regina Carolina care a fost divorţată imediat şi trimisă în exil.

După căderea lui Struensee s-a revenit oarecum la vechea stare. Consiliul Privat a fost restaurat şi şerbia impusă din nou. Cu toate acestea, o mare parte din opera sa a supravieţuit, iar şerbia a fost abolită definitiv în deceniul al nouălea. Deşi s-a aflat scurt timp la conducere a fost mai eficient decât Pombal, deoarece ideile sale au fost aplicate într-o ţară mult mai dezvoltată decât Portugalia. Biserica daneză era şi ea mult mai săracă, mai restrânsă şi mai puţin influentă decât în Portugalia şi puterea sa putea fi zdrobită cu uşurinţă. Deja din deceniul al şaselea guvernul danez acţionase activ pentru uşurarea poverilor ce apăsau asupra ţărănimii, iar nobilimea îşi pierduse mult din putere în timpul domniei lui Frederik al IV-lea (1699-1730). Danemarca adoptase deja metodele agricole moderne, iar regii duceau o politică mercantilistă eficientă. În timpul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, oamenii de ştiinţă danezi inclusiv astronomul Tycho Brahe, s-au aflat printre cei mai importanţi din Europa. Copenhaga a fost primul oraş european care a introdus iluminatul străzilor, iar sistemul şcolilor primare de stat fusese înfiinţat încă din deceniul al patrulea. Danemarca evoluase deja spre o formă de guvernământ mai tolerantă şi mai luminată cu mult înainte ca Struensee să vină la putere, lucruri care i-au uşurat munca de reformator.

Rezultă, deci, că politica iluministă nu a avut succes decât în ţări avansate deja din punct de vedere social şi economic. Majoritatea realizărilor lui Struensee i-au supravieţuit, în ciuda faptului că răsturnarea sa a fost aparent salutată de toată lumea, şi în ciuda eforturilor nobilimii şi oficialilor de stat de a-şi recâştiga statutul pierdut. Pombal, însă, care a condus Portugalia mult mai multă vreme şi cu mai mare sălbăticie, a realizat mai puţin şi a trăit să-şi vadă

decretele anulate în câțiva ani. Diferența dintre cei doi nu ne spune nimic privitor la capacitatea acestor doi miniştri, dar ne spune foarte mult despre natura țărilor pe care le-au condus.

7. Concluzii

Un număr de alte state au fost, de asemenea, conduse de regi, despre care se poate spune că au transpus în practică ideile iluminismului. Gustav al III-lea a condus Suedia timp de 20 de ani după ce a preluat puterea din mâna *Riksdag*-ului (Parlamentul) printr-o lovitură de stat, în 1772. Cunoştea ideile Iluminismului, fiind impresionat mai ales de lucrările lui Montesquieu şi ale fiziocraților. De la primul a preluat ideea unei constituții scrise - de fapt a fost primul conducător european care a introdus un asemenea document - iar de la ceilalți a adoptat politica economică a liberului schimb, a stabilizării cursului monetar şi zdrobirii puterii breslelor. Îi plăcea să-şi autointituleze sistemul de guvernare "despotism legal", cuvintele prin care scriitorii *philosophes* au descris regimul ideal. La fel ca alți conducători, a instituit toleranța religioasă, extinzând-o şi asupra evreilor în 1782, a reformat legislația şi a ridicat cenzura presei. A fost interesat în mod deosebit să promoveze cultura suedeză, construind opere, teatre şi palate pe scară întinsă.

La început Gustav a părut un rege popular şi nu a avut nevoie de o poliție secretă sau de cenzură pentru înăbuşirea opoziției. Cu toate acestea, după 1788 opoziția a devenit tot mai puternică în fața absolutismului său accentuat, a creşterii taxelor pentru a-şi putea plăti palatele, a agresivității tot mai accentuate, a politicii externe agresive, costisitoare şi lipsită de rezultate. După războiul cu Rusia din 1788 prin care nu s-au câştigat teritorii, în 1791 Gustav a chemat la o cruciadă împotriva Revoluției franceze. Ultima lovitură a fost zvonul că ar fi propus abolirea definitivă a *Riksdag*-ului. În martie 1792 a fost asasinat de un grup de nobili la unul dintre balurile mascate pe care-i plăcea să le organizeze.

Gustav a fost şi luminat şi despotic, dar nu în acelaşi timp. Primii ani, când a condus ca un monarh constituțional şi a introdus reforme pe scară largă, contrastează cu ultimii ani de absolutism şi aventuri externe. În ciuda faptului că a fost lăudat de Voltaire, nu există dovezi

că politicile sale, în afara celor economice au fost motivate de grija pentru binele poporului. A dorit, într-adevăr să facă din Suedia un stat eficient şi să-i redea vechea măreţie, cât şi să-şi promoveze o imagine de conducător înţelept şi binevoitor. Într-un discurs rostit la Academia Suedeză, în 1786, a dat limpede de înţeles că aşteaptă din partea scriitorilor şi artiştilor suedezi să-l glorifice în operele lor - o atitudine similară cu aceea a lui Frederic şi a Ecaterinei în privinţa lui Voltaire.

Probabil că spectaculoasa asasinare a lui Gustav - singurul asasinat al unui rege din perioada analizată în această carte, cu excepţia Rusiei - a fost determinat de eşecurile sale în politica externă, ceea ce apare ca un fapt semnificativ. Aceasta înseamnă că şi într-o perioadă în care se cerea monarhilor să fie mult mai atenţi în privinţa responsabilităţii faţă de popor, politica externă continua să fie aceeaşi ştachetă după care erau judecaţi conducătorii - după cum demonstrează şi domniile lui Frederic, Iosif şi a Ecaterinei.

Alt monarh dat ca exemplu de despot luminat a fost Carol Frederic, duce de Baden, unul dintre cele mai mici state ale Sfântului imperiu roman. El a domnit o perioadă excepţional de lungă (1738-1811) ceea ce-i conferă titlul de primul şi ultimul despot luminat, deoarece şi-a început opera înaintea lui Frederic al II-lea şi supravieţuind tuturor* celorlalţi conducători din această categorie. A fost singurul aflat încă la conducerea statului în momentul când Napoleon a cucerit Germania, 1805-1806. A desfiinţat şerbia şi a încurajat agricultura, comerţul şi industria. Ţara sa se bucura de toleranţă religioasă şi nu exista aici o cenzură a presei. Printr-o reformă legală generalizată, Carol Frederic a abolit atât tortura cât şi pedeapsa cu moartea. A fost interesat de educaţie, de arte şi ştiinţe şi a încercat să înfiinţeze o academie culturală germană numită "Institutul patriotic german". La fel ca ceilalţi despoţi luminaţi, el a dat dovadă de un accentuat stil paternalist de conducere. A decretat chiar că statul este dator să educe populaţia "în privinţa conducerii propriilor afaceri, chiar şi împotriva voinţei acesteia".

---

* Autorul nu studiază decât istoria statelor din vestul Europei, singurul exemplu dintre statele centrale şi est-europene fiind Rusia. Pe teritoriul Principatelor Române, de exemplu, pot fi consideraţi despoţi luminaţi Vasile Lupu, Matei Basarab şi Dimitrie Cantemir (n.t.)

Carol Frederic a fost singurul conducător care a pus în practică visul fiziocraților de a aboli toate taxele în vigoare și a le înlocui cu un impozit unic pe teren. Această politică, însă, nu a dat roade. Cu toate acestea, ideile sale se potriveau cu cele franceze într-o măsură suficient de mare pentru ca Napoleon să-l accepte ca aliat în 1805 și să devină un membru al Confederației Rinului, ceea ce i-a mărit considerabil teritoriile.

În încercarea de a rezuma diferitele politici și realizări ale unui număr de conducători, se evidențiază câteva aspecte comune. Miniștrii care au lucrat pentru regii conciliant - Pombal, Squillace, Tanucci și Struensee - n-au fost protejați de aceștia. Opera lor a fost ușor de distrus în momentul când au pierdut bunăvoința patronilor lor regali și au fost folosiți ca țapi ispășitori pentru lipsa de popularitate a monarhilor. Cei mai vulnerabili au fost străinii - Struensee și Squillace - care au fost detestați de populație chiar și în momentele lor de glorie. Monarhii care au inițiat singuri programe de reforme s-au bazat mai ales pe tradiționala loialitate populară față de suveran, deși aceasta a avut limitele ei, după cum au descoperit Iosif și Gustav.

În general, cei mai eficienți despoți luminați au fost aceia care au condus state mici și comparativ mai evoluate, ca Toscana și Baden. Aceștia au evitat greșeala comisă de Iosif și Gustav de a încerca să facă totul de unul singur, și s-au folosit de miniștri asemenea lui Gianni din Toscana. Asemenea conducători au rezistat tentației de a se împrăștia în războaie și s-au folosit de circumstanțele favorabile, respectiv faptul că Biserica își pierduse deja mare parte din putere, bogăție și influență, iar nobilimea era ori lipsită de putere ori putea fi convinsă să participe la opera monarhului. Un avantaj l-a constituit și faptul că aceste țări au fost dezvoltate din punct de vedere social și economic - respectiv Toscana, Baden și Danemarca.

Prin contrast, despotismul luminat n-a funcționat bine în cazurile când conducătorii au fost nevoiți să apeleze la forță pentru a îngenunchea nobilimea și Biserica - după cum au dovedit Gustav, Pombal și Struensee. Acolo unde biserica se bucura încă de sprijin și bogății considerabile, conducătorii fie că s-au mișcat cu prudență, cum a făcut Carol al III-lea în Spania, și n-au realizat mare lucru, fie au atacat cu sălbăticie Biserica, așa cum au procedat Pombal și Leopold,

riscând consecinţele. În ambele cazuri, o biserică puternică a rămas obstacolul major în calea politicilor iluministe. Un sistem social şi economic înapoiat, ca în Neapole şi Portugalia, a făcut ca toate reformele să rămână de suprafaţă. Un ultim factor care a acţionat ca o piedică a fost eşecul în politica externă, după cum dovedeşte exemplul lui Gustav. Carol al III-lea al Spaniei a fost singurul mic despot care a reuşit să meargă pe frânghia îngustă dintre implicarea activă în războaie şi pierderea prestigiului. Despotismul luminat pare să fi fost mai eficient în state mici şi lipsite de importanţă, decât în cele reprezentând mari puteri, ca Prusia şi Rusia.

Poate că n-a existat niciodată o cale suficient de eficace de conducere a unui stat mare şi complex, dar chiar şi liderii statelor mici au avut nevoie de circumstanţe favorabile pentru a adopta o politică adecvată.

Să luăm notiţe despre "Mici despoţi luminaţi"

Într-un eseu de examen este puţin probabil să vi se ceară să scrieţi în detaliu despre vreunul dintre conducătorii din acest capitol. Ceea ce înseamnă că, în privinţa unui conducător sau altul, notiţele voastre nu trebuie să fie nici atât de minuţioase, nici atât de exhaustive precum cele referitoare la Frederic, Ecaterina şi Iosif. În schimb, scopul vostru ar trebui să fie găsirea unor (i) modalităţi de abordare şi a (ii) unor probleme pe care le-au avut în comun aceşti conducători. Spre a realiza acest lucru, este de preferat să se adopte structuri identice ale notiţelor pentru fiecare dintre cei cinci conducători (sau şapte, dacă îi includem pe Gustav al III-lea şi pe Carol Frederic) despre care este vorba în acest capitol, folosind titlurile de mai jos. Puteţi folosi aceste notiţe spre a distinge asemănări şi deosebiri între conducători. Concluzia capitolului ar putea sugera, de asemenea, modalităţi de a trata concluzii comune din politica adoptată de conducători foarte diferiţi în aparenţă.

1. Starea ţării (din punct de vedere politic, social, economic şi religios) în momentul când a ajuns la putere respectivul conducător.
2. Cunoaşterea ideilor iluministe.

	Reforma penală	Biserica	Finanțele	Economia	Educația și artele	Guvernarea	Politca externă
Leopold al II-lea al Toscanei 1765-1790	Abolirea torturii și a tribunalelor secrete. Egalitatea în fața legii	1780-Desființarea Inchiziției. Atacuri la adresa bogăției, puterii, ritualurilor	Simplificate - legate de venituri	Liberul schimb - noi metode agricole Desființarea breslelor		1782 Carta	Pacifist
Carol al IV-lea al Neapolului 1734-1759	Reformarea regimului de detenție (Tanucci)	1741 – Concordatul Expulzarea iezuiților		Abolirea ineficientă a șerbiei	Opera Academie Arheologie Universități	Creșterea absolutismului	
Carol al III-lea al Spaniei 1759-1788		1767- Expulzarea iezuiților Inchiziția își pierde o parte din atribuții	Înjumătățirea Alcabalei	Politica fiziocrată Zdrobirea *Mestei* Desființareabreslelor Industrie, comerț	Universități Școli Clădiripublice		Războiul de șapte ani Războiul de Independență din America
Pombal din Portugalia 1755-1775	Abolirea sclaviei	1759 – Expulzarea iezuiților Atacarea puterii și bogăției Bisericii Toleranța față de evrei		Politica industrială mercantilistă	Școli Universități	1758- complotul lui Tavora Dictator Poliția secretă	
Struensee din Danemarca 1770-1772	Desființarea cenzurii Desființareatorturii Egalitatea în fața legii	Toleranța religioasă		Abolirea Șerbiei Salarii maximale Liberul schimb	Spitale	Dictator Desființarea consiliului	
Gustav al III-lea al Suediei 1772-1792	Desființarea cenzurii	Toleranță religioasă		Liberul schimb Desființareabreslelor	Opera Teatre	Constituție Spresfârșitdevine dictator	1788 – Războiul cu Rusia 1791 – Cruciada împotriva Franței

Rezumat - Mici despoți luminați

3. Politica internă (în fiecare caz explicaţi scopurile, atitudinea adoptată, politica în diverse domenii şi realizări).
3.1. Ţăranii
3.2. Biserica
3.3. Reforma legislativă
3.4. Guvernare
3.5. Nobilimea
3.6. Economia (comerţ, industrie, impozite)
3.7. Sistemul de taxe
3.8. Artele, ştiinţa şi cultura.
3.9. Educaţia
4. Politica externă (din nou: scopuri, atitudinea adoptată şi realizări)
5. Estimare globală.
5.1. Succes sau reuşită?
5.2. A fost el un despot luminat?

Nu toate aceste titluri sunt adecvate pentru fiecare conducător.

***Să răspundem la întrebări-eseu despre** "Mici despoţi luminaţi"*

Nu se obişnuieşte să se pună întrebări referitoare doar la micii despoţi şi este improbabil să vi se ceară vreodată să discutaţi despre unul dintre ei, de exemplu:

1. "Realizările reformatorilor din ţările mai mici cum ar fi Portugalia, Danemarca sau cele două Sicilii îi îndreptăţeşte la titulatura de despoţi luminaţi?"

Sau întrebarea poate fi chiar mai amplă, cerându-vă să-i luaţi în consideraţie pe toţi despoţii luminaţi, şi mari şi mici, de exemplu.

2. "Care dintre conducătorii din secolul al optsprezecelea merită cel mai mult descrierea de «despot luminat»?
3. "Reprezintă Pombal cel mai bun exemplu de despotism luminat din secolul al optsprezecelea?"

Întrebarea numărul 2 este în mod evident cea mai generală. Examinatorul nu oferă nici un indiciu în privinţa conducătorilor care

trebuie avuți în vedere. Prima cerință pentru acest eseu (ca şi pentru celălalt) este aceea că trebuie să fiți în stare de a oferi o definiție clară şi concisă a "depotismului luminat". Pregătiți-vă definiția acum, chiar dacă s-ar putea să doriți s-o modificați după ce ați parcurs şi ultimul capitol. Nu trebuie să fie mai lungă de trei propoziții. Faptul de a avea o definiție clară nu numai că vă va oferi o introducere gata făcută pentru unul din aceste eseuri, ci va constitui şi criteriul de judecare a ficăruia dintre conducători. În acest moment puteți alege una dintre cele trei modalități de abordarte a părții principale a întrebării numărul 2:

a) *Fie* să treceți în revistă pe toți conducătorii căutând să descoperiți care dintre ei se potriveşte cel mai bine cu definiția pe care ați dat-o. Concluzia va identifica (pe bază de motive) conducătorul care este cel mai îndreptățit să aspire la acest titlu.

b) *Fie* alegeți-vă dinainte cel mai bun candidat, scrieți despre el în detaliu, explicând cum şi de ce el se potriveşte cel mai bine cu definiția pe care ați dat-o, apoi în cea de-a doua jumătate a eseului descrieți pe scurt pe câțiva dintre ceilalți conducători, explicând de ce nu i-ați ales pe ei.

c) *Fie* analizați definiția, acordând un paragraf fiecărui element (de exemplu: ajutorarea țărănimii, reformele sistemului legislativ) şi descoperiți care dintre conducători se potriveşte cel mai bine cu respectivul element al definiției. Ce elemente ați include în cazul în care ați alege această modalitate de abordare?

Fiecare tip de abordare are avantaje şi dezavantaje.

Primul tip are avantajul de a discuta conducătorii pe rând - în acelaşi fel în care au fost organizate notițele voastre. E uşor de făcut un plan, dar există riscul de a fi dominat de partea narativă şi de "a nu vedea pădurea din cauza copacilor" - fiind atât de concentrat asupra conducătorului încât definiția globală a despotismului luminat şi un răspuns clar la întrebare apare exact la sfârşit, în cel mai bun caz.

Al doilea tip de abordare are avantajul de a avea întrebarea clară în minte şi de a acorda cea mai mare parte a spațiului celui mai îndreptățit candidat la titlu. Totuşi, e nevoie de a întocmi în mare grijă planul, din moment ce vă apucați, să răspundeți la întrebare înainte de a începe, în

loc să conturaţi răspunsul pe măsură ce-i treceţi pe conducători în revistă.

Al treilea tip de abordare este cel mai provocator şi interesant. O abordare tematică vă va păstra eseul în limitele definiţiei, deşi poate fi destul de greu să vă descurcaţi în situaţia în care aveţi referinţe despre diverşi conducători răspândite în toate părţile.

Aceste chestiuni vor fi scoase în evidenţă dacă v-aţi făcut planul eseului în conformitate cu una dintre cele trei modalităţi de abordare a întrebării numărul 2. Examinatorul va aprecia pozitiv un răspuns bine conceput, care foloseşte oricare dintre aceste metode, deşi notele cele mai mari vor fi probabil obţinute de un răspuns bun care are la bază cea de-a treia modalitate de abordare. Care dintre modalităţi vi se pare cea mai accesibilă? De ce? Care conducător consideraţi că se apropie cel mai mult de definiţia pe care aţi dat-o despotismului luminat? Comparaţi-vă decizia cu cea a celorlalţi din clasă. Aţi căzut cu toţii de acord? Dacă da, aţi realizat ceva mai mult decât istoricii din ultimii două sute de ani care au dezbătut această problemă fără a ajunge la un consens.

Celelalte două întrebări vor necesita o modalitate similară de abordare, în ciuda faptului că examinatorul a menţionat câteva nume de conducători. Fiecare dintre conducătorii care au fost identificaţi în acest fel, trebuia să fie discutat în eseu, dar trebuie să faceţi comparaţie şi cu ceilalţi conducători, altminteri răspunsul va fi incomplet. În întrebarea numărul 3, de exemplu, veţi avea nevoie de definiţia despotismului luminat, spre a începe, urmată apoi de o discuţie despre politica lui Pombal raportată la definiţie şi încheind cu o comparaţie cu ceilalţi conducători care i-ar putea pune în primejdie pretenţia sa de a fi "cel mai bun exemplu". Un răspuns care se ocupă în mod exclusiv de Pombal are toate şansele să obţină o notă mică. Astfel, în orice eseu de acest tip, va trebui să căutaţi cât din eseu trebuie dedicat respectivului (respectivilor) conducător (i), şi cât de mult, comparaţiei cu celelalte exemple nemenţionate. Dacă răspundeţi la întrebarea numărul 3, cam cât la sută din eseu îl veţi dedica lui Pombal?

CAPITOLUL 7

Concluzii

1. Despotismul luminat

Expresiile "despotism luminat" şi "absolutism luminat" erau folosite în secolul al XVIII-lea dar nici unul dintre conducătorii analizaţi în această carte n-au purtat acest titlu în timpul vieţii lor. Ideea că aceşti regi au fost despoţi luminaţi a fost a istoricilor din secolul al XIX-lea - istorici diverşi acordând titlul respectiv unor conducători diferiţi conform definiţiilor proprii. Au fost numiţi astfel, în diverse perioade, conducători care contrastau între ei, din punctul de vedere al perioadei de domnie, al statelor respective şi politicilor duse, cum ar fi Ludovic al XIV-lea al Franţei, Petru cel Mare al Rusiei, Napoleon, generalul de Gaulle şi doamna Thatcher. Pentru ca acest concept să fie valabil este necesară o definiţie mai restrânsă decât aceea descriind un conducător puternic care pretinde că acţionează spre binele poporului său.

Definiţia acceptată de majoritatea istoricilor este aceea dată unui grup de monarhi din secolul al XVIII-lea , care au cunoscut şi au fost influenţaţi de teoriile scriitorilor cunoscuţi sub numele de scriitori *philosophes*, punând în practică unele dintre acestea. Politicile adoptate de respectivii conducători includ: standardizarea şi codificarea legilor; interzicerea utilizării torturii şi a pedepselor barbare; paşi în direcţia protecţiei sociale faţă de persoanele neputincioase; reducerea privilegiilor şi bogăţiilor bisericii oficiale şi garantarea toleranţei religioase; încurajarea industriei, comerţului şi agriculturii prin adoptarea de noi tehnici şi prin reducerea reastricţiilor şi tarifelor; patronajul artelor şi ştiinţelor; extinderea facilităţilor pentru educaţie; uşurarea situaţiei ţărănimii şi interzicerea superstiţiilor şi practicării misterelor ataşate însăşi instituţiei monarhice. În sfârşit, pentru realizarea acestui impresionant program de reforme, despotul luminat va acţiona pentru creşterea puterii sale pe socoteala aceleia a nobilimii şi a adunărilor teritoriale. Această putere trebuia folosită nu pentru

propria măreţie şi distracţie, cum a făcut Ludovic al XIV-lea, ci în folosul statului şi al poporului.

Definiţia de mai sus exclude monarhi ca Petru cel Mare, care a murit înaintea ca scriitorii *philosophes* să-şi scrie opera şi conducătorii de după 1789 ale căror politici au fost influenţate de alţi factori şi nu de lucrările lui Voltaire sau Rousseau.

2. Filosofi şi regi

Prima dificultate creată de o astfel de definiţie a despotismului luminat este aceea că nici unul dintre scriitorii *philosophes* n-a susţinut întregul spectru de politici enumerate mai sus. După cum am văzut, scriitorii îmbrăţişau o multidudine de idei şi credinţe variate. Majoritatea, inclusiv doi dintre cei mai vestiţi, Voltaire şi Diderot, nu au nici un fel de filosofie politică. Ambii s-au pronunţat în favoarea monarhiei absolute, dar nici unul nu a scris vreo carte de filosofie politică în care să descrie şi să susţină despotismul luminat ca formă ideală de guvernare. Scriitorii care au luat în considerare acest subiect - Rousseau şi Montesquieu - au susţinut, fiecare, sisteme cu totul diferite implicând o monarhie lipsită de putere. Ar fi deci complet greşit să considerăm aceşti scriitori drept filosofi ai despotismului luminat, cum a fost Bossuet care a creat o justificare teoretică a monarhiei dreptului divin în secolul al XVII-lea. Scriitorii *philosophes* au fost, în general, mai puţin interesaţi de metodele concrete de conducere şi mai mult de principiile de organizare ale societăţii. Majoritatea doreau o societate condusă - conform unor principii ştiinţifice, raţionale, şi nu conform regulilor şi dogmelor religioase. Ei considerau omul drept o fiinţă raţională şi că, prin intermediul cunoaşterii de sine şi prin abandonarea superstiţiilor, era posibil ca omenirea să progreseze spre o existenţă mai fericită şi mai prosperă. Au comparat epoca lor cu secolele anterioare şi au decis că de la căderea Imperiului roman şi până în era lor, Europa căzuse într-un Ev întunecat al ignoranţei şi superstiţiilor - atitudine faţă de Evul Mediu despre care ştim astăzi că simplifică realitatea, dar care i-a măgulit pe oamenii secolului al XVIII-lea, care intrau într-o lume nouă, a raţiunii, a progresului şi cunoaşterii. Deşi nu

au fost fundamental anticreştini - pentru că toţi au pretins credinţa în Dumnezeu - ideile lor i-au pus în conflict cu bisericile, în special, cea romano-catolică. Scriitorii *philosophes* au respins pretenţia Bisericii de a deţine atât monopolul cunoaşterii cât şi pe cel al moralităţii. Biserica romano-catolică era conştientă de ameninţarea ivită şi a acţionat ferm pentru a le interzice operele. În Franţa, patria scriitorilor *philosophes*, acţiunea Bisericii n-a avut succes. Eşecul întâmpinat de încercarea de a interzice *Enciclopedia* a reprezentat o înfrângere semnificativă, urmată curând de expulzarea iezuiţilor din Franţa, în 1764. În multe privinţe, scriitorii *philosophes* au fost mai implicaţi în campania lor fructuoasă dusă împotriva Bisericii decât în conceperea unei forme ideale de guvernare.

Scriitorii *philosophes* au fost criticaţi pentru atitudinea linguşitoare faţă de monarhi. În timp ce denunţau abuzul de putere şi susţineau necesitatea unei preocupări sporite pentru drepturile şi securitatea socială a oamenilor de rând, pe de o parte, i-au flatat excesiv pe unii dintre cei mai despotici monarhi, pe de alta. Voltaire şi Diderot au fost adevăraţi sicofanţi, dar aproape toţi scriitorii din toate timpurile au căutat patronajul puternicilor. Ei şi-au pus la dispoziţia monarhilor respectivi marele talent literar într-un scop precis, deoarece sperau în schimb atât protecţie din partea propriului guvern cât şi ocazia de a-şi vedea ideile puse în practică. Scriitorii considerau că monarhii sunt singurii capabili să aplice reforme. Puţină linguşire ipocrită nu era un preţ prea mare pentru a-şi vedea ideile materializate şi credeau că ei sunt cei care se folosesc de monarhi pentru a-şi atinge scopurile - Voltaire chiar a recunoscut deschis acest lucru.

Nici monarhii nu erau proşti. Se bucurau de laude şi de prestigiul de a patrona scriitori atât de vestiţi. Se foloseau de ei pentru a-şi face propagandă în Europa şi acest lucru este foarte evident în felul în care Ecaterina a II-a s-a folosit de Voltaire pentru a crea imaginea unei monarhii ruse civilizate şi rafinate, atât de diferită de vechea idee că Rusia este o ţară barbară şi înapoiată ca pe vremea lui Petru cel Mare. Într-un moment de candoare, Ecaterina a admis: "Nu ştiaţi că Voltaire mi-a creat acest chip?". În acelaşi timp monarhii alegeau cu parcimonie din operele scriitorilor acele politici care le conveneau şi le respingeau pe cele neconvenabile sau menite să le reducă puterea.

Dovezile demonstrează că monarhii au fost cei avantajaţi. Scriitorii n-au ezitat să justifice sau să ignore aspectele cele mai rele ale activităţii patronilor lor. Vom observa că scriitorii justifică raptul Poloniei din 1772 pe motivul că cei trei monarhi jefuitori aduceau ţăranilor polonezi ignoranţi biencuvântarea toleranţei religioase. Voltaire a trecut cu uşurinţă peste asasinarea lui Petru al III-lea, comisă de Ecaterina, considerând-o o "chestiune de familie" care nu-l priveşte. Scriitorii *philosophes* aveau cam aceeaşi poziţie cu saltimbancii de la curte din Evul Mediu - treaba lor era să-i amuze şi să-i distreze pe patronii lor regali şi puteau chiar să-i critice din când în când atâta timp cât nu depăşeau măsura.

Toate acestea sugerează o relaţie unilaterală între cinicii monarhi şi naivii scriitori, ceea ce apare ca fiind prea simplu. Faptul că monarhii au considerat necesar şi de dorit să patroneze scriitorii critici şi că au fost conştienţi că aceştia pot deveni propagandişti folositori, este o indicaţie în sine a influenţei tot mai mari pe care o exercitau scriitorii asupra cercurilor educate. Ecaterina şi Frederic n-au patronat scriitorii numai pentru a se folosi de ei, ci au demonstrat că-i interesau ideile şi operele acestora cu mult înainte de a veni la putere, deci este de presupus că au fost cu adevărat preocupaţi de Iluminism şi au dorit să aplice unele dintre ideile respective.

Relaţia dintre monarhi şi scriitori s-a bazat pe unele convingeri comune, dar au existat şi motive ipocrite de ambele părţi, atât scriitorii *philosophes* cât şi monarhii aveau nevoie şi se foloseau unii de alţii. Este o relaţie care a convenit ambelor părţi.

3. Politici regale

În timpul secolului al XVIII-lea, monarhii au reuşit să-şi justifice existenţa şi puterea în parte pe temeiuri practice, - regimul nobiliar alternativ ar fi fost mai rău - şi în parte prin teoria dreptului divin al regilor. Cea de-a doua justificare a devenit tot mai discreditată în secolul al XVIII-lea, iar creşterea prestigiului Olandei şi Angliei constituia un exemplu de alternativă valabilă la monarhia absolută. Uneori se susţine că regii au devenit despoţi luminaţi pentru a-şi

justifica propria existență. În realitate nu există dovezi că au fost siliți s-o facă sau că s-au simțit amenințați. Din contră, a fost o eră a monarhiei sigure de sine, când regii n-au ezitat să-şi sporească puterea şi să provoace grupuri sociale puternice. Chiar şi un rege leneş şi lipsit de ambiții ca Ludovic al XV-lea al Franței a putut să zdrobească liniştit opoziția *parlamentelor* în fața unei reforme a sistemului judiciar, din 1770. Iosif al II-lea este alt exemplu de monarh care a considerat că autoritatea lui personală este suficientă pentru a-şi asigura obedienţă din partea tuturor supuşilor săi. Chiar şi George al III-lea al Angliei a încercat să-şi sporească puterea - cel puțin aşa au fost considerate acțiunile sale atât de către coloniile americane în Declarația de Independență cât şi de Camera Comunelor engleză care a votat moțiunea Dunning din 1780 prin care se denunța creşterea puterii regale. Argumentul că monarhii au adoptat politici iluministe pentru a se legitima pare neconvingător. De ce au făcut-o, atunci?

4. Despotismul luminat în practică

Faptul că anumiți monarhi din secolul al XVIII-lea au trecut la programe reformatoare pe scară largă şi conforme cu ideile scriitorilor *philosophes* este incontestabil. Asta nu înseamnă, însă, că recomandările acestora i-au determiant pe regi să facă reforme. Există câteva exemple de monarhi care au respins total ideile Iluminismului şi au interzis cărțile ofensatoare, dar în acelaşi timp au trecut la reforme extensive de felul celor susținute de aceeaşi scriitori. Maria Tereza, de exemplu, a aplicat reforme semnificative ale sistemelor judiciar, administrativ şi educativ din imperiul său. De asemenea a încercat să reformeze finanțele, economia, religia, educația şi să uşureze şerbia. Atât scopul cât şi vastitatea reformelor întreprinse ar putea s-o califice drept unul dintre cei mai eficienți despoți luminați - numai că ea a fost total ostilă Iluminismului. A fost însă, obligată să întreprindă reforme pentru a-şi moderniza statul şi a-l întări în fața amenințării lui Frederic cel Mare, monarh căruia i se acordă mereu titlul de despot luminat, dar care în realitate a făcut mai puțin pentru a-şi moderniza statul decât Maria Tereza. Frederic Wilhelm I al Prusiei este alt exemplu de rege

din secolul al XVIII-lea care a reuşit cu succes să-şi modernizese statul, deşi era ostil ideilor iluministe. În cazul său, a fost nevoit să acorde o atenţie sporită centralizării sistemului de guvernare şi organizării sistemului de taxe, făcând mai puţine eforturi în privinţa educaţiei şi şerbiei. Aceste exemple dovedesc posibilitatea aplicării unor reforme generale, în secolul al XVIII-lea în lipsa influenţei Iluminismului. Motivele au fost simpla întărire a statului.

Alt grup de conducători, inclusiv Pombal în Portugalia, Carol al III-lea în Spania şi Tanucci la Neapole, au trecut la programe ambiţioase de reforme şi în acelaşi timp au interzis lucrările scriitorilor *philosophes* şi au suprimat orice opoziţie faţă de sistemul politic existent. În aceste cazuri nu numai că s-au folosit de argumentul întăririi statului pentru a-şi justifica reformele, dar şi de acela al grijii faţă de supuşi şi pentru a pune capăt abuzurilor de putere din partea nobilimii şi clerului. În fiecare caz, conducătorul cunoştea ideile Iluminismului şi a pus în practică politicile respective având aceleaşi ţeluri, ei au interzis totuşi cărţile.

În sfârşit, a existat o serie de monarhi, mai ales Frederic al II-lea, Ecaterina a II-a, Iosif al II-lea şi Leopold care nu numai că au introdus reforme luminate dar au şi recunoscut că le datorează mult scriitorilor *philosophes* şi au permis publicarea operelor acestora. Chiar şi în aceste cazuri, exemplele enumerate nu dovedesc în sine că reformele au fost motivate de ideile iluministe. Am văzut că monarhii se foloseau de *philosophes* pentru propriile scopuri şi acest lucru i-a făcut pe unii istorici să susţină că politica lor nu datorează de fapt nimic scriitorilor şi ar fi fost aceeaşi oricum.

Conform acestei opinii monarhii au acumulat putere timp de mai multe secole, pe socoteala nobilimii, prin extinderea birocraţiei şi armatei. Reformele "despoţilor luminaţi" sunt adesea o urmare logică a vechii lor politici centraliste căreia îi datorează mai mult decât oricăror cărţi. Statul a profitat cel mai mult în urma reducerii privilegiilor nobilimii şi clerului şi a impozitării veniturilor acestora. Banii au fost invariabil folosiţi în războaie şi nu pentru îmbunătăţirea condiţiilor sociale. Chiar şi actele aparent paternale de protecţie socială cum ar fi înfiinţarea de şcoli, au fost în folosul statului. În ultimă instanţă şcolile duceau la creşterea avuţiei naţionale deoarece formau o forţă calificată

de muncă, iar tineretul urma să fie îndoctrinat în sensul loialității față de monarh şi nu al credinței religioase, ca înainte. O prosperitate crescută aduce beneficii statului, deci acesta este motivul descătuşării comerțului şi industriei din lanțurile breslelor sau al construirii de noi drumuri şi canale. Împunerea toleranței religioase reduce pericolul conflictelor interne şi încurajează imigrația.

Nu este nevoie să-l citeşti pe Voltaire pentru a sesiza avantajele acestor politici - cunoaşterea lui Machiavelli are acelaşi rezultat. Utilizarea vocabularului iluminist oferea credibilitatea unor politici menite să sporească propria putere a monarhului. Aceşti conducători n-au fost nici mai buni şi nici mai răi decât predecesorii lor care nutreau aceleaşi ambiții, dar au fost mai rafinați în modul de a-şi justifica acțiunile.

Aceste argumente, deşi oarecum justificate, se bazează pe o neînțelegere a naturii Iluminismului. Nu este corect să susții că o politică ce urmăreşte întărirea statului nu ar fi iluministă. Nici monarhii şi nici majoritatea scriitorilor n-au văzut vreo contradicție între puterea de stat şi reforma luminată din contră, ele se sprijină una pe cealaltă. Gânditorii iluminişti erau susținători sinceri ai libertăților populare, inclusiv libertatea credinței şi a cuvântului, ca şi dreptul la muncă. În acelaşi timp, majoritatea scriitorilor *philosophes*, inclusiv Voltaire şi Rousseau, priveau favorabil creşterea puterii statului, considerând-o o parte esențială a programului lor. Regii şi filosofii şi-au dat mâna împotriva egoismului nobiliar şi superstițiilor clericale.

Ar fi o greşeală să credem că puterea sporită a statului contrazice idealurile Iluminismului şi ar fi, de asemenea o judecată simplistă să-i considerăm pe monarhi nişte simpli sforari cinici, folosindu-se de scriitori numai în scopuri de propagandă în timp ce continuau să facă aceleaşi politici pe care le-ar fi urmat oricum. Există un număr de exemple care dovedesc că uneori publicarea unei cărți a fost urmată de reforme. Cel mai bun exemplu este cartea lui Beccaria despre pedepse, care a dus direct la reforma jurisdicției penale în Austria, Prusia şi Rusia - în fiecare dintre cazuri fiind recunoscută şi sursa de inspirație. Fiziocrații au influențat politica economică din Austria, Franța, Baden ca şi din alte state, spre sfârşitul acestei perioade. Provocarea adresată de scriitorii *philosophes* Bisericii romano-catolice din Franța a condus

la expuzarea iezuiţilor de către diferite guverne. Avântul reformelor umaniste poate fi recunoscut şi în primii paşi întreprinşi pentru interzicerea comerţului cu sclavi, o victorie rară în istoria Europei a principiilor europene asupra convenienţelor şi goanei după profit. Acestea au fost realizări veritabile ale *filosofilor* deşi mici faţă de speranţele lor. Atât Voltaire cât şi Rousseau şi-au exprimat regretul spre sfârşitul vieţii că n-au realizat mai mult. Deşi în cazurile în care există o legătură clară între cărţi şi reformele practice pot părea astăzi modeste, aşa cum le-au părut lui Voltaire şi Rouseau, influenţa Iluminismului era mai extinsă. Frederic, Ecaterina şi Iosif au fost cu toţii puternic influenţaţi de cărţile iluministe pe care le citiseră în tinereţe. Mare parte din opera vieţii lor şi din atitudinea faţă de supuşii lor era influenţată de această educaţie. Scriitorii *philosophes* schimbau, de fapt, atitudinile monarhilor într-un grad mult mai mare decât îşi dădeau ei seama.

5. Politica externă luminată

Pentru cei mai mulţi conducători o politică externă încununată de succes rămânea o preocupare majoră a domniei. Nevoia de a apăra statul de duşmani şi de a-i mări, în cazul în care se putea, graniţele şi puterea, constituia o justificare pentru existenţa monarhului, şi criteriul principal după care era judecat de către supuşii săi şi de către străini. Cei câţiva conducători, precum Frederic Wilhelm al Prusiei sau Leopold al Toscanei, care evitaseră cu grijă implicarea în vreun război, erau priviţi ca excentrici. Războaiele erau considerate ceva normal, iar lumea se aştepta la ele, şi au existat doar foarte puţini ani în secolul al XVIII-lea când n-au avut loc războaie în Europa.

Prin urmare, ar putea părea surprinzător faptul că scriitorii *philosophes* au dat destul de puţină atenţie în cărţile lor războiului şi politicii externe. E adevărat că atunci când au făcut acest lucru, practica războiului a fost, în general, criticată. Doar doi scriitori mai puţin cunoscuţi, Saint-Pierre în 1713 şi Price în 1776, au sugerat prevenirea completă a războaielor prin organizarea unei forţe internaţionale de menţinere a păcii. Aceştia, împreună cu scriitorul german Kant, se

opuneau războiului din principiu. Alți scriitori nu erau, teoretic, împotriva războaielor, dar deplângeau unele dintre efectele lor. Fiziocrații nu erau de acord cu faptul că războaiele produceau rupturi în economie, Montesquieu denunța cursa înarmărilor, iar Voltaire, în *Candide*, vorbea cu dispreț despre asprimea disciplinei militare şi despre felul în care războiul prevesteşte sentimentul de onoare. Aproape toți scriitorii condamnau războaiele pornite, doar pentru gloria personală sau din lăcomie. Ei preferau ca monarhii să se concentreze asupra ajutorării supuşilor lor, decât asupra căutării absurde a gloriei.

Este un contrast puternic între reținerile scriitorilor față de războaie şi realitatea secolului al XVIII-lea. Cea de-a doua jumătate a secolului a fost dominată de războaie inițiate de monarhi care se intitulau luminați. Scriitorii *philosophes*, departe de a condamna aceste campanii, de obicei, le sprijineau în mod activ. Cum de s-a întâmplat acest lucru?

Războaiele din secolul al XVIII-lea erau duse pentru diverse motive. Disputele religioase, cu excepția poate a Rusiei şi a Imperiului Otoman, nu mai erau o cauză majoră a războiului. Doar un monarh de modă veche precum Ludovic al XV-lea ar fi fost în stare să poarte un război din rațiuni familiale sau dinastice - în 1733 el a pornit război contra Austriei spre a-şi ajuta socrul să devină rege al Poloniei. Războaiele erau din ce în ce mai mult provocate de ambiție personală, cuceriri de teritorii, sau pentru comerț şi colonii. Ambiția personală a fost totdeauna un motiv de război, dar monarhii din secolul al XVIII-lea erau mult mai deschişi în această privință. Frederic al II-lea, mai ales nu se ruşina să recunoască faptul că atacase Austria în 1740 din pricina "ambiției şi dorinței de a-mi face un nume". Ecaterina a II-a a pornit, de asemenea, războaie din rațiuni personale, în cazul ei pentru că o politică externă încununată de succes îi îmbunătățea poziția pe plan intern. În mod similar, războaiele lui Iosif al II-lea împotriva Bavariei şi a Turciei au fost, cel puțin parțial, motivate de nevoia de a fi recunoscut ca fiind un general la fel de plin de succes ca şi Frederic al II-lea.

Dorința de cuceriri teritoriale era un alt motiv important de pornire a unui război. De la atacarea Sileziei de către Frederic al II-lea şi până la cea de-a treia împărțire a Poloniei în 1795, Marile Puteri au încercat

să smulgă teritorii de la statele mai slabe. O asemenea agresiune era justificată de o *raison d'état*: era drept tot ceea ce întărea statul, iar ţările slabe meritau să-şi piardă teritoriile pentru că se lăsaseră să decadă. Iosif justifica participarea Austriei la prima împărţire a Poloniei (1772) prin faptul că cucerirea Galiţiei ar fi o compesaţie pentru pierderea Sileziei. Maria Tereza, fiind un conducător de modă veche, cu principii morale, obiecta, pe motiv că Polonia nu făcuse nici un rău Austriei. Iosif, care reprezenta noul tip de abordare naţională a politicii externe, era susţinut de Kaunitz şi în cele din urmă învinse obiecţiile mamei sale.

Ultimul factor, comerţ şi colonii, a devenit din ce în ce mai important ca motiv de război, mai ales în cazul războaielor în care era implicată Marea Britanie. Însă, e important de remarcat faptul că despoţii luminaţi niciodată n-au dus războaie doar din raţiuni comericale. Silezia a fost atacată de către Frederic în primul rând din cauza vecinătăţii, şi mai puţin datorită unor pure raţiuni comerciale. Într-adevăr, cu excepţia Sileziei, o mare parte din pământul cucerit în războaie în această epocă era de foarte mică valoare economică pentru cuceritor.

În ciuda evidenţei că războaiele erau duse fără cauzele drepte pe care scriitorii *philosophes* le demonstrau ca fiind necesare şi în ciuda cinismului făţiş al conducătorilor de tipul lui Frederic al II-lea, care remarca: "Iei ce poţi. N-ai dreptate decât atunci când pierzi", scriitorii n-au avut nici o dificultate în a justiffica acţele cele mai ostentativ agresive întreprinse de patronii lor. De exemplu, îl aflăm pe Voltaire justificând intervenţia rusească din cadrul primei împărţiri a Poloniei pe motivul că va aduce polonezilor binefacerile toleranţei religioase. La fel, singurul lui regret în momentul în care Ecaterina a atacat Turcia în 1768 era că nici un alt stat european n-o ajuta. El a apărat atacul lui Frederic asupra Sileziei pe motiv că administraţia prusacă ar fi mai cinstită şi mai eficientă decât cea austriacă. În particular, Voltaire şi alţi scriitori *philosophes*, erau neliniştiţi datorită acestor repetate acte de agresiune, dar niciodată n-au încercat să-şi domolească sau să-şi critice regalii patroni. Scriitorii nu au un rol meritoriu. Atitudinea lor faţă de politica externă a patronilor lor era lipsită de critică şi linguşitoare.

Să înțelegem că Iluminismul n-a avut nici o influență asupra politicii externe a monarhilor din această perioadă? În mod indirect a schimbat atitudinea față de război. Nici un despot luminat n-a purtat războaie pe motive atât de absurde precum ambiția dinastică sau cruciada religioasă. Ei s-au bazat din ce în ce mai mult pe diplomație ca pregătire pentru război şi, cel puțin într-un caz (prima împărțire a Poloniei) ca o modalitate de evitare a războiului. Deşi războaiele au continuat să fie frecvente ele au început să devină mai puțin distructive. Armatele erau acum mai disciplinate şi, prin urmare, era de aşteptat mai degrabă să trăiască din propriile provizii şi nu să jefuiască satele prin care treceau. Nici una dintre aceste trăsături n-a fost rezultatul dorinței monarhilor de a avea grijă de supuşii lor, ci al analizei raționale a modalităților celor mai eficiente de extindere a statului.

Despoții luminați din secolul al XVIII-lea au purtat tot atâtea războaie ca şi conducătorii din veacurile de dinainte. S-ar putea socoti un semn de progres faptul că au dus aceste războaie pentru beneficiul statului şi cu eficiență maximă. Ar putea fi considerat meritoriu faptul că erau mai cinstiți în privința motivelor de război decât conducătorii de până la ei sau cei care au venit după aceea. Însă, în general, viziunea Iluminismului despre războaiele strict-necesare pare să nu fi avut o influență vizibilă asupra politicii externe a monarhilor.

6. Impactul asupra Revoluției franceze

Aproape imediat ce a început Revoluția franceză în 1789, o mare parte din vină pentru izbucnirea ei a fost pusă pe seama scriitorilor *philosophes*. Edmund Burke a scris prima analiză a cauzelor Revoluției: *Reflections on the Revolution in France* (Reflecții asupra Revoluției din Franța), în 1790, şi a dat vina în mare parte pe influența subversivă a scriitorilor, care subminaseră respectul față de religie şi monarhie prin necontenitele lor atacuri la adresa vechiului regim. Această teorie a fost dezvoltată de abatele Barruel care în 1797 arătă în lucrarea sa *L'histoire de Jacobinisme* (Istoria iacobinismului) că Revoluția fusese cauzată de o conspirație a scriitorilor *philosophes* şi a francmasonilor. Deşi teoria conspirației n-a trecut proba timpului, ideea

că scriitorii au sprijinit cauza Revoluţiei a fost repetată de către mulţi alţi istorici, inclusiv de Taine care a scris că "Milioane de sălbatici au fost asmuţiţi de câteva mii de scriitoraşi". (*L'Ancien Régime*, 1875).

În realitate, conexiunile nu sunt convingătoare. Este adevărat, aşa cum am văzut, că rezistenţa la oprimare a căpătat credibilitate prin lucrările scriitorilor *philosophes*, şi că *les parlementaires* s-au inspirat copios din operele lui Montesquieu atunci când au rezistat încercării lui Ludovic al XV-lea de a le distruge puterea în 1770. Însă, aşa cum am văzut, nici unul dintre scriitori, în afară de Rousseau, n-a fost ostil monarhiei ca atare şi nici unul n-a sprijinit revoluţia sau democraţia; Voltaire, care a devenit un erou al revoluţiei, şi care a fost depus în această calitate în Panteon, s-a opus cu tărie şi uneia şi celeilalte şi prin urmare n-a fost cu nici un chip un sprijinitor al revoluţiei. Unii dintre scriitori îi erau ostili lui Ludovic al XIV-lea şi Ludovic al XV-lea, dar nici unul dintre ei n-a scris vreo carte critică la adresa lui Ludovic al XVI-lea. Cauzele Revoluţiei franceze au fost multe şi felurite, dar în ziua de azi puţini istorici socotesc semnificativă influenţa scriitorilor *philosophes*.

Cu toate că scriitorii nu erau responsabili pentru declanşarea revoluţiei ei au avut o influenţă limitată asupra desfăşurării ei. Constituţia din 1791 datora mult ideilor lui Montesquieu la fel cum Constituţia din 1793 îi datora lui Rousseau. Însă, cea dintâi a durat doar un an, iar cea de-a doua a fost întâi înlocuită cu Regimul Terorii, prin urmare nu se poate considera că vreuna din ele ar fi avut un impact durabil asupra desfăşurării revoluţiei. Robespierre a fost influenţat de către Rousseau, iar în efemera sa Republică a Virtuţii (1794) el a pretins că reprezintă Voinţa Generală. El a fost debarcat după doar câteva luni, iar încercarea n-a mai fost repetată. Revoluţionarii francezi au adoptat suveranitatea populară din cauză că odată cu prăbuşirea autorităţii regale, în 1789, singura modalitate prin care putea fi menţinut guvernul era prin transferarea autorităţii către "Naţiune", reprezentată prin Adunarea Naţională. Nici unul dintre scriitori n-a sprijinit o asemneea noţiune, dar ea era o soluţie practică pentru criza politică din 1789.

Guvernele revoluţionare au introdus câteva reforme sociale în limita ideilor iluministe. Acestea includeau iniţierea unui sistem

educațional de stat, abolirea sclaviei, abolirea privilegiilor financiare şi de altă natură ale Bisericii şi ale nobilimii şi proclamarea egalității în fața legii. Însă, în general, revoluția a datorat puțin scriitorilor *philosophes*, şi probabil că ei ar fi fost îngroziți de violența ei, de ruinarea ordinii sociale şi de intoleranța ei. Ca şi monarhii, conducătorii revoluționari se dovediră adepți ai selecției riguroase a unor părți convenabile din operele scriitorilor *philosophes*, spre a-şi justifica acțiunile.

Un rezultat mult mai important al revoluției a fost descurajarea experimentelor de reformă iluministă în restul Europei. Atât Ecaterina a II-a, cât şi Iosif al II-lea s-au văzut obligați să-şi limiteze reformele după izbucnirea revoluției. Împăratul austriac Leopold a fost ultimul monarh care a crezut că Franța revoluționară poate coexista cu vechea Europă. Până în 1793 majoritatea statelor europene mari, plus altele care introduseseră reforme în ultimii ani, hotărâseră că revoluția le amenința existența şi că ea trebuie înăbuşită. Rezultatul a fost o cruciadă în numele vechiului regim, împotriva Revoluției franceze şi sfârşitul despotismului luminat. Ecaterina a II-a a fost unul dintre numeroşii monarhi care au interzis cărțile franțuzeşti pe care le susținuse înainte. Ea împărtăşea ideea abatelui Barruel că scrierile unor oameni ca Voltaire provocau dezordine şi încurajau masele să se revolte. Ciudatul destin al lui Voltaire l-a făcut pe acesta să sfârşească ca erou al revoluționarilor francezi, pe care el i-ar fi disprețuit, eroi declarați proscrişi de către monarhii absolutişti pe care el îi admirase.

7. Istoricii şi despotismul luminat

De-a lungul secolului al XIX-lea, puțini istorici s-au îndoit de existența despotismului luminat. În ultimul deceniu al acestui secol, lordul Acton a scris *Lectures on Modern History* (Prelegeri despre istoria modernă) care includeau, într-un eseu despre Frederic al II-lea o influentă interpretare.

Anii care au urmat Războiului de Şapte Ani au fost o perioadă de pace pentru o mare parte a continentului, de-a lungul căreia s-a petrecut o schimbare memorabilă. A fost epoca a ceea ce s-a numit Căinţa Monarhiei. Ceea ce fusese egoist, opresiv şi crud a devenit impersonal, filantropic şi mărinimos. Puternicul curent de opinie din secolul al XVIII-lea a făcut statul omnipotent, dar l-a obligat să aibă în vedere mai degrabă interesul public decât cel dinastic. Acest curent de opinie a fost folosit, mai mult sau mai puţin inteligent, pentru binele poporului. Unanimitatea se lupta cu ambiţia pentru putere. Era încă vorba de despotism, dar de un despotism luminat. A fost influenţat de mari scriitori - Locke, Montesquieu, Turgot, Beccaria, Adam Smith. Exista o serioasă tendinţă de a spori educaţia populară, de a uşura sărăcia, de a construi spitale, de a încuraja bogăţia, de a elibera pe şerbi, de a aboli tortura şi de a-i încuraja pe cei din învăţământul superior, precum şi altele. S-au făcut încercări de reformare a închisorilor. Lumea a început să se îndoiească de moralitatea comerţului cu sclavi. Legile au fost strânse în coduri. Mişcarea a fost aproape universală, din Spania până în Danemarca şi Prusia.

Această opinie - că despotismul luminat a avut o existenţă reală, că se baza pe faptul că monarhii s-au "căit", că acest lucru a dus la un real progres în Europa - a persistat până în anii '20 ai secolului XX, când un congres internaţional al istoricilor a iniţiat o abordare mai critică a conceptului. Pamfletul Asociaţiei Istoricilor a lui Fritz Hartung (*Enlightened Despotism*, 1957) a ajutat să i se dea actuala definiţie îngustă, care-l limitează la secolul al XVIII-lea şi la acei monarhi care erau la curent cu lucrările scriitorilor *philosophes*. Atât Acton cât şi Hartung l-au ales pe Frederic al II-lea spre a-i acorda laude special, primul dintre cei doi istorici comentând că "în epoca despotismului luminat, cel mai luminat despot a fost Frederic al II-lea".

Însă istorici mai recenţi au avut tendinţa de a critica întregul concept. Acum se pune un accent mai mare pe modalităţile în care monarhii i-au folosit pe scriitorii *philosophes* pentru propriile lor scopuri, măsura în care politica lor datora mai puţin cărţilor şi mai mult

tradițiilor din propriile lor state, precum și dorinței lor de a-și spori puterea. Unii și-au pus întrebarea dacă despotismul luminat a existat cu adevărat. M. S. Anderson în prima ediție a lucrării sale *Europe in the Eighteenth Century* (1961) a afirmat că era imposibil de găsit exemple valide în care ideile iluministe să fi avut o influență asupra politicii conducătorilor, deși în ediția a II-a a modificat această idee. Tot așa, George Rudé, într-o carte cu același titlu, a susținut, că "Despotismul luminat, atunci când a fost luminat, a fost aproape peste tot un eșec" și că "Aristrocrația și privilegiul, atât de des numite scopul declarat al despotismului luminat, au ieșit din toată această experiență mai degrabă întărite decât slăbite".

În ziua de azi puțini istorici ar fi atât de dogmatici încât să considere că monarhii, apărându-și pozițiile, și-au schimbat politica, adoptând ceva nou în anii 1760, dar opinia conform căreia monarhii nu au fost inflențați de Iluminism e la fel de dificil de susținut. În momentul de față, despotismul luminat își păstrează locul în calitatea sa de concept istoric valid.

8. Succes sau eșec?

Realizările despotismului luminat au variat de la un stat la altul, dar au fost, în general, mult mai limitate decât programele de ambițioase reforme vizate de către mulți scriitori. Au existat numeroase motive pentru acest lucru. Mulți dintre *philosophes* au subestimat problemele practice ridicate de introducerea pe scară largă a reformei și presupuneau că poporul acceptă cu bunăvoință schimbarea. S-a dovedit că erau optimiști. Ei au subestimat forța păstrată de credința religioasă și influența continuă exercitată de către nobilime. În plus, mulți monarhi au arătat un interes mai mare față de cuceririle externe și de întărirea statului decât față de reforma umanitară. În sfârșit, chiar și acolo unde au fost introduse reforme radicale, succesul lor rămânea dependent de monarh însuși. Orice schimbare determina un refuz imediat, general al recentelor reforme.

Nici un conducător nu poate pretinde că s-a bucurat de succes complet în introducerea reformei și mulți fie au încercat schimbări

neînsemnate, fie au avut parte de eşec în cazul unor programe mai ambiţioase. Cel mai bun exemplu al eşecului despotismului luminat rămâne Iosif al II-lea, care a suportat umilinţa de a fi singurul monarh, obligat să renunţe la reformele sale în timpul vieţii. Istoricii încă nu sunt de acord în privinţa motivelor pentru care încercările lui Iosif n-au avut succes, dar oricare ar fi pricinile, eşecul său arată dificultatea de a impune reforme de sus în jos, unei populaţii ostile. Pe lângă faptul că reprezintă un eşec personal al lui Iosif, domnia lui sugerează şi eşecul scriitorilor *philosophes* de a anticipa proporţiile opoziţiei la reforme.

Spre deosebire de Iosif, reformele mult mai limitate ale lui Frederic al II-lea şi ale Ecaterinei a II-a au durat mult mai multă vreme. Atât Frederic, cât şi Ecaterina au avut o grijă deosebită să cultive prietenia scriitorilor, poate fiindcă acest lucru i-ar fi ajutat să-şi cosmetizeze eşecul în introducerea reformelor reale în statele lor. Însă, tocmai prudenţa lor le-a înlesnit supravieţuirea unei părţi mai mari a operei lor. Atât unul, cât şi celălalt au avut grijă să nu intre în conflict cu nobilimea şi să-şi limiteze reformele la probleme mai puţin controversate decât eliberarea şerbilor sau introducerea educaţiei de stat pentru toată lumea. Reformele lui Frederic au durat până la prăbuşirea Prusiei în 1806. Când statul a fost recreat după Bătălia de la Jena au fost păstrate elemente ale Prusiei lui Frederic. Reformele Ecaterinei a II-a au fost chiar şi mai durabile. Încercarea fiului ei, Pavel, de a-i distruge opera după moarte s-a sfârşit cu propria sa asasinare în 1801. Conducătorii ruşi de după aceeea n-au făcut nici o încercare de a schimba sistemul ei de guvernare şi social până la abolirea şerbiei în 1861. În multe privinţe, chiar Rusia anului 1917 şi, în special, sistemul ei de guvernare, era complet neschimbat faţă de cel de pe vremea Ecaterinei a II-a. Poate că ea n-a fost cel mai bun exemplu de despotism luminat, dar cu siguranţă a avut cel mai mult succes.

O mare parte din succesul sau eşecul reformelor luminate depindea de reacţia diferitelor grupuri sociale faţă de acestea. Era de aşteptat o opoziţie a nobililor la reforme, care le ameninţau bogăţia şi statutul social. Surprinzătoare erau abilitatea şi energia cu care rezistau reformei. Pombal şi Iosif al II-lea au stârnit în mod deosebit ostilitate în rândul nobililor lor. Nobilimea dovedea că este capabilă să folosească

metode sofisticate pentru a rezista reformei, atât prin combinarea forței ei cu cea a țărănimii, cât și prin folosirea argumentelor scriitorilor *philosophes* spre a justifica rezistența la opresiune. Descoperim nobili din Ungaria, Țările de Jos austriece, Polonia și Franța citându-i pe Montesquieu și pe Rousseau spre a-și explica opoziția la propuneri care ar întări autoritatea statului. În secolul al XVIII-lea, conducătorii nu-și puteau conduce statele fără cooperarea și ajutorul nobilimii. Propria lor birocrație era încă prea slabă și lipsită de experiență spre a-i înlocui pe nobili. Monarhii care i-au provocat fățiș pe nobili au avut parte de eșec. Monarhii care au evitat provocarea nobililor au văzut că pot realiza multe dintre reformele lor. Puterea continuă a nobilimii e unul dintre multiplele trăsături surprinzătoare ale ultimei părți a secolului al XVIII-lea în Europa.

Opoziția țărănimii e un alt factor major pe care l-au ignorat scriitorii. Ei își închipuiseră că oamenii de rând sunt maleabili și vor primi cu brațele deschise reformele gândite în beneficiul lor. Mulți conducători, și Iosif al II-lea în special, împărtășeau această prejudecată. Totuși, în multe state țăranii opuneau rezistență reformelor cu tot atâta vigoare ca și nobilii. Această opoziție a țărănimii nu era nici ușuratică, nici nesinceră. Țăranii nutreau pe bună dreptate o adâncă suspiciune față de stat. Pentru ei, statul era reprezentat de agentul care strângea taxele și de sergentul care făcea recrutări. Când statul a propus schimbarea metodelor de muncă a pământului, obligându-le copiii să meargă la școală și modificând slujba de la biserică, a apărut o opoziție pe care nobilimea și Biserica au exploatat-o cu ușurință. La acea vreme nu exista conceptul statului a cărui rațiune este să-și protejeze cetățenii și nici unul dintre conducători n-a simțit nevoia să le explice țăranilor motivele care i-au îndemnat la schimbare. Singurul lucru pe care-l doreau țăranii de la stat era să fie lăsați în pace. Opoziția țărănimii la reforme a fost una dintre cauzele principale ale eșecului despotismului luminat în Austria, Spania și Neapole. Monarhii precum Ecaterina a II-a care priveau nepăsători cum se deteriorează condiția țăranului se puteau aștepta, de asemenea la ostilitate din partea lor. Cea mai reușită abordare a fost cea a lui Frederc al II-lea, care, prin intermediul unui paternalism prudent, a fost în stare să evite răscoale populare de-a lungul domniei sale.

Opoziţia Bisericii a fost un factor important în Spania, Austria, Neapole, Portugalia şi Toscana. Scriitorii au câştigat importante victorii asupra Bisericii catolice franceze, dar era vorba de o Biserică care fusese deja subordonată puterii statului de către monarhii anteriori. Bisericile protestantă şi ortodoxă nu reprezentau nici o ameninţare la adresa monarhilor, având în vedere că se aflau de ani buni sub controlul complet al statului. Mai mult, Biserica protestantă nu se opunea multora dintre ideile avansate în timpul Iluminismului. Totuşi, în zonele mai înapoiate ale Europei, Biserica romano-catolică se bucura încă de o putere şi de un sprijin considerabile şi era capabilă să opună o rezistenţă masivă la reformele regale. Când se unea cu nobilimea şi cu ţăranii, această combinaţie reprezenta un obstacol formidabil în calea reformei.

Despotismul luminat, atunci când era cu adevărat luminat a provocat o opoziţie mult mai mare decât cea la care se aşteptau scriitorii sau conducătorii şi în fiecare caz opoziţia a avut câştig de cauză, rezistând reformei. În cazurile în care monarhii s-au limitat la reforme administrative, sau în statele în care existau condiţii mai favorabile reformei, era posibil succesul într-o oarecare măsură. Condiţiile favorabile includeau o nobilime deja slăbită, o Biserică, de preferinţă protestantă, aflată sub controlul statului, o numeroasă clasă de mijloc favorabilă reformei, şi o ţărănime care încetase de mult să mai fie legată de şerbie. Asemena condiţii existau doar în puţine state din vestul Europei.

Dintre cei mai cunoscuţi despoţi luminaţi, Iosif al II-lea a fost singurul cu adevărat luminat şi cel care a avut cel mai puţin succes. Frederic al II-lea dovedea cea mai mare abilitate în a trata cu ţăranii, dar în alte privinţe nu pare să merite laudele cu care l-au gratulat generaţiile mai vechi de istorici. Ecaterina a II-a n-a avut succes în faţa ţăranilor şi a exploatat în modul cel mai cinic valoarea de propagandă a scriitorilor *philosophes*, şi totuşi reformele ei au supravieţuit cel mai mult. Nimeni altcineva nu poate pretinde să fi ajuns în poziţia a Prinţ-filosof plin de succes la care visau Voltaire şi ceilalţi scriitori.

Iluminismul a fost o importantă mişcare intelectuală a secolului al XVIII-lea, exercitând o influenţă limitată asupra politicii multor conducători. Despotismul luminant a avut o existenţă reală, deşi a

realizat mai puțin decât speraseră, fie scriitorii, fie conducătorii cu adevărat luminați. Nici unul dintre conducători n-a fost în stare să rezolve contradicția inerentă a despotismului luminat: paradoxul unui conducător care caută să-și ajute supușii, distrugând în același timp vechiul lor mod de viață și ignorându-le dorințele.

Revoluția franceză a măturat vechea Europă și a sugerat că despotismul luminat făcea parte dintr-un sistem arhaic de guvernare, depășit în mod inevitabil de progres. Totuși Revoluția franceză nu a dus în mod automat la progres și libertate, iar ultimul secol a fost martorul multor națiuni care s-au transformat în noi tipuri de despotism, pretinzând tot timpul că acționează în numele și cu aprobarea poporului, dar nefiind supus nici constrângerilor religioase ale monarhilor din secolul al XVII-lea și nici constrângerii morale a celor din secolul al XVIII-lea. În comparație cu ceea ce au trăit înainte de 1740 și ceea ce s-a întâmplat după 1789, oamenii din Europa de la mijlocul veacului al XVIII-lea au avut în general norocul să fie conduși de monarhi pe care istoricii i-au etichetat drept despoți luminați.

Să luăm notițe despre "Concluzie"

Notițele voastre ar trebui să vă dea posibilitatea de a avea o privire de ansamblu asupra impactului Iluminismului și asupra măsurii în care despotismul luminat a existat în Europa veacului al XVIII-lea.

Primul pas, dacă nu l-ați făcut deja, ar trebui să fie întocmirea unei definiții a despotismului luminat, formată cam din trei propoziții. Definiția trebuie să fie suficient de concisă spre a fi memorată pentru folosirea ei în eseuri și va constitui criteriul după care îi veți judeca pe conducători.

După aceea, întocmiți un tabel pentru fiecare dintre cei trei conducători importanți despre care a fost vorba în capitolele 3,4, și 5. Împărțiți foaia de hârtie în patru. În căsuța din stânga sus rezumați pe scurt argumentele în sprijinul ideii că respectivul conducător a fost un despot luminat, în dreapta sus, contraargumentele. Căsuța din stânga-jos trebuie să conțină succesele sale în domeniul politicii interne, iar căsuța din dreapta-jos eșecurile. Acest exercițiu ar trebui să vă ofere o bază pentru tipurile de evaluări cerute în eseurile comparative.

Să răspundem la întrebări-eseu despre ***Despotismul luminat în general***

În această secţiune vom lua în considerare două tipuri de eseu: cel care necesită o comparaţie între doi sau mai mulţi dintre despoţii luminaţi importanţi, şi cel care pune întrebări foarte generale în legătură cu întreaga teorie şi practică.

Exemple ale primului tip sunt:

1. "În ce domenii a avut împăratul Iosif al II-lea mai puţin succes decât Frederic al II-lea?"
2. "Comparaţi-i pe Ecaterina a II-a şi pe Iosif al II-lea ca despoţi luminaţi."
3. "În ciuda bunelor lor intenţii, nici Ecaterina, nici Iosif nu au realizat foarte mult pentru bunăstarea popoarelor lor. Comentaţi."

Frazarea acestor întrebări sugerează că examinatorii sunt conştienţi de faptul că nu trebuie să se aştepte să scrieţi descrieri amănunţite ale domniilor celor doi conducători într-un singur eseu. Întrebarea numărul 1 şi numărul 3 limitează cantitatea de material care trebuie avută în vedere, prin identificarea unor aspecte deosebite ale domniilor despre care e vorba. Care sunt aceste aspecte? În acest moment, ar trebui să fiţi în stare să întocmiţi o înşiruire de titluri care se referă la respectivele probleme. De asemenea, ar trebui să fiţi conştienţi că ar fi probabil o greşeală să vă ocupaţi mai întâi de un conducător, apoi de celălalt şi că ar trebui avută în vedere la modul serios atacarea întrebării pe bază de subiect sau temă. Ce subiecte aţi alege pentru fiecare eseu?

Întrebarea numărul 2 este şi mai cuprinzătoare, dar este, de asemenea, mai directă. De fapt, este identică sub aspectul abordării cu unele dintre întrebările discutate la pag. 183-184. Folosiţi definiţia pe care aţi dat-o despotismului luminat, formată din trei propoziţii şi vedeţi cât de bine i se potriveşte fiecărui conducător.

Al doilea tip de întrebare se referă la teoria şi practica generală ale despotismului luminat, de exemplu.

4. "Puterea, nu bunăstarea era principiul călăuzitor al despotismului luminat". Comentaţi, făcând referire la unul sau mai mulţi conducători din secolul al XVIII-lea.

5. "Cu ce justificare poate fi secolul al XVIII-lea denumit «Secolul raţiunii»?
6. "Ce idei centrale asociaţi cu scriitorii francezi *philosophes* şi cui i se adresa mesajul lor?"
7. "Cât de adevărată este pretenţia că scriitorii europeni din secolul al XVIII-lea au fost, în mod invariabil împotriva ordinii stabilite?"

Fiind confruntaţi cu o întrebare generală precum una dintre acestea, primul vostru impuls s-ar putea să fie acela de a alege o altă întrebare de pe foaia de examinare. Examinatorii comentează adesea despre lipsa de popularitate a unui eseu de acet tip. Însă, deşi el este cu siguranţă mai puţin accesibil decât majoritatea întrebărilor care se concentrează asupra unui singur conducător, în momentul de faţă ar trebui să fiţi capabil să-l alcătuiţi, parcurgând următoarele etape:

a) Începeţi prin studierea atentă a formulării întrebării şi hotărâţi cu precizie ceea ce vi se cere. Câteodată e de folos să petreceţi câteva minute "reformulând" întrebarea pentru a crea în acest mod o serie de întrebări mai simple, lucru care vă va ajuta să identificaţi aspectele subiectului despre care sunteţi întrebaţi.

Puteţi reţine că cele mai multe întrebări de eseu fac parte din cele trei tipuri. Cunoaşterea acestor tipuri ar trebui să vă ajute să identificaţi ceea ce necesită răspunsurile voastre. Cele trei tipuri sunt:

i) "Afirmaţia provocatoare", de obicei, dar nu totdeauna, sub forma unui citat. Cu astfel de întrebări trebuie să studiaţi cu atenţie afirmaţia pentru a identifica atât subiectul cât şi anumitul punct de vedere pe care examinatorul vrea să-l discutaţi.
ii) Întrebările de tipul "cât de mult/în ce măsură". Acestea necesită o abordare similară, având în vedere că sugerează o situaţie anume pe care examinatorul doreşte să o discutaţi.
iii) Întrebări directe sau la obiect, care încep adesea cu cuvântul "ce" sau "de ce". Cu astfel de întrebări de obicei e o chestiune simplă identificarea aspectelor subiectului asupra căruia trebuie să vă concentraţi, dar având în vedere că examinatorul nu oferă nici un punct de vedere pe care să-l sprijiniţi sau să-l combateţi există pericolul de a cădea în capcană prin

elaborarea unui eseu de esenţă narativă.

Cele patru eseuri de mai sus includ exemple din cele trei tipuri. Alegeţi titlurile de eseu potrivite fiecărui tip de eseu.

b) După ce-aţi identificat subiectul eseului, treceţi în revistă problemele sau aspectele pe care va trebui să le includeţi în răspuns.

c) Trei dintre întrebări necesită discutarea unei afirmaţii. În fiecare caz, treceţi în revistă toate punctele principale *în sprijinul* afirmaţiei, apoi enumeraţi punctele care o *contrazic.*

d) Hotărâţi ordinea în care veţi elabora punctele.

e) Scrieţi-vă eseul.

Dacă sunteţi mulţumit cu aceste întrebări, puteţi avea siguranţa că veţi face faţă oricărei întrebări din această problematică pe care ar putea-o pune examinatorul.

Lecturi suplimentare

M.S. Anderson, *Europe in the Eighteen Century* (Longman, 1976)
L. Krieger, *Kings and Philosophers* (Norton, 1970)
S. Andrews, *Eighteenth Century Europe* (Longman, 1965)
F. Hartung, *Enlightened Despotism* (1957)
S. Padover, *The Revolutionary Emperor* (Eyre & Spottiswoode, 1967)
T.C.W. Blanning, *Joseph II and Enlightened Despotism* (Longman, 1970)
A. Palmer, *Frederick the Great* (Weindenfeld & Nicolson, 1974)
L. Reiners, *Frederick the Great* (New English Library, 1975)
J. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend* (OUP, 1989)
I. de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (Weidenfeld & Nicolson, 1981)

Izvoare despre despotismul luminat

S. Andrews, *Enlightened Despotism* (Longman, 1968)
J. Lively, *The Enlightenment* (Longman, 1966)
Voltaire, *Candide*
J. J. Rousseau, *Le Contract Social*
S. Andrews, *Eighteenth Century Europe* (Longman, 1965)
T.C.W. Blanning, *Joseph II and Enlightened Despotism* (Longman, 1970)

Index

Beccaria, Cesare 28-30
Carol III al Spaniei (Carol IV al Neapolelului) 161, 164
Diderot, 15 – 17
Ecaterina II, cea Mare, 75-111
Frederic II, cel Mare 37-74
Iosif II, 112 – 146
Leopold II, 155 – 161
Montesquieu, 12 – 15
Pombal, 169 – 173
Quesnay, 30-31
Rousseau, J. J. 23 – 28
Struensee, 169 – 174
Voltaire, 18 – 23

acces la istorie

Editorul colecției: Keith Randell

Colecția *Acces la istorie* oferă o introducere concisă și foarte accesibilă în studiul perioadelor importante ale istoriei europene. Fiecare titlu este o lectură plăcută adresată elevilor, studenților, dar și publicului larg. Toate capitolele includ planuri de studiu pentru elevi și studenți.

***Europa și despoții luminați* evidențiază două teme esențiale: ideile gânditorilor din secolul al XVIII-lea și măsura în care acestea au fost utilizate de monarhii europeni. Autorul încearcă să lămurească de ce monarhii erau dornici să li se asocieze numele cu ideile iluministe, deși le puneau atât de rar în practică. Sunt prezentate câteva figuri de mici despoți luminați, precum și influența iluminismului asupra evoluției politicii din epocă.**

ISBN 973-571-068-4